[illegible]

भा॰ अ॰ कृष्णाय नमः॥ ॐ नमः श्रीपरमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदाय भक्तजनमानसनिवासाय श्रीरामाय १॥ अथा
१ ष्टमे चतुर्विंशत्यध्यायैर्मनुवर्णनं॥ तत्सुतेन्द्रर्षिदेवैर्मूर्त्तिभिश्च हरेः सह २॥ प्रतिमन्वंतरं चैवमवताराः षड्‌ पृथक्‌
प्रवर्त्तयंति सद्धर्म्मान्पालयंत्याचरंति च ३॥ अतो मन्वंतरस्योक्तं सद्धर्म्म इति लक्षणं॥ येनैव क्रियमाणेन नरो न नि
रयं व्रजेत्॥ तत्र तु प्रथमे स्वायंभुवः स्वारोचिषस्तथा॥ उत्तमस्तामसश्चेति चतुर्म्मनुनिरूपणं॥ स्वायंभुवे

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय॥ राजोवाच॥ स्वायंभुवस्येह गुरो वंशोयं विस्तराच्छ्रुतः॥ यत्र विश्वसृजां स
र्गो मनूनन्यान्वदस्व नः १॥ यत्र यत्र हरेर्जन्म कर्म्माणि च महीयसः॥ गृणंति कवयो ब्रह्मंस्तानि नो
वद शृण्वतां॥ २॥ यद्यस्मिन्नंतरे ब्रह्मन्भगवान्विश्वभावनः॥ कृतवान्कुरुते कर्त्ता ह्यतीतेनागते
ऽद्य वा॥ ३॥ ऋषिरुवाच॥ मनवोस्मिन्व्यतीताः षट्‌ कल्पे स्वायंभुवादयः॥ आद्यस्ते कथितो यत्र देवादी
नां च संभवः॥ ४॥

त्वरेर्नेतद्दुरंतगुणवर्णनात्॥ सुदितः परिपप्रच्छ सर्वमन्वंतरस्थितिं॥ स्वायंभुवस्येति त्रिभिः॥ यत्र विश्वसृजां
मरीच्यादीनां मनुकन्यासु पुत्रपौत्रादिसर्गः महीयसो हरेः॥ अत्र क्वचिद्‌ रूपांतरमस्ति तदुपेक्षितमस्माभि
२ यस्मिन्नतीते यत्कृतवान्यस्मिन्ननागते यत्कर्त्ता करिष्यति॥ अद्य वा वर्त्तमाने यत्कुरुते तत् हरेर्दत्पच्चयः ३॥ राम॰
अस्मिन्कल्पे षण्मनवो व्यतीताः॥ ४॥ १

भा· अ० २ ननुयदिसर्वंव्याप्नोतितर्हिचक्षुरादिभिःकिंनप्रतीयते॥ अत्राह यंपश्यंतंजनःचक्षुर्वानपश्यति॥ चक्षुराद्यविषयत्वान्न
हिप्रमातारंप्रमाणंविषयीकरोतीतिभावः तथाचश्रुतिः चक्षुषश्चक्षुरुतश्रोत्रस्यश्रोत्रमित्यादिनानन्वेवंतर्हिघटनाशादे
वदेहस्यतद्विषयंचाक्षुषंज्ञानमिवेश्वरस्यापिस्वरूपभूतंतद्विषयंज्ञानंनश्येत्तत्राह॥ यस्यतुपश्यतःचक्षुर्ज्ञानंनरि
ष्यति॥ ननश्यतितत्तदाकारेणोत्पन्नायावृत्तेरेवनाशोनस्वतःसिद्धज्ञानस्य नहिसवितुःप्रकाशःप्रकाश्यनाशेन
श्यतीतिभावः॥ भूतानिनिलयोयस्यतंसर्वान्तर्यामिणंतथापिसुपर्णंशोभनंपतनंअसंगंउपधावत भजध्वं ११
तस्यस्वरूपस्यनित्यत्वमेवोपपादयन्नाह॥ नयस्येतित्रिभिः॥ निआद्यंतादीनिविश्वस्ययस्माद्भवंतिविश्वंचयस्माद्यद

यंनपश्यतिपश्यंतंचक्षुर्यस्यनरिष्यति॥ तंभूतनिलयंदेवंसुपर्णमुपधावत ११॥ नयस्याद्यंतौम
ध्यंचस्वःपरोनांतरंबहिः॥ विश्वस्यामूनियद्यस्माद्विश्वंचतदृतंमहत् १२॥ सविश्वकायःपुरुहूतईशः
सत्यःस्वयंज्योतिरजःपुराणः॥ धत्तेस्यजन्माद्यजयात्मशक्त्यातांविद्ययोदस्यनिरीहआस्ते॥ १३॥ अ
थाग्रेऋषयःकर्म्माणीहंतेकर्म्महेतवे॥ ईहमानोहिपुरुषःप्रायोनीहांप्रपद्यते॥ १४॥ ॥

यंअतएवाव्यभिचारित्वात्तत्ऋतंसत्यंमहत्परिपूर्णंब्रह्म १२ ननुविश्वंचेत्तद्रूपंतर्हितस्यकुतोजन्माद्यभावः॥
स्वप्रकाशत्वंवाकथंवाजगज्जन्मादिकर्तृत्वेनविकारिणःसत्यत्वंपूर्णत्वंवातत्राह सईशःअजःसत्यश्चस्वप्र
काशश्चपुराणश्चनिर्विकारःविश्वंकायोयस्यपुरूणिहूतानिनामानियस्यतथाविधोपि॥ यतःअस्यविश्वस्य
जन्मादिस्वशक्त्यामाययाधत्ते॥ तांचनित्यसिद्धयाविद्ययाउदस्यहित्वानिःक्रियएवास्ते॥ यस्मादेवमीश्व
रःकर्म्मकृत्वासंतृप्यनैःकर्म्म्येणास्ते॥ १३॥ अथअस्माद्धेतोऋषयोप्यग्रेआदौकर्म्माणिकुर्वंतिकिमर्थंअ
कर्म्महेतवेमोक्षार्थं॥ प्राप्तांतरेकर्म्मनाशायहियस्मात्॥ १४॥ ॥ ॥ ॥ राम· २

तस्या मनोर्दुहित्रोः कपिलयज्ञमूर्त्तिभ्यां पुत्रतां गतः प्राप्तः ॥५॥७॥ घोरं दुश्चरं तप्यमानः ॥८॥ समाधावनुभूतमिदं वक्ष्यमा
णं निर्दिशतो कस्मितवदिस्मितद्रव्यपदिशन्निव अनुवदन्निव च ऋषिभिः श्लोकैरेवाह ॥ येन चिदात्मना विश्वं चेतनी भव
ति विश्वं तु यं न चेतयते तेन चेतनी करोति ॥ स्वत एव चिद्रूपत्वात् ॥ तत्र हेतुः अस्मिन् शयाने स्वपति यो जागर्त्ति साक्षित

आकूत्यां देवहूत्यां च दुहित्रोस्तस्य वै मनोः ॥ धर्मज्ञानोपदेशार्थं भगवान् पुत्रतां गतः ॥५॥ कृतं पुरा भगवतः
कपिलस्यानुवर्णितं ॥ आख्यास्ये भगवान् यज्ञो यच्चकार कुरूद्वह ॥६॥ विरक्तः कामभोगेषु शतरूपापतिः प्रभुः
॥७॥ विसृज्य राज्यं तपसे सभार्यो वनमाविशत् ॥ सुनन्दायां वर्षशतं पदैकेन भुवं स्पृशन् ॥८॥ तप्यमानस्तपो
घोरमिदमन्वाह भारत ॥ मनुरुवाच ॥ येन चेतयते विश्वं विश्वं चेतयते न यं ॥ यो जागर्त्ति शयानेऽस्मिन्ना
यं तं वेद वेद सः ॥९॥ आत्मावास्यमिदं विश्वं यत्किंचिज्जगत्यां जगत् ॥ तेन त्यक्तेन भुंजीथा मा गृधः कस्यस्वि
द्धनं ॥१०॥

यावर्त्तते ॥ अहो चित्रं नायं जनस्तं वेद स तु इमं वेद ॥९॥ तस्येश्वरत्वं दर्शयन् लोकस्य हितमुपदिशति
आत्मना ईश्वरेण आवास्यं स्वसत्ता चेतन्या संव्याप्यं विश्वं सर्वं जगत्यां लोके यत्किंचिज्जगद्भूतजातं अंतस्तेनैवेश्व
रेण यत्किंचित्त्यक्तं दत्तं धनं तेनैव भुंजीथा भोगान् भुंक्ष्व यद्वा तेन हेतुना त्यक्तेन ईश्वरार्प्पणेनैव भुंजीथाः ॥ न स्वा
र्थे कस्यस्वित् कस्यचिदपि धनं मा गृधः माभिकांक्षीः यद्वा कस्यस्विदिति कस्यान्यस्य धनमस्ति यतो धनाकांक्षा क्रि
येतेत्यर्थः ॥ तथा च श्रुतिः ईशावास्यमिति यथा श्लोकमेव ॥१०॥ ॥ ॥ ॥

२१ विभोरसाधारणं चरितमाह ॥ अष्टाशीतिसहस्राणीति ॥ २२ ॥ २५ ॥ सत्या तितः इंद्रस्य सखा सन् ॥ २६ ॥ उत्तमस्तृतीयो मनुः
तस्य भ्राता नामसश्चतुर्थो मनुरिति ॥ २७ ॥ त्रिशिख ईश्वरः इंद्रः ॥ २८ ॥ अन्यानपि विशिष्य राक्रमान्देवानाह ॥ देवा वैधृद इति ॥ २९

तत्रेंद्रो रोचनस्त्वासीद्देवाश्च तुषितादयः ॥ ऊर्ज्जस्तंभादयः सप्त ऋषयो ब्रह्मवादिनः ॥ २० ॥ ऋषेस्तु वेदशिरस
स्तुषिता नाम पत्न्यभूत् ॥ तस्यां जज्ञे ततो देवो विभुरित्यभिविश्रुतः ॥ २१ ॥ अष्टाशीतिसहस्राणि मुनयो ये धृ
तव्रताः ॥ अन्वशिक्षन्व्रतं तस्य कौमारब्रह्मचारिणः ॥ २२ ॥ तृतीय उत्तमो नाम प्रियव्रतसुतो मनुः ॥ पव
नः संजयो यज्ञहोत्राद्यास्तत्सुता नृप ॥ २३ ॥ वसिष्ठतनयाः सप्त ऋषयः प्रमदादयः ॥ सत्या वेदश्रुता भद्रा
देवा इंद्रस्तु सत्यजित् ॥ २४ ॥ धर्मस्य सूनृतायां तु भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ सत्यसेन इति ख्यातो जातः सत्यव्र
तैः सह ॥ २५ ॥ सोनृतव्रतदुःशीलानसतो यक्षराक्षसान् ॥ भूतद्रुहो भूतगणांस्त्ववधीत्सत्यजित्सखः ॥ २६ ॥
चतुर्थ उत्तमभ्राता मनुर्नाम्ना च तामसः ॥ पृथुः ख्यातिर्नरः केतुरित्याद्या दश तत्सुताः ॥ २७ ॥ सत्यका हरयो
वीरा देवास्त्रिशिख ईश्वरः ॥ ज्योतिर्धामादयः सप्त ऋषयस्तामसेऽन्तरे ॥ २८ ॥ देवा वैधृतयो नाम विधृते
स्तनया नृप ॥ नष्टाः कालेन यैर्वेदा विधृताः स्वेन तेजसा ॥ २९ ॥ तत्रापि जज्ञे भगवान्हरिण्यां हरिमेधसः ॥ ह
रिरित्याहृतो येन गजेंद्रो मोचितो ग्रहात् ॥ ३० ॥ राजोवाच ॥ बादरायण एतत्ते श्रोतुमिच्छामहे वयं ॥ हरिर्य
थागजपतिं ग्राहग्रस्तममूमुचत् ॥ ३१ ॥ तत्कथासु महत्पुण्यं धन्यं स्वस्त्ययनं शुभं ॥ यत्र यत्रोत्तमश्लोको
भगवान्गीयते हरिः ॥ ३२ ॥

हरिरित्याहृतः व्याहृतः ग्रहात् ग्राहात् अमूमुचत् मोचयामास ॥ ३१ ॥ श्रवणेच्छा
यां हेतुः तत्कथासु तासु कथासु सा कथैव वा सु महत्पुण्यं पुण्यस्य विशेषणं धन्यमित्यादि ॥ ३२ ॥

नचेदमानःकर्म्मभिरवगुंठितः कोशकारइवबध्येतैवतत्राह ईहत इति । अतस्तमनुवर्त्तमानायेतेनावसीदंतिनविष
ीदंति । १५ तदेवंलोकानुग्रहायविश्वसृष्ट्यादियः करोति श्रीरामकृष्णाद्यवतारैश्चवेदोक्तमप्याचरतितंशरणंव्रजा
मित्याह तमितिनिजवर्त्मनरावतारानुरूपोमार्गः तत्रसम्यक्स्थितं अतः ईहमानंकर्म्माचरंतं तथापिजीववल्ल
क्षणमाह निरहंकृतंनिराशिषंअनन्यचोदितमितिनिरहंकारत्वेहेतुः बुधंनिराशिष्वेहेतुः पूर्णो अनन्यनि
युक्तत्वेहेतुः प्रभुं तथापिकर्म्मानुष्ठानेहेतुः नॄन्स्वाचारेणशिक्षयंतंतत्किमर्थं तत्राह अखिलानधर्म्मान्भा

ईहतेभगवानीशोनहितत्रविषज्जते । आत्मलाभेनपूर्णार्थोनावसीदंतियेनुतं । १५ तमीहमानंनिर
हंकृतंबुधंनिराशिषंपूर्णमनन्यचोदितं । नॄन्शिक्षयंतंनिजवर्त्मसंस्थितंप्रभुंप्रपद्येखिलधर्म्मभाव
नं । १६ श्रीशुकउवाच इतिमंत्रोपनिषदंव्याहरंतंसमाहितं । दृष्ट्वासुरायातुधानाजग्धुमभ्यद्रवन्क्षु
धा । १७ तांस्तथावसितान्वीक्ष्ययज्ञः सर्वगतोहरिः यामैः परिवृतोदेवैर्हत्वाशासत्त्रिविष्टपं । १८ स्वारो
चिषोद्वितीयस्तुमनुरग्नेःसुतोभवत् । द्युमत्सुषेणरोचिष्मत्प्रमुखास्तस्यचात्मजाः । १९ ॥

व्ययतिप्रवर्त्तयतितथात । १६ समाहितमपिसंतंमंत्रोपनिषदंव्याहरंतं दृष्ट्वासुप्तोत्थितवद्विवशमेवमत्वा
असुरायातुधानाश्चक्षुधानिमित्तेनजग्धुंअत्तुमभ्यद्रवन् अभिदुद्रुवुः । १७ यामैः स्वपुत्रैः त्रिविष्टपंस्वर्गम
पालयत् स्वयमेवेंद्रोबभूवेत्यर्थः तत्रप्रतिमन्वंतरंमन्वादयःषडन्येभवंति तथाहिस्कंधेद्वादशेवक्ष्यति
मन्वंतरंमनुर्देवामनुपुत्राःसुरेश्वरः ऋषयोंशावताराश्चहरेःषड्विधमुच्यतइति तत्राद्येस्वायंभुवोमनुः प्रियव्र
तोत्तानपादौमनुपुत्रौयामादयोदेवाः मरीचिप्रमुखाःसप्तऋषयः यज्ञोहरेरवतारः इंद्रश्चसएवेति तन्म
न्वंतरंपंचविधमेव तच्चतुर्थस्कंधोपक्रमेनिरूपितं । १८ द्वितीयादिषुत्रिषुमन्वंतरेषुमन्वादिषट्कमाह ॥
स्वारोचिषोद्वितीयस्त्वितियावद्गजेंद्रमोक्षप्रथमश्च । १९ ॥ ॥ ॥ ॥

यस्यैकं कांचनं शृंगं सेवते वै दिवाकरः। अपरं राजतं शृंगं सेवते वै निशाकरः ॥ ९ ॥ तृतीयं ज्वलसदनं त्र्यक्षं शृंगमुत्तमं नतं केतवः प्रपश्यंति न नृशंसा नना

भा० ग्र० ४ किं तस्य को ददैः सरित् सरोभिर्युतः मणिमय द्रवत्वालुकाये युते पुलिनैश्च युतः देवस्त्रीणां मज्जनेन यत्र आमोदः तेन सौरभयु
क्तानि पवनिर्झरिणीनां जलैश्च युत आस्ते ॥ ८ ॥ तस्य द्रोण्यां वरुणस्योद्यानमास्ते गिरिवर्णनादिसचंद्रमयमितिवदृतिकृतां गिरिमुपव
र्ण्य वर्णयति सर्वतोलंकृतमिति पुनर्गिरिं वर्णयति मंदारैरिति चतुर्भिः मंदारादिभिर्वृतद्दत्यन्वयः ॥ १० ॥ १३ ॥ तस्मि

सरित्सरोभिरक्षोदैः पुलिनैर्मणिवालुकैः। देवस्त्रीमज्जनामोदसौरभांबुनिलैर्युतः ॥ ८ ॥ तस्य द्रोण्यां भगवतो व
४ रुणस्य महात्मनः। उद्यानमृतुमन्नाम आक्रीडं सुरयोषितां ॥ ९ ॥ सर्वतोलंकृतं दिव्यैर्नित्यपुष्पफलद्रुमैः। मंदा
रैः पारिजातैश्च पाटलाशोकचंपकैः ॥ १० ॥ चूतैः प्रियालैः पनसैराम्रातकैरपि। क्रमुकैर्नालिकेरैश्च खर्जूरै रामे
र्बीजपूरकैः ॥ ११ ॥ मधुकैः शालतालैश्च तमालैरसनार्जुनैः। अरिष्टोदुंबरप्लक्षैर्वटैः किंशुकचंदनैः ॥ १२ ॥ पि
चुमंदैः कोविदारैः [illegible] सरलैः सुरदारुभिः द्राक्षेक्षुरंभा जंबूभिर्बदर्यक्षाभयामलैः ॥ १३ ॥ बिल्वैः कपित्थै
र्जंबीरैर्वृतो भल्लातकादिभिः। तस्मिन्सरः सुविपुलं लसत्कांचनपंकजं ॥ १४ ॥ कुमुदोत्पलकल्हारशतप
थो पत्रश्रियोर्जितं। मत्तषट्पदनिर्घुष्टं शकुंतैश्च कलस्वनैः ॥ १५ ॥ हंसकारंडवाकीर्णं चक्राह्वैः सारसैर थो
पि। जलकुक्कुटकोयष्टिदात्यूहकुलकूजितं ॥ १६ ॥ मत्स्यकच्छपसंचारचलत्पद्मरजःपयः। कदंबवेत
सनलनीपवंजुलकैर्वृतं ॥ १७ ॥ कुंदैः कुरबकाशोकैः शिरीषैः कुटजेंगुदैः। कुब्जकैः स्वर्णयूथीभिर्नागपु
न्नागजातिभिः ॥ १८ ॥ मल्लिकाशतपत्रैश्च माधवीजालकादिभिः। शोभितं तीरजैश्चान्यैर्नित्यर्तुभिरलं द्रुमैः ॥ १९ ॥

न गिरौ सरश्चास्ते तद्वर्णयति सुविपुलं इत्यादि सार्द्धैः पंचभिः लसंति कांचनमयं कंजानि यस्मिन् ॥ १४ ॥ राम ४
कुमुदादीनां श्रिया ऊर्जितं कलः स्वनो येषां तैः शकुंतैश्च निर्घुष्टं ॥ १५ ॥ चक्राह्वैः सारसैश्चाकीर्णं जलकुक्कुटादीनां
कुलैः कूजितं ॥ १६ ॥ मत्स्यानां कच्छपानां च संचारेण चलंतां पद्मानां रजसा युक्तं पयो यस्मिन् तत् ॥ १७ ॥ १८ ॥ नित्य
मृतवः फलपुष्पादिसंपत्तिहेतवो येषां तैरलं शोभितं ॥ १९ ॥ ॥ ॥

३३ अथाष्टमे प्रथमोध्यायः तुर्यमन्वंतरे प्रोक्तं गजेंद्रस्य विमोक्षणं द्वितीयादित्रिभिस्तत्तु विस्तरेणोपवर्ण्यते ॥ द्वितीये तु गजें
द्रस्य गजीभिः क्रीडतो जले ॥ दैवाद्ग्राहगृहीतस्य हरिस्मृतिरुदीर्यते ॥ आसीत् अस्ति ॥१॥ तावता योजनायुतेन ॥ पर्यक्
परितः त्रिकूटस्समास्याब्धिं जमाट ॥ त्रिभिः शृंगैः मुख्यैः सुवर्णरौप्यलोहमयैः ओखायस्य ॥२॥ अन्यैश्च शृंगैर्निर्झरांभसां नि
र्घोषैश्च ककुभः सर्वा राजयन्नास्ते इति पूर्वेणान्वयः ॥ कथंभूतैः शृंगैः रत्नधातुभिश्च विचित्रैः ॥ नानाविधा द्रुमलता नानागुल्मा

सूत उवाच ॥ परीक्षितैवं स तु बादरायणिः प्रायोपविष्टेन कथासु चोदितः ॥ उवाच विप्राः प्रतिनंद्य पार्थिवं मुदा
मुनीनां सदसि स्म शृण्वतां ॥३३॥ इति श्री भागवते अष्टमस्कंधे मन्वंतरानुचरितं नाम प्रथमोध्यायः ॥ श्रीशुक उवा
च ॥ आसीद्गिरिवरो राजंस्त्रिकूट इति विश्रुतः क्षीरोदेनावृतः श्रीमान्योजनायुतमुच्छ्रितः ॥१॥ तावता विस्ता
तः पर्यक् त्रिभिः शृंगैः पयोनिधिं ॥ दिशः खं रोचयन्नास्ते रौप्यायसहिरण्मयैः ॥२॥ अन्यैश्च ककुभः सर्वा रत्नधा
तुविचित्रितैः ॥ नानाद्रुमलतागुल्मैर्निर्घोषैर्निर्झरांभसां ॥३॥ स चावनिज्यमानांघ्रिः समंतात्पय ऊर्मिभिः।
दृरिव३ करोति श्यामलां भूमिं हरिन्मरकताश्मभिः ॥४॥ सिद्धचारणगंधर्वविद्याधरमहोरगैः ॥ किंनरैरप्सरोभिश्च
क्रीडद्भिर्जुष्टकंदरः ॥५॥ यत्र संगीतसंनादैर्नदद्गुहममर्षया ॥ अभिगर्जंति हरयः श्लाघिनः परशंकया
॥६॥ नानारण्यपशुव्रातसंकुलद्रोण्यलंकृतः ॥ चित्रद्रुमसुरोद्यानकलकंठविहंगमः ॥७॥

येषु तैः ३ ययसः ।

ऊर्मिभिः समंतादवनिज्यमानांघ्री यस्य सः प्रक्षालितौ अंघ्री यस्य सः हरिद्भिः पालाशवर्णैः ॥४॥५॥ किंनरादीनां संगीतसंनादैर्नदं
त्यो गुहा यस्मिन् प्रदेशे तं अभिगर्जंति हरयः सिंहा अमर्षया अद्गुनेन ॥ च नाना ये आरण्याः पशवः तेषां व्रातैः सं
कुलाभिः द्रोणीभिः अलंकृत आस्ते किंच ॥ चित्रा द्रुमा येषु सुरोद्यानेषु कलकंठा मधुरस्वना विहंगा यस्मिन् ॥७॥

२९ मन उत्साहः शक्तिः बलं शारीरं ओजः इंद्रियाणां तेषां ॥ सकलं जलादि विपर्ययो विपरीतं अधिकं जलौकसो ग्राहस्य ॥ ३० ॥ स
इन्द्रो यदा प्राणसंकटमापयत देही ॥ ३१ ॥ बुद्धिमेवाह ॥ न मामिति ॥ अहं च न परमवाप्स्यत इत्याह रूपेण केवल विधातुः पाशो
नावृतः तथापि तं परंपरमेश्वरं परेषामपि ब्रह्मादीनां अयनमाश्रयमहं शरणं यामि ॥ ३२ ॥ कोसौ यं शरणं यासि तत्राह ॥ यः कश्च

नियुध्यतोरेवमिभेंद्रनक्रयोर्विकर्षतोरंतरतो बहिर्मिथः ॥ समाः सहस्रं व्यगमन्महीपते सप्राणयोश्चि
त्रममंसतामराः ॥ २९ ॥ ततो गजेंद्रस्य मनोबलौजसां कालेन दीर्घेण महानभूद्व्ययः ॥ विकृष्यमाणस्य
जलेऽवसीदतो विपर्ययोऽभूत्सकलं जलौकसः ॥ ३० ॥ इत्थं गजेंद्रः स यदाप संकटं प्राणस्य देही वि
वशो यदृच्छया ॥ अपारयन्नात्मविमोक्षणे चिरं दध्याविमां बुद्धिमथाभ्यपद्यत ॥ ३१ ॥ न मामिमे ज्ञात
य आतुरं गजाः कुतः करिण्यः प्रभवंति मोचितुं ॥ ग्राहेण पाशेन विधातुरावृतोऽप्यहं च तं यामि परं प
रायणं ॥ ३२ ॥ यः कश्चनेशो बलिनोंतकोरगात्प्रचंडवेगादभिधावतो भृशं ॥ भीतं प्रपन्नं परिपाति यद्भ
यान्मृत्युः प्रधावत्यरणं तमीमहि ॥ ३३ ॥ इति श्रीभागवते अष्टमस्कंधे मन्वंतरानुवर्णने गजेंद्रोपाख्याने
द्वितीयोध्यायः ॥ बादरायणिरुवाच ॥ एवं व्यवसितो बुद्ध्या समाधाय मनो हृदि ॥ जजाप परमं जाप्यं प्राग्
जन्मन्यनुशिक्षितं ॥ १ ॥

नेति ॥ अंतकश्चासावुरगश्च तस्मात् ॥ तं शरणमीमहि व्रजेम ॥ यद्भयादित्यत्र श्रुतिः भीषा
स्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः ॥ भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्च मृत्युर्धावति पंचम इति ॥ ३३ ॥ अष्टमे द्वितीयः ॥ राम॰
ततीये तु गजेंद्रेण स्तुतो हरिरुपेत्य तं ॥ समुद्दधार तं ग्राहाद्ग्राहं देवलशापतः ॥ जाप्यं जप्यं स्तोत्रं प्राग्जन्म ५
नि इंद्रद्युम्नसंज्ञे ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तत्रैवं सति एकदा तत्र गिरिकाननाश्रयो वारणयूथपः करेणुभिश्चरन् तृषार्दितेन स्वयूथेन वृतः सरोवरस्याभ्याशं समीपम
गमदिति पंचमेनान्वयः किं कुर्वन् कीचकवेणुवेत्रवन्तं विशालं गुल्मं लतादिसंदर्भं वनस्पतींश्च प्ररुजन् प्रभंजन्

तत्रैकदा तद्गिरिकाननाश्रयः करेणुभिर्वारणयूथपश्चरन् ॥ सकंटकान् कीचकवेणुवेत्रवद्विशालगुल्मं
प्ररुजन् वनस्पतीन् ॥ २० ॥ यद्गंधमात्राद्धरयो गजेंद्रा व्याघ्रादयो व्यालमृगाः सखड्गाः ॥ महोरगाश्चापि भया
द्द्रवंति सगौरकृष्णाः सरभाश्चमर्यः ॥ २१ ॥ वृका वराहा महिषर्क्षशल्या गोपुच्छशालावृकमर्कटाश्च ॥ अन्य
त्र क्षुद्रा हरिणाः शशादयश्चरंत्यभीता यदनुग्रहेण ॥ २२ ॥ स घर्मतप्तः करिभिः करेणुभिर्वृतो मदच्युत्कलभैर
नुद्रुतः ॥ गिरिं गरिम्णा परितः प्रकंपयन् निषेव्यमाणो लिकुलैर्मदाशनैः ॥ २३ ॥ तस्मिन्नमृतांबु निर्मं
सरोनिलं पंकजरेणुरूषितं जिघ्रन्विदूरान्मदविह्वलेक्षणः ॥ वृतः स्वयूथेन तृषार्दितेन तत्सरोवराभ्याशमथाग
मद्द्रुतं ॥ २४ ॥ विगाह्य तस्मिन्नमृतांबु निर्मलं हेमारविंदोत्पलरेणुवासितं ॥ पपौ निकामं निजपुष्करोद्धृत
मात्मानमद्भिः स्नपयन् गतक्लमः ॥ २५ ॥ स्वपुष्करेणोद्धृतशीकरांबुभिर्निपाययन् संस्नपयन् यथा गृही घृ
णी करेणुः कलभांश्च दुर्मदो नाचष्ट कृच्छ्रं कृपणोजमायया ॥ २६ ॥ तं तत्र कश्चिन्नृप दैवचोदितो ग्राहो बली
यांश्चरणे रुषाग्रहीत् ॥ यदृच्छयैवं व्यसनं गतो गजो यथाबलं सोतिबलो विचक्रमे ॥ २७ ॥ तथातुरं यूथपतिं करेण
वो विकृष्यमाणं तरसा बलीयसा ॥ विचुक्रुशुर्दीनधियोऽपरे गजाः पार्ष्णिग्रहास्तारयितुं न चाशकन् ॥ २८ ॥

२० कथंभूतः यस्य गंधमात्राद्धरयः सिंहा गजेंद्रादयश्च भयाद्द्रवंति पलायंते ॥ २१ ॥ वृकादयस्तु क्षुद्रा अल्पप्राणिनः
अन्यत्र तद्दृष्टिपथं त्यक्त्वा चरंति ॥ २२ ॥ पुनः कीदृशः घर्मतप्तः मदच्युत्मदस्रावी मदमश्नंतीति तथा तैः ॥ २३ ॥ २४ ॥ नि
जेन पुष्करेण करा ग्रेणोद्धृतं गतक्लमः शान्तिकामं यथा ॥ २५ ॥ २७ ॥ दीनधियः करेणवः तके वलं विचुक्रुशुः ॥ २८ ॥

भा॰ अ॰ ६ अतएवदेवादयोयस्यस्वरूपेनविदुः जंतुरर्वाचीनः गंतुं ज्ञातुंईरितुंवक्तुंवादुरत्ययंदुर्गममनुक्रमणंचरितंकथनंवाय
स्यसःमामंवतु ॥६॥ कथंतर्हितमेववित्तिदित्वातिमत्सुमेतीत्याविश्वतिरित्याशंक्यततज्ञानोपायंकथयन्नाह ॥ दिदृक्षवइति ॥
अलोकव्रतंब्रह्मचर्यादिअव्रणंअच्छिद्रंभूतानामात्मभूताः भूतेष्वात्मदृष्टयः संतः समेगतिरस्तु ॥७॥ दुरत्ययानुक्र
मणात्वंप्रपंचयन्नाणमति ॥ नविद्यतइत्यादिनानोक्तानामप्यपःप्रलयःसंभवोजन्मतयोरुद्दिष्टं ॥ तदर्थयस्तानिज

6

नयस्यदेवाऋषयःपदंविदुर्जंतुःपुनःकोर्हतिगंतुमीरितुं ॥ यथानटस्याकृतिभिर्विचेष्टतोदुरत्ययानुक्रम
णःसमाऽवतु ॥६॥ दिदृक्षवोयस्यपदंसुमंगलंविमुक्तसंगामुनयःसुसाधवः ॥ चरंत्यलोकव्रतमव्रणंवनेभू
तात्मभूताःसुहृदःसमेगतिः ॥७॥ नविद्यतेयस्यचजन्मकर्मवाननामरूपेगुणदोषएववा ॥ तथापिलोका
प्ययसंभवाययःस्वमाययातान्यनुकालमृच्छति ॥८॥ तस्मैनमःपरेशायब्रह्मणेनंतशक्तये ॥ अरूपायोरु
रूपायनमआश्चर्यकर्मणे ॥९॥ नमआत्मप्रदीपायसाक्षिणेपरमात्मने ॥ नमोगिरांविदूरायमनसश्चेतसा
मपि ॥१०॥ सत्वेनप्रतिलभ्यायनैष्कर्म्येणविपश्चिता ॥ नमःकैवल्यनाथायनिर्वाणसुखसंविदे ॥११॥

न्मदानिस्वाकरोति ॥ तस्मैनमइत्यष्टकेनचय ॥८॥ ब्रह्मणेअरूपायअनंतशक्तयेउरुरूपाय ॥ अतआश्चर्याणि
कर्माणियस्यतस्मैपरेशायनमः ॥९॥ आत्मप्रदीपायप्रकाशांतरस्याविषयाय ॥ कुतःसाक्षिणेप्रकाशकायपरमा
त्मनेजीवनियंत्रे ॥ अतएवगिरांविदूरायअप्राप्याय ॥ चेतसांचित्तवृत्तीनां ॥ तथाचश्रुतिः ॥ यतोवाचोनिवर्तं राम॰ ६
तेअप्राप्यमनसासहेति ॥१०॥ एवमपिविपश्चितानिपुणेननैःकर्म्येणसंन्यासेनसत्वेनशुद्धेन ॥ संन्यासयो
गाद्यतयःशुद्धसत्वाइतिश्रुतेःप्रतिलभ्यायप्रत्यक्त्वेनप्राप्याय ॥ निर्वाणसुखसंविदेपोक्तानंदानुभूतये ॥११॥ राम

तस्मै नमो नमनं अभिधीमहि अभिध्यायेम केवलं ग्राह्यग्रहीतत्वे न कार्यप्रणतेरशक्यत्वात्॥ स्वस्य तत्त्वज्ञानं संभावयितुं विशि
नष्टि यतश्चि इत्यादि॥ तद्देहादि चिदात्मकं चेतनं भवति॥ तदुक्तं येन चेतयते विश्वमिति तत्र हेतुः॥ पुरुषायपर्यकार
णत्वेन प्रविष्टानंतु प्रकृतिपुरुषौ कारणमिति प्रसिद्धं तत्राह॥ आदिः प्रकृतिः बीजं पुरुषः तद्रूपाय॥ प्रविष्टत्वेपि जी
ववत्पारतंत्र्यं वारयति परेशायेति॥२॥ परमैश्वर्यं विवृण्वन्नाह यश्चन्समाश्रित्य यस्मिन्नधिष्ठाने यत उपादानात् येन
कर्त्रा यश्च स्वयमेवेदं विश्वं भवति॥ अस्मात्कार्यात् परस्मात्कारणाच्च यः परस्तं॥ स्वयंभुवं स्वतःसिद्धं प्रपद्ये श

गजेंद्र उवाच॥ ॐ नमो भगवते तस्मै यत एतच्चिदात्मकं॥ पुरुषायादिबीजाय परेशायाभिधीमहि॥२॥ यस्मि
न्निदं यतश्चेदं येनेदं य इदं स्वयं॥ योऽस्मात्परस्माच्च परस्तं प्रपद्ये स्वयंभुवं॥३॥ यः स्वात्मनीदं निजमायया
र्पितं क्वचिद्विभातं क्व च तत्तिरोहितं॥ अविद्धदृक्साक्ष्युभयं तदीक्षते स आत्ममूलोऽवतु मां परात्परः॥४॥ कालेन पं
चत्वमितेषु कृत्स्नशो लोकेषु पालेषु च सर्वहेतुषु॥ तमस्तदासीद्गहनं गभीरं यस्तस्य पारेऽभिविराजते विभुः॥५॥

रणं व्रजामि॥३॥ विश्वहेतुत्वं स्वतःसिद्धत्वं चोक्तं॥ इदानीं विश्वप्रकाशकत्वं स्वप्रकाशकत्वं च वर्णयन्प्रार्थयते॥ यः स्वात्म
नीति॥ विभातं अभिव्यक्तं सत्क्वचित्प्रलये तिरोहितं लीनं सत् तदुभयं कार्यकारणं च साक्षी सन्नीक्षते साक्षित्वे हेतुः
अविद्धदृक् अलुप्तदृष्टिः॥ आत्ममूलः स्वप्रकाशः कुतः परात्प्रकाशकाच्चक्षुरादेरपि परः तस्यापि प्रकाशक इत्यर्थः
चक्षुषः चक्षुरित्यादिश्रुतेः॥४॥ तिरोहितमीक्षत इत्येतत्प्रपंचयन् सर्वकं दुर्ज्ञेयत्वं वदन्प्रार्थयते कालेनेति द्वाभ्यां पंचत्वमि
तेषु नाशं प्राप्तेषु गहनं दुरवगाहं॥ गभीरमनंतं तस्य तमसः॥ आदित्यवर्णं तमसः परस्तादिति श्रुतेः॥५॥

गुणा एवारणयस्ताभिश्छन्नश्चिदूष्मयोज्ञानाग्निः तस्मै तेषांगुणानांक्षोभेकार्येविस्फूर्जितंबहिर्वृत्तिकंमानसंयस्य सोका
मयतबहुस्यामितिश्रुतेः नैष्कर्म्यमात्मतत्त्वंतस्यभावेनभावनयाविवर्जिताआगमाविधिनिषेधलक्षणायैः तेषुस्वयमे
वप्रकाशायस्यतस्मै ॥१६॥ मादृक्मद्विधश्चासौप्रपन्नःपशुःतस्यपाशोऽविद्यातस्यविशेषेणमोक्षणंयेन तत्रयो
ग्यतामाह मुक्तायमोचनेहेतुः भूरिःकरुणायस्य अनस्तत्रार्थे अलयायअनलसायस्वांशेनअंतर्यामिरू
पेणसर्वेषांतनुभृतांमनसिप्रतीतायप्रत्यक्‌दृक्‌तस्मैतथाचश्रुतिः यआत्मनितिष्ठन्नात्मा

गुणारणिच्छन्नचिदूष्मपायतत्क्षोभविस्फूर्जितमानसाय नैःकर्म्यभावेनविवर्जितागमस्वयंप्रका
शायनमस्करोमि ॥१६॥ मादृक्प्रपन्नपशुपाशविमोक्षणायमुक्तायभूरिकरुणायनमोऽलयाय स्वांशेनस
र्वतनुभृन्मनसिप्रतीतप्रत्यग्दृशेभगवतेबृहतेनमस्ते ॥१७॥ आत्मात्मजाप्तगृहवित्तजनेषुसक्तैर्दुःप्रा
पणायगुणसंगविवर्जिताय मुक्तात्मभिःस्वहृदयेपरिभाविताय ज्ञानात्मनेभगवतेनमईश्वराय ॥य
ंधर्मकामार्थविमुक्तिकामाभजंतइष्टांगतिमाप्नुवंति किंत्वाशिषोरात्यपिदेहमव्ययंकरोतुमेऽदभ्रदयो
विमोक्षणं ॥१९॥

॥नमंतप्रणमयतीति ॥भगवतेसर्वेषांतनुभृतांनियमनेसमर्थाय तेषांमनसिस्थितत्वेपिबृह
तेअपरिच्छिन्नाय ॥१७॥ अंतस्थत्वेपिदेहादिष्वासक्तैर्दुःप्रापणायप्राप्नुमशक्याय तत्रहेतुः गुणसंगेनविवर्जि
ताय अतएवमुक्तात्मभिःदेहादिष्वनासक्तैश्चिंतितायतैःपरिभावितंरूपमाहज्ञानात्मनइत्यादि ॥१८॥ इष्टांगतिं
कामितंधर्मादिफलंप्राप्नुवंत्येव नतुतावदेव किंतु यास्तेरकामितास्ताअप्याशिषोरातिदेहमप्यव्ययंराति
एवंयःअदभ्रदयःसमेविमोक्षणमेवकेवलंकरोतु नाधिकंप्रार्थये ॥१९॥ ॥

गुणधर्मिणे सत्त्वादिधर्मानुकारिणे ज्ञानघनाय चेति निर्विशेषत्वेऽपि प्रधानवैलक्षण्यमुक्तं ॥१२॥ साक्षिणइति सर्वाध्यक्ष
त्वेऽपि निर्विकारत्वमुक्तं आत्मनां क्षेत्रज्ञानां मूलाय मूलस्य प्रधानस्यापि प्रकृतये उद्भवहेतवे तत्र हेतुः पुरुषाय पूर्वमेव
सते । तथा च श्रुतिः पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वमिति । पूर्णायेति वा ॥१३॥ सर्वेंद्रियाणां ये गुणा विषयास्ते
षां द्रष्ट्रे सर्वे प्रत्यया इंद्रियवृत्तयो हेतवो ज्ञापका यस्य तस्मै एतदेवाह । असता अहंकारादिप्रपंचेन छायया सद्रूपया

नमः शांताय घोराय मूढाय गुणधर्मिणे ॥ निर्विशेषाय साम्याय नमो ज्ञानघनाय च ॥१२॥ क्षेत्रज्ञाय नमस्तुभ्यं
सर्वाध्यक्षाय साक्षिणे पुरुषायात्ममूलाय मूलप्रकृतये नमः ॥१३॥ सर्वेंद्रियगुणद्रष्ट्रे सर्वप्रत्ययहेतवे ॥
असताच्छाययोक्ताय सदाभासाय ते नमः ॥१४॥ नमो नमस्तेऽखिलकारणाय निःकारणायाद्भुतकारणाय ॥
सर्वागमाम्नायमहार्णवाय नमोऽपवर्गाय परायणाय ॥१५॥

उक्ताय प्रतिबिंबेन बिंबमिव सूचिताय तत्र हे
तुः सदिति यो विषयेष्वाभासो यस्य तस्मै । तदुक्तं तृतीये यथा जलस्थ आभास इत्यादिना पक्षांतरे असत्यस्य छायया अ
ध्यासेन अक्ताय युक्ताय तदधिष्ठानायेत्यर्थः ॥१४॥ अखिलकारणाय सर्वकारकरूपाय । अत एव स्वयं निःका
रणाय । कारणत्वेऽपि मृदादिवद्विकारं वारयति । अद्भुतकारणायेति एवंभूतत्वे प्रमाणमाह । सर्वे आगमाः पंच
रात्रादयः । आम्नायाश्च वेदाः तेषां महार्णवाय स्रोतसामिव पर्यवसानस्थानाय । अपवर्गाय मोक्षरूपाय ॥
अतः परायणाय उत्तमानामाश्रयाय ॥१५॥ ॥ ॥ ॥

भा॰अ॰ ८ नचग्राहात्करीरस्य मोक्षणेनाहं जीवितुमिच्छामि। तत्र हेतुः अमुया अंतर्बहिश्चाविवेकव्याप्तया गजजात्या किं प्रयोजनं
आत्मलोकस्य आत्मप्रकाशस्य यदावरणं अज्ञानं तस्यैव तु मोक्षमिच्छामि। यस्य मोक्षस्य कालेन नाशो नास्ति। यद्वा देहसं
बंधो देहनाशे नश्यत्येव किं तन्मोक्षप्रार्थनेन आत्मलोकावरणस्य तु कालेन विप्लवो नास्ति। ज्ञानैकनिवर्त्यत्वात् अतस्त
स्यैव मोक्षमिच्छामीत्यर्थः॥२५॥ सोहं मुमुक्षुः विश्वं विश्वरूपं अविश्वं विश्वव्यतिरिक्तं च अविश्वं वेदो धनं उपकरणं

जिजीविषे नाहमिहामुया किमंतर्बहिश्चावृतयेभयोन्या। इच्छामि कालेन न यस्य विप्लवस्तस्यात्मलो
कावरणस्य मोक्षं॥२५॥ सोहं विश्वसृजं विश्वमविश्वं विश्ववेदसं। विश्वात्मानमजं ब्रह्म प्रणतोस्मि परं
पदं॥२६॥ योगरंधितकर्माणो हृदि योगविभाविते। योगिनो यं प्रपश्यंति योगेशं तं नतोस्म्यहं॥२७॥ नमो
नमस्तुभ्यमसह्यवेगशक्तित्रयायाखिलधीगुणाय। प्रपन्नपालाय दुरंतशक्तये कदिंद्रियाणामनवा दिं॰
प्यवर्त्मने॥२८॥ नायं वेद स्वमात्मानं यच्छक्त्याहंधिया हतं। तं दुरत्ययमाहात्म्यं भगवंतमितोस्म्यहं॥२९॥

यस्य ते॥ विश्वस्यात्मानं च केवलं प्रणतोस्मि न तु तं जानामि॥२६॥ योगं विना दुर्ज्ञा[illegible]दित्याह। योगेन भगवद्धर्मे
ण रंधितानि दग्धानि कर्माणि येषां ते यं प्रपश्यंति॥२७॥ तर्हि सर्वेपि योगमेव किं नास्थिताः। तत्राह नम इति द्वाभ्यां
अप्रसह्यो वेगो रागादिलक्षणो यस्य तथाभूतशक्तित्रयं यस्य तस्मै। बहिश्च अखिलधियां सर्वेंद्रियाणां गुणाय
शब्दादिरूपेण प्रतीयमानाय। अतः कदिंद्रियाणां कुत्सितानींद्रियाणि येषां तेषामनवाप्यं वर्त्म यस्य॥२८॥ य राम॰ ८
च्छक्त्या यस्य मायया अहंधीः तया हतं आवृतं अयं जनो न वेद दुरत्ययमाहात्म्यं यस्य तं। इतः आश्रितोस्मि॥२९

एतावदप्यहं भक्तिसुखानभिन्नत्वेन वांछामि॥ यस्य त्वेकांतभक्ता न कंचिदर्थं वांछंति॥ तं परमेश्वरमीडे स्तोमीत्यन्तरेण च
यः तेषां निःकामत्वे हेतुः ये वै भगवतः सर्वज्ञान्मुक्तान्प्रपन्नाः सेवितवंतः॥२०॥ अत्यद्भुतसुमंगलत्वप्रदर्शनार्थं स
कृत्वादिविशेषणानि॥२१॥ परिपूर्णत्वं प्रदर्शयन्नाह त्रिभिः यस्येति॥ फल्ग्व्या च स्वल्पयैव कलया अंशेन कृताः
स जयतादिति तृतीयेनान्वयः॥२२॥ कथंकृता इत्यपेक्षायां दृष्टांतो यथार्चिषोग्नेरिति प्रवाहे दृष्टांतः सवितुर्गभस्त

एकांतिनो यस्य न कंचनार्थं वांछंति ये वै भगवत्प्रपन्नाः॥ अत्यद्भुतं तच्चरितं सुमंगलं गायंत आनंदसमुद्र
मग्नाः॥२०॥ तमक्षरं ब्रह्म परं परेशमव्यक्तमाध्यात्मिकयोगगम्यं॥ अतींद्रियं सूक्ष्ममिवातिदूरमनंतमाद्यं
परिपूर्णमीडे॥२१॥ यस्य ब्रह्मादयो देवा वेदा लोकाश्चराचराः॥ नामरूपविभेदेन फल्ग्व्या च कलया कृताः॥
२२॥ यथार्चिषोग्नेः सवितुर्गभस्तयो निर्यांति संयांत्यसकृत्स्वरोचिषः॥ तथा यतोयं गुणसंप्रवाहो बुद्धिर्म
नः खानि शरीरसर्गाः॥२३॥ स वै न देवासुरमर्त्यतिर्यङ् न स्त्री न षंढो न पुमान्न जंतुः॥ नायं गुणः कर्म न स
न्न चासन्निषेधशेषो जयतादशेषः॥२४॥

यदुत्पानंत्पे॥ निर्यांति उद्गच्छंति॥ संयांति लीयंते गुणसंप्रवाहमे
वाह॥ बुद्धिर्मनः खानि करणानि शरीरसर्गाः कार्यदेहप्रवाहाश्च यतो भवंति सः॥२३॥ अत एव देवादीनां मध्ये
ध्ये कोपि न भवति॥ न जंतुः लिंगत्रयशून्यं प्राणिमात्रमपि॥ किं तु सर्वस्य निषेधे अवधित्वेन अवशिष्यत इति
निषेधशेषः मायया अशेषात्मकश्च जयतात् महिमोत्कर्षेणाविर्भवतु॥२४॥ ।।

भा॰ अ॰ कथंभूतं॥ यशसो धाम आश्रयं॥ अतः कीर्त्तन्याः कीर्त्तनीयाः गुणाः सती कथा च यस्य तं ४॥ स्वं लोकं गंधर्वलोकं॥ ५॥ ७॥ कुला
६ चलो मलयाद्रिस्तत्राश्रमो यस्य॥ ८॥ तस्मै रहस्युपासीनेन वीक्ष्य॥ ९॥ शापमेवाह॥ असाधुरित्यादि॥ अकृता अशिक्षिता बुद्धिर्यस्य ग

प्रणम्य शिरसाधीशमुत्तमश्लोकमव्ययं॥ अगायत यशोधाम कीर्त्तन्यगुणसत्कथं॥ ४॥ सोनुकंपित ईशेन परि
क्रम्य प्रणम्य तं॥ लोकस्य पश्यतो लोकं स्वमगान्मुक्तकिल्बिषः॥ ५॥ गजेंद्रो भगवत्स्पर्शाद्विमुक्तोऽज्ञानबंधनात्॥
प्राप्तो भगवतो रूपं पीतवासाश्चतुर्भुजः॥ ६॥ स वै पूर्वमभूद्राजा पांड्यो द्रविडसत्तमः॥ इंद्रद्युम्न इति ख्यातो वि
ष्णुव्रतपरायणः॥ ७॥ स एकदाराधनकाल आत्मवान् गृहीतमौनव्रत ईश्वरं हरिं॥ जटाधरस्तापस आप्लुतो
ऽच्युतं समर्चयामास कुलाचलाश्रमः॥ ८॥ यदृच्छया तत्र महायशा मुनिः समागमच्छिष्यगणैः परिश्रितः॥ तं वी
क्ष्य तूष्णीमकृतार्हणादिकं रहस्युपासीनमृषिश्चुकोप ह॥ ९॥ तस्मा इमं शापमदादसाधुरयं दुरात्माऽकृत
बुद्धिरद्य॥ विप्रावमंता विशतां तमोंधं यथा गजः स्तब्धमतिः स एव॥ १०॥ श्रीशुक उवाच॥ एवं शप्त्वा गतोऽग
स्त्यो भगवान् नृप सानुगः॥ इंद्रद्युम्नोपि राजर्षिर्दिष्टं तदुपधारयन्॥ ११॥ आपन्नः कौंजरीं योनिमात्मस्मृ
तिविनाशिनीं॥ हर्यर्चनानुभावेन यद्गजत्वेप्यनुस्मृतिः॥ १२॥ एवं विमोक्ष्य गजयूथपमब्जनाभस्तेनापि पा
र्षदगतिं गमितेन युक्तः॥ गंधर्वसिद्धविबुधैरुपगीयमानकर्माद्भुतं स्वभवनं गरुडासनोऽगात्॥ १३॥ ए
तन्महाराज तवेरितो मया कृष्णानुभावो गजराजमोक्षणं॥ स्वर्ग्यं यशस्यं कलिकल्मषापहं दुःस्व
प्ननाशं कुरुवर्य शृण्वतां॥ १४॥ जो यथा स्तब्धमतिस्तथैवायं॥ अतः स एव गज एव भवत्विति शेषः॥ १०॥ दि
ष्टं दैवप्रापितं तदुपधारयन् आलोचयन्॥ ११॥ कौंजरीं योनिमापन्नः तर्हि पश्चात्कथं स्मृतिर्जाता तत्राह हरेरर्चन
स्यानुभावेनेति॥ १२॥ अद्भुतं स्वं भवनमगात्॥ १३॥ एतत् गजराजमोक्षणं नाम कृष्णानुभावस्तवेरितः कथंभूतं तत्र राम
६

उपवर्णितंनिर्विशेषंमूर्त्तिभेदंविनापरंतत्त्वंयेनतंविविधाब्रह्माद्योलिंगभिदामूर्त्तिभेदःतद्रूपाभिमानोयेषां॥ अतोनैतेयदानोप
जग्मुःतत्रतदाअखिलामरमयःसर्वदेवमयमूर्त्तिः॥३०॥ द्विजेंद्रैःसहछंदोमयेनेतिशेषप्रायायेत्क॥३१॥ खेदृष्ट्वाउपात्तउ
द्यतंचक्रंयेन॥३२॥ ग्राहेरुदारपिमदगतिरितिततःसहसावतीर्यअरिणाचक्रेणविपाटितमुखंयस्य॥ उस्त्रियाणांदेवानां॥३३॥

श्रीशुकउवाच एवंगजेंद्रमुपवर्णितनिर्विशेषंब्रह्मादयोविविधलिंगभिदाभिमानाः नैतेयदोपससृपुर्निखिला
त्मकत्वात्तत्राखिलामरमयोहरिराविरासीत्॥३०॥ तंतद्वदार्त्तमुपलभ्यजगन्निवासः स्तोत्रंनिशम्यदिविजैःसहसं
स्तुवद्भिः छंदोमयेनगरुडेनसमुह्यमानश्चक्रायुधोभ्यगमदाशुयतोगजेंद्रः॥३१॥ सोंतःसरस्युरुबलेनगृ
हीतआर्त्तोदृष्ट्वागरुत्मतिहरिंखउपात्तचक्रं॥ उत्क्षिप्यसांबुजकरंगिरमाहकृच्छ्रान्नारायणाखिलगुरोभ
गवन्नमस्ते॥३२॥ तंवीक्ष्यपीडितमजःसहसावतीर्यसग्राहमाशुसरसः कृपयोज्जहार॥ ग्राहाद्विपाटितमु
खादरिणागजेंद्रंसंपश्यतांहरिरमूमुचदुस्त्रियाणां॥३३॥ इतिश्रीभागवतेअष्टमस्कंधेतृतीयोध्यायः॥ श्रीशु
कउवाच॥ तदादेवर्षिगंधर्वाब्रह्मेशानपुरोगमाः॥ मुमुचुःकुसुमासारंशंसंतःकर्मतद्धरेः॥१॥ नेदुर्दुंदुभयोदि
व्यागंधर्वाननृतुर्जगुः॥ ऋषयश्चारणाःसिद्धास्तुष्टुवुःपुरुषोत्तमं॥२॥ योसौग्राहःसवैसद्यःपरमाश्चर्यरू
पधृक्॥ मुक्तोदेवलशापेनहूहूर्गंधर्वसत्तमः॥३॥

अथमेतृतीयःचतुर्थेतुतयोर्ग्राहःप्रापगंधर्वतांपुनः॥ गजंस्वपा
र्षदंकृत्वाहरिणानिन्येनिजंपदं॥१॥२॥ हूहूसंज्ञोगंधर्वसत्तमः॥ असौदेवलस्यशापेनग्राहोजातःसचैवंततःसद्योमुक्तःसन्उत्तमश्लो
कमगायतेत्यन्वयः एवंहीतिहासोत्रमेकथासरसिस्त्रीभिःक्रीडन्नसौस्नातुंप्रविष्टंदेवलंपादेप्रगृह्याविचकर्षसत्त्वम
कुपितोग्राहोभवेतिशशापतेनचससादितःस्तुवाचएवमेवगजेंद्रेणगृहीतस्ततश्चगजेंद्रमुद्धरन्हरिस्त्वाम

भा॰ अ॰ १०

अथ ताः ख्यान्मखाभिर्न्यायैरनुवर्ण्यते। स्वभक्तपत्न्या तेन यत्र यथोपापितं पद्मो॥ पंचमे पंचमं चाथ षष्ठं चाकथयन्मनुं विप्रशा
पान्निःश्रीकैः कृता देवैर्हरेस्तुतिः॥१॥ तामसस्य चतुर्थो मनुः तस्य सोदरः भ्राता॥२॥५॥ तस्य वैकुंठसंज्ञस्य हरेरनुभावः॥ सेन

श्रीशुक उवाच॥ राजन्नुदितमेतत्ते हरेः कर्माघनाशनं॥ गजेंद्रमोक्षणं पुण्यं रैवतं त्वंतरं शृणु॥१॥ पंचमो रैवतो
नाम मनुस्तामससोदरः॥ बलिविंध्यादयस्तस्य सुता अर्जुनपूर्वकाः॥२॥ विभुरिंद्रः सुरगणा राजन् भूतरया
दयः॥ हिरण्यरोमा वेदशिरा ऊर्ध्वबाह्वादयो द्विजाः॥३॥ पत्नी विकुंठा शुभ्रस्य वैकुंठैः सुरसत्तमैः॥ तयोः स्व
कलया जज्ञे वैकुंठो भगवान्स्वयं॥४॥ वैकुंठः कल्पितो येन लोको लोकनमस्कृतः॥ रमया प्रार्थ्यमानेन दे
व्या तत्प्रियकाम्यया॥५॥ तस्यानुभावः कथितो गुणाश्च परमोदयाः॥ भौमान्रेणून्स विममे यो विष्णोर्वर्ण
येद्गुणान्॥६॥ षष्ठश्च चक्षुषः पुत्रश्चाक्षुषो नाम वै मनुः॥ पुरुपूरुषसुद्युम्नप्रमुखाश्चाक्षुषात्मजाः॥७॥ इंद्रो
मंत्रद्रुमस्तत्र देवा आप्यादयो गणाः॥ मुनयस्तत्र वै राजन्हविष्मद्वीरकादयः॥८॥ तत्रापि देवः संभूत्यां
वैराजस्याभवत्सुतः॥ अजितो नाम भगवानंशेन जगतः पतिः॥९॥ पयोधिं येन निर्मथ्य सुराणां साधिता
सुधा॥ भ्रममाणोंऽभसि धृतः कूर्मरूपेण मंदरः॥१०॥ राजोवाच॥ यथा भगवता ब्रह्मन्मथितः क्षीरसागरः॥
यदर्थं वा यतश्चाद्रिं दधारांऽबुचरात्मना॥११॥ यथामृतं सुरैः प्राप्तं किं चान्यदभवत्ततः॥ एतद्भगवतः कर्म
वदस्व परमाद्भुतं॥१२॥ त्वया संकथ्यमानेन महिम्ना सात्वतां पते॥ नातितृप्यति मे चित्तं सुचिरं तापतापितं॥१३॥

कादिशापेन दैत्यतां प्राप्ताभ्यां स्वपार्षदाभ्यां वराहादिरूपेण युद्धादिलक्षणाः गुणाश्च ब्रह्मोपेतादयः परमोदयाश्च राम॰
महर्द्धयः कथिताः तृतीयस्कंधादिषु॥६॥१०॥ यतो हेतोः॥ अंबुचरात्मना कूर्मरूपेण॥११॥ सुराणां साधिता १०
सुधेत्युक्तं यासु द्वाथ्यपि सूचितं॥ अतः पृच्छति॥ किं चान्यदिति॥१२॥१३॥ ॥ ॥

अतएवअस्मात्पातयथावदनुकीर्त्तयंति ।१४। अनेनश्रेयोभवतीतिकुतोज्ञातं साक्षाद्भगवद्वचनादेवेत्याह इदमाहेत्यादि
यावत्समाप्ति ।१५। प्रसंगादन्यस्यापिस्मरणफलमुच्यतेसर्वेषाद्वितीयांतानांस्मरंतीत्यष्टमेनान्वयः ।१६।२०। श्रे

यथानुकीर्त्तयंत्येतच्छ्रेयस्कामाद्विजातयः । शुचयः प्रातरुत्थाय दुःस्वप्नाद्युपशांतये ।१४। इदमाह हरिः प्रीतो
गजेंद्रं कुरुसत्तम शृण्वतां सर्वभूतानां सर्वभूतमयो विभुः ।१५। भगवानुवाच । येमां त्वां च सरश्चेदं गिरिकंदर
काननं । वेत्रकीचकवेणूनां गुल्मानि सुरपादपान् ।१६। शृंगाणीमानि धिष्ण्यानि ब्रह्मणो मे शिवस्य च । क्षीरोदं
मे प्रियंधाम श्वेतद्वीपं च भास्वरं ।१७। श्रीवत्सं कौस्तुभं मालां गदां कौमोदकीं मम । सुदर्शनं पाचजन्यं सुपर्णं प
तगेश्वरं ।१८। शेषं च मत्कलां सूक्ष्मां श्रियं देवीं मदाश्रयां ब्रह्माणं नारदमृषिं भवं प्रह्लादमेव च ।१९। मत्स्यकूर्मवरा
हाद्यैरवतारैः कृतानि मे । कर्माण्यनंतपुण्यानि सूर्यं सोमं हुताशनं ।२०। प्रणवं सत्यमव्यक्तं गोविप्रान्धर्ममम
व्ययं । दाक्षायणीर्धर्मपत्नीः सोमकश्यपयोरपि ।२१। गंगां सरस्वतीं नंदां कालिंदीं सितवारणं । ध्रुवं ब्रह्मऋषी
स्पा न्सप्तपुण्यश्लोकांश्च मानवान् ।२२। उत्थायापररात्रांते प्रयताः सुसमाहिताः । स्मरंति मम रूपाणि मुच्यंते
ह्येनसोऽखिलात् ।२३। ये मां स्तुवंत्यनेनांग प्रतिबुध्य निशात्यये । तेषां प्राणात्यये चाहं ददामि विमलां मतिं
।२४। शुक उवाच । इत्यादिश्य हृषीकेशः प्रध्माय जलजोत्तमं । हर्षयन्विबुधानीकमारुरोह खगाधिपं ।२५।
इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थोध्यायः ।४।

व्यक्तमार्या । अव्ययं धर्मं भक्तिलक्षणं । सोमकश्यपयोरपि पत्नी
र्दाक्षायणीः ।२१। सितवारणमैरावतं ।२२। सुसमाहिताः एकाग्रचित्ताः मम रूपाणि मद्विभूतीः ।२४।२५। जल
जोत्तमं शंखवरं प्रध्माय वादयित्वा ।२५। अष्टमे चतुर्थः । ॥ ॥

यत्रचीराब्धौ हरेर्वासः तदेवतमसः परं स्थानं ॥ यद्वा ॥ लोकालोकात्परतोयत्तमस्ततः परं स्थानं जगाम ॥ १४ ॥ दैवीभिः लो॰
के अप्रसिद्धाभिः वैदिकीभिर्गीर्भिः स्तुतिमकरोत् ॥ २५ ॥ देववरं नमामहे हि देव वरत्वां नमामे तिवा वरत्वे हेतुः स
त्यं कुतः अविक्रियं तत्कुतः अनंतं आद्यं च अनादिं आद्यंतवतो हि जन्मादि विक्रिया भवति किंच गुहाशयं स
र्वांतरं कुतः निःकलं निरुपाधितत्कुतोऽप्रतर्क्यं ॥ तत्कुतः मनोग्रयानं मनसोपि जविष्ठं ॥ मनः प्राप्य स्थानेततः
प्रागेव विद्यमानत्वात् ॥ तथा च श्रुतिः अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्शत् ॥ तद्धाव

शुक उवाच ॥ इत्याभाष्य सुरान्वेधाः सह देवैररिंदम ॥ अजितस्य पदं साक्षाज्जगाम तमसः परं ॥ २४ ॥ त
त्रादृष्टस्वरूपाय श्रुतपूर्वाय वै विभो ॥ स्तुतिमब्रूत दैवीभिर्गीर्भिस्त्ववहितेंद्रियः ॥ २५ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ अ
विक्रियं सत्यमनंतमाद्यं गुहाशयं निष्कलमप्रतर्क्यं मनोग्रयानं वचसानिरुक्तं नमामहे देववरं
वरेण्यं ॥ २६ ॥ विपश्चितं प्राणमनोधियात्मनामर्थेंद्रियाभासमनिद्रमव्रणं ॥ छायातपौ यत्र न ग
ध्रपक्षौ तमक्षरं खं त्रियुगं व्रजामहे ॥ २७ ॥

तोऽन्यानत्येति तिष्ठदिति ॥ वचसा अनिरुक्तं अविषयत्वात् यद्वा
चानभ्युदितं येन वागभ्युद्यत इति श्रुतेः ॥ मनोवचसोरगोचरत्वादप्रतर्क्यं ॥ यथेष्टं वा सर्वेषां हेतुहेतुमद्भवः ॥
किंच प्राणादीनां विपश्चितं ज्ञातारं ॥ आत्मा अहंकारो देहो वा ॥ ननु तत्तद्व्यतिरिक्तं ज्ञेयमस्तीत्याह ॥ अर्थो विष
यः इंद्रियाणि तद्ग्राहकाणि तदुभयरूपेणाभासत इति तथा तं तथाप्यनिद्रं स्वप्नरहितं वद्ज्ञानरहितं कुतः
अव्रणं अदेहं अतएव अक्षरं ॥ खमिव व्यापिनं च सर्वत्र हेतुः ॥ यत्र यस्मिन्गृध्रपक्षौ जीवपक्षाविति नोछा राम॰
यातपौ अविद्या च तन्निवर्तिका विद्या च नास्ति तं त्रियुगं त्रिषु युगेष्वाविर्भावं तं ॥ तं शरणं व्रजामः ॥ २७ ॥ राम ११

नोत्तिष्ठेरन् न पुनर्जीवंति स्मेत्यर्थः ॥१५॥ दुर्वाससा हि कदाचिन्मार्गे गच्छंतमिंद्रं दृष्ट्वा स्वकंठस्थां मालां तस्मै दत्ता तेन च श्रीमदेना-
नादृत्या ऐरावतस्य कुंभयोर्निक्षिप्ता स च गजो मत्तः पद्भ्यां तां मालां चूर्णीचकार ततः कुपितो दुर्वासास्तं शशाप त्रिभिर्लोकैः
सह त्वं निःश्रीको भवेति । तदेतदाह यदा दुर्वाससः शापेनेति । इज्यादयः आगाद्याः ॥१६॥१७॥ असुरान् यथा उद्ववबलत्
एव नवलपुष्ट्यादियुक्तानविलोक्येत्यर्थः १९ हे शिशरणगताः संतो यथाप्रपंचं प्राप्स्याम इति हर्षेणोत्फुल्लं विकसितं वदनं ॥

सूत उवाच ॥ संपृष्टो भगवानेवं द्वैपायनसुतो द्विजाः ॥ अभिनंद्य हरेर्वीर्यमभ्याचष्टुं प्रचक्रमे ॥१४॥ शु-
क उवाच ॥ यदा युद्धेऽसुरैर्देवा बाध्यमानाः शितायुधैः ॥ गतासवो निपतिता नोत्तिष्ठेरन् स्म भूयशः ॥१५॥ य-
दा दुर्वाससः शापात्सेंद्रा लोकास्त्रयो नृप ॥ निःश्रीकाश्चाभवंस्तत्र नेशुरिज्यादयः क्रियाः ॥१६॥ निशम्यैतत्सुर-
गणा महेंद्रवरुणादयः ॥ नाध्यगच्छन्स्वयं मंत्रैर्मंत्रयंतो विनिश्चयं ॥१७॥ ततो ब्रह्मसभां जग्मुर्मेरोर्मूर्ध्नि ।
ई निसर्वशः ॥ सर्वं विज्ञापयां चक्रुः प्रणताः परमेष्ठिने ॥१८॥ स विलोक्येंद्रवाय्वादीन्निःसत्वान्विगतप्र-
भान् ॥ लोकानमंगलप्रायानसुरानयथा विभुः ॥१९॥ समाहितेन मनसा संस्मरन्पुरुषं परं ॥ उवाचोत्फुल्लव-
दनो देवान्स भगवान्परः ॥२०॥ अहं भवो यूयमथोसुरादयो मनुष्यतिर्यग्द्रुमघर्मजातयः ॥ यस्याव-
तारांशकलाविसर्जिता व्रजाम सर्वे शरणं तमव्ययं ॥२१॥ न यस्य वध्यो न च रक्षणीयो नोपेक्षणीयादर-
णीयपक्षः ॥ अथापि सर्गस्थितिसंयमार्थं धत्ते रजः सत्वतमांसि काले ॥२२॥ अयं च तस्य स्थितिपालनक्षणः स-
त्वं जुषाणस्य भवाय देहिनां ॥ तस्माद्व्रजामः शरणं जगद्गुरुं स्वानां स नो धास्यति शं सुरप्रियः ॥२३॥

यस्य ॥२०॥ मनुष्यादयो जरायुजांडजोद्भिज्जस्वेदजाः ॥ यस्यावतारः पुरुषः तस्यांशो ब्रह्मा तस्य कलाः मरीच्यादयस्ता-
भिर्विसर्जिताः पुत्रपौत्रादिद्वारा जनिताः ॥२१॥ ननु तर्हि सर्वेषु सोसमः स्यात् किं तत्करणाश्रयणेन सत्य । पक्षपातवत्त्व-
प्यसमत्वपक्षपातौ भविष्यतीत्याशयेनाह ॥ न यस्येति द्वाभ्यां ॥२२॥ स्थितिपालनस्य क्षणः कालः अतः सुरप्रियः स

गः

व्याख्याः अष्टमस्कंधटीका २३

भा॰स्क॰ १२

अर्थनवेदेतियदुक्तंतत्प्रपंचयन्नाह॥इमेवयंदेवाऋषयश्चयस्यप्रियया तत्त्वासत्त्वेनैवसत्त्वा अपिबहिर्भ्रांतश्चसत्ताप्र
काशाभ्यामाविःप्रकटामपिसूक्ष्मांगतिंनिरुपाधिस्वरूपंनविद्मः इतरप्रधानाःरजस्तमोमय्याःकुतोविदुःतंनमा
मेतिपूर्वेणान्वयः॥३१॥इदानींवेदराजरूपेणास्तुवंश्चार्थयन्तेपादोमहीतिद्वादशभिः यत्रमहत्यांजरायुजा
दिभूतसर्गाः॥सामहीयस्यपादौसःप्रसीदतु॥आत्मतंत्रपादादिमत्त्वेपिनपरतंत्रः कुतःब्रह्म अप्रच्युतरू
पःतत्त्वतः॥महतीविभूतिरैश्वर्यंयस्यसः॥३२॥उदारंवीर्यंशक्तिर्यस्यतदंभोयस्यरेतः सनःप्रसीदतु

12

इमेवयंयत्प्रिययैवतन्वासत्त्वेनसृष्टाबहिरंतराविः॥गतिंनसूक्ष्मामृषयश्चविद्महेकुतोऽसुरा
द्याइतरप्रधानाः॥३१॥पादौमहीयंस्वकृतैवयस्यचतुर्विधोयत्रहिभूतसर्गः॥सवैमहापूरुष
आत्मतंत्रःप्रसीदतांब्रह्ममहाविभूतिः॥३२॥अंभस्तुयद्रेतउदारवीर्यंसिध्यंतिजीवंत्युतवर्द्ध
मानाः॥लोकायतोथाखिललोकपालाःप्रसीदतांब्रह्ममहाविभूतिः॥३३॥सोमंमनोयस्यसमामनंति
दिवौकसांवैबलमंधआयुः॥ईशोनगानांप्रजनःप्रजानांप्रसीदतांनःसमहाविभूतिः॥३४॥अग्निर्मुखं
यस्यतुजातवेदाःजातःक्रियाकांडनिमित्तजन्मा॥अंतःसमुद्रेनुपचन्स्वधातून्प्रसीदतांनःसमहा
विभूतिः॥३५॥

उदारवीर्यतामाह॥यतोंभसोलोकादयःसिध्यंतिजायंते॥३३॥यःसोमोदेवानामंधःअन्नंअमृतरूपवक्ष्य
माणुश्च॥नमानांवृक्षाणांप्रकर्षेणजनयतिवर्द्धयतीतिप्रजनःतंयस्यमनःसमामनंतिसप्रसीदतु॥३४॥अग्नि
र्यस्यतुमुखंजातःकथंभूतःजातवेदोधनंयस्मात्॥क्रियाकांडंतत्प्रतिपाद्यंकर्मतन्निमित्तंजन्मयस्य॥अंतःसमु
द्रेउदरमध्येस्वधातून्पाकाहोनेवान्नादानपेसिद्धसमुद्रेपिवडवानलरूपेणउदकान्येवानुपचन्यत्राग्निः॥३५॥

राम
१२

तदेवमविक्रियत्वादिभिः सर्वज्ञत्वादिभिश्च सत्यत्वं वरेण्यत्वं चोक्तं संसारचक्राधारत्वेनापि तदेव दर्शयन्नाह । अजस्य जीवस्य चक्रं चक्रवदावर्त्तमानं देहादि अजया मायया प्रेर्यमाणं यतयः अक्षो यस्य यद्धिष्ठानमाहुस्तमृतं सत्यं प्रपद्ये कथंभूतं तच्चक्रं मनोमयं मनःप्रधानं दशेन्द्रियाणि पंचप्राणाश्चेत्येवं पंचदश अरा यस्य आशु शीघ्रगं त्रयो गुणा नाभिरिव मध्ये यस्य विद्युद्वच्चलं । अष्टौ प्रकृतयो नेमयस्त्वराणां नियस्य । २८ । सर्वजीवनियंतृत्वादिना चैव वरिष्ठत्वमाह यदिति । य उ यस्य सुपर्णां जीवसमीपे तन्नियंतृत्वेन आसां चकार आस्ते स्म द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं तत्परिषस्वजाते इति श्रुतिः यद्वा भक्तरक्षार्थं गरुडस्योपरि उपविष्ट इत्यर्थः तर्हि देहस्थत्वात् भक्तरक्षणादिक्रियावेशाज्जीवसाम्यं स्यात् । तत्राह । एकवर्णं ज्ञानैकस्वरूपं तमसः प्रकृ

अजस्य चक्रं त्वजयेर्यमाणं मनोमयं पंचदशारमाशु । त्रिणाभिविद्युच्चलमष्टनेमि यदक्ष
माहुस्तमृतं प्रपद्ये । २८ । यदेकवर्णं तमसः परं तदलोकमव्यक्तमनंतपारं । आसां चकारोपसु
पर्णमेनमुपासते योगरथेन धीराः । २९ । न यस्य कश्चातितितर्त्ति मायां यया जनो मुह्यति वे
द नार्थं । तं निर्जितात्मात्मगुणं परेशं नमाम भूतेषु समं चरंतं । ३० ।

तेः परं । अलोकं अदृश्यं । अव्यक्तं निर्विकल्पं अनंतपारं कालतो देशतश्चापरिच्छिन्नं तत्त्वह्येव वयः अप्रच्युतस्वरूपत्वान्न जीवसाम्यं । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति विशेषश्रवणादित्यर्थः अत एव यं धीराः योगेन रथेन प्राप्तिसाधनेनोपासते तं नमामेत्युत्तरेणान्वयः । २९ । मायानियंतृत्वेनापि जीवसाम्यं परिहरन् वरिष्ठत्वमाह यस्य मायां कश्चकश्चिदपि नातितितर्त्ति नातिक्रामति । कथंभूता जनो यया मुह्यति अर्थं आत्मस्वरूपं न नुवेद निर्जित आत्मा आत्मशक्तिर्माया च तद्गुणाश्च येन तं । ३० । ।

उपरिअन्तरोयात्। नस्तः नासिकातो कृतिः कांतिः पशव्यः पशूनां हितः कामः स्पर्शेनाभूत ४२ इत्थंभूता निवषः कालं विशे
षं लौकिकप्रपंचंयच्च यस्मात् दुर्विभाव्यं कुतः प्रबुधाप्रबाधं विदद्भिरयोत्यमानं यागांतरे प्रबुधानां मायेत्यववोधो
यस्मिन्नित्यर्थः ४३ नदेवं सप्रपंचमुपवार्य निःप्रपंचमुपवर्णयन्नाम्मति। वृत्तिभिर्दर्शनादिभिः। नमस्वाचायु

लोभोधरात्प्रीतिरूपर्यभूतत्कृतिर्नस्तः पशव्यः स्पर्शेनकामः। भवोर्यमः पक्ष्मभवस्तुकालः प्रसीदतां
नः समहाविभूतिः ४२ इत्थंवयः कर्मगुणान्विशेषं यद्योगमायाविहितान्वदंति। यत् दुर्विभाव्यं प्र
बुधापबाधं प्रसीदतां नः समहाविभूतिः ४३ नमोस्तुतस्मै उपशांतशक्तये स्वाराज्यलाभप्रतिपूरिता
त्मने। गुणेषुमायारचितेषुवृत्तिभिर्नसज्जमानाय नभस्वदूतये ४४ सत्वंनोदर्शयात्मानमस्मत्कर
णगोचरं। प्रपन्नानां दिदृक्षूणां सस्मितंतेमुखांबुजं ४५ तैस्तैः स्वेच्छाभूतैरूपैः कालेकालेस्वयंविभो
कर्मदुर्विषहंयन्नोभगवांस्तत्करोतिहि ४६ क्लेशभूर्यल्पसाराणिकर्माणिविफलानिच। देहिनां वि
षयार्त्तानांनतथैवार्पितंत्वयि ४७

तस्यैवऊतिर्लीलायस्यतस्मै ४४ तेसस्मितं मुखांबुजं दिदृक्षू
णां नोस्मच्चक्षुरादिकरणगोचरंयथाभवत्येवंचात्मानंदर्शय ४५ भक्तेच्छानुवर्त्तित्वंचतवबहुशोदृ
ष्टमेवेत्याह। तैस्तैरिति। यन्नोदुर्विषहमशक्यंकर्मतद्भगवान्स्वयमेवकरोतिहि ४६ नचबहिर्मुखा रामः
नामिषत्वद्भक्तानामस्माकंत्वय्यर्पितानिपूर्वपुण्यानिविपरीतफलानिभवितुमर्हंतीत्याह। क्लेशोभूरिर्ये १२
षुअल्पंसारंयेषुयद्वाविफलान्येवसकामानांकर्माणित्वय्यर्पितंतुनैवतथा ४७ ॥

एष तरणिर्यस्य चक्षुरासीत् कथंभूतः देवयानं अर्चिरादिमार्गं देवता त्रयीमयः सैषा त्रय्येव विद्या तपति तिष्ठते ब्रह्मणो
धिष्ण्यं उपासनास्थानं ॥ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुष इति श्रुतेः मुक्तेर्द्वारं देवयानत्वात् ॥ अमृतत्वपुण्यलो
कत्वात् मत्यश्च कालात्मकत्वात् ॥ एवंभूतस्तरणिर्यस्य चक्षुः स ॥ ३६ ॥ कथंभूतो वायुः चराचराणां सहश्चा
दिधर्मवान् प्राणः ॥ यं प्राणं वयं बुद्ध्याद्यधियानारो देवाः सम्राजं भत्यारूढं अचास्म अनुसत्य स्थिताः एवं

रा

यच्चक्षुरासीत्तरणिर्देवयानं त्रयीमयो ब्रह्मण एष धिष्ण्यं ॥ द्वारं च मुक्तेरमृतं च मृत्युः प्रसीद ।
तां नः स महाविभूतिः ॥ ३६ ॥ प्राणादभूद्यस्य चराचराणां प्राणः सहो बलमोजश्च वायुः ॥ अन्वास्म
सम्राजमिवानुगा वयं प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ३७ ॥ श्रोत्राद्दिशो यस्य हृदश्च खानि प्रजज्ञि
रे खं पुरुषस्य नाभ्याः ॥ प्राणेंद्रियात्मासुशरीरकेतं प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ३८ ॥ बलान्महेंद्रस्त्रि
दशाः प्रसादात् मन्योर्गिरीशो धिषणाद्विरिंचः ॥ खेभ्यश्च छंदांस्यृषयो मेढ्रतः कः प्रसीदतां नः स मह्या
विभूतिः ॥ ३९ ॥ श्रीर्वक्षसः पितरश्छाययासन् धर्मः स्तनादितरः पृष्ठतोऽभूत् ॥ द्यौर्यस्य शीर्ष्णोऽप्सरसो वि
हारात् प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ४० ॥ विप्रो मुखं ब्रह्म च यस्य गुह्यं राजन्य आसीद्भुजयोर्बलं च
ऊर्वोर्विडोजोऽङ्घ्रिरवेदशूद्रौ प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ४१ ॥

मनो वायुर्यस्य प्राणादभूत्सः ॥ ३७ ॥ स्वानि देह
गतानि छिद्राणि प्राणाः पंचवृत्तिः ॥ इंद्रियाणि च आत्मा मनश्च असवो नागकूर्मादयः शरीरं च तेषां केतं आश्रयभूतं खं य
स्य पुरुषस्य नाभ्याः प्रजज्ञे स ॥ ३८ ॥ यस्य बलान्महेंद्रो जज्ञे छंदांसि ऋषयश्च खेभ्यः कः प्रजापतिः ॥ ३९ ॥ इतरः
अधर्मः ॥ ४० ॥ विट् वैश्यः ऊर्जः नैपुण्यं तस्य वृत्तिः अंघ्रिजा वित्पर्थः अवेदशूद्रो ॥ अवेदः वेदव्यतिरिक्तोऽशु
श्रूषादिवृत्तिः ॥ तद्वत् निमानश्शूद्रश्च याग्नंतरे सुगमं ॥ ४१ ॥ ॥ ॥

भा॰ अ॰ १४ महांतोमणयोयस्मिन्तेनकिरीटेनकर्णाभरणेकुंडलेताभ्यांनिर्भातौयौकपोलौताभ्यांश्रीमुखांबुजंयस्याः॥५॥कौस्तुभआ
भरणंकंठेयस्याःलक्ष्मीवक्षसिबिभ्रती॥६॥देवप्रवरोब्रह्मासर्वांगैरवनिंगतैःसाष्टांगप्रणतैः॥अनाविराविरासेयेन
भूतामहदितिषुवन॥ब्रह्माभिष्टौति नित्यत्वविभुत्वेभगवतो नोः॥७॥श्रीमूर्त्तेरयमाविर्भावएव॥नत्वस्मदादि
वज्जन्मादितवास्तीत्याह॥नजाताजन्मादयायस्यकुतः अगुणाय॥कुतोनिर्वाणसुखस्यार्णवाय अयारमोक्षसु
खरूपायेत्यर्थः॥तथापिअणोरण्यणिम्ने अतिसूक्ष्मायदुर्ज्ञानत्वात्वस्तुतस्तु अपरिगणयैश्वर्यमातीतधाम

महामणिकिरीटेनकेयूराभ्यांचभूषितां॥कर्णाभरणनिर्भातकपोलश्रीमुखांबुजां॥५॥कांचीकला
पवलयहारनूपुरशोभितां॥कौस्तुभाभरणांलक्ष्मींबिभ्रतींवनमालिनीं॥६॥सुदर्शनादिभिःस्वास्त्रैर्मू-
र्त्तिमद्भिरुपासितां॥तुष्टावदेवप्रवरःसशर्वःपुरुषंपरं॥सर्वामरगणैःसाकंसर्वांगैरवनिंगतैः॥७॥
ब्रह्मोवाच॥अजातजन्मस्थितिसंयमायागुणायनिर्वाणसुखार्णवाय॥अणोरणिम्नेऽपरिग
णयधाम्नेमहानुभावायनमोनमस्ते॥८॥रूपंतवैतत्पुरुषर्षभेज्यंश्रेयोर्थिभिर्वैदिकतांत्रिकेणयो
गेनधातःसहनस्त्रिलोकान्पश्याम्यमुष्मिन्नुहविश्वमूर्त्तौ॥९॥

मूर्त्तिर्यस्यतस्मैनचैतदसंभावितंयतःम
हानचिंत्योनुभावोयस्य॥८॥तन्मूर्त्तेःसनातनत्वमपरिमेयत्वंचोपपादयति॥रूपमिति॥हेपुरुषर्षभहेधातःए
तत्तवरूपंवैदिकेनतांत्रिकेणचयोगेनउपायेनश्रेयोर्थिभिःसदाईज्यं अतोनेदमिदानीमपूर्वंजातमितिभा
वः ननुपर्यंदेवाःपूज्यत्वेनप्रसिद्धाःसत्यंसर्वेप्यत्रैवांतर्भूताइत्याह॥उ॥अहोहस्फुटंअमुष्मिंस्त्वयिनोस्मा राम॰ १४
न्त्रिलोकांश्चसहपश्यामि॥तत्रहेतुःविश्वंमूर्त्तौयस्य॥अतस्त्वैतद्रूपंपरिच्छिन्नमपिनमवतीतिभावः॥९॥

14

तत्राचैव फलमुपपादयति अवमः अल्पोपि कर्मकल्पः कर्माभासोपीश्वरार्पितश्चेद्धि फलापश्रमायन कल्पते हि यस्मात्स
एष परमेश्वरः पुरुषस्यात्मा अतएव दयितो हितश्च ॥ तत्त्वात्मनिवेदितेपि हिते चार्पितं भिः फलं स्यात् ॥४८॥ अनंतफ
लत्वमाह ॥ यथा हि मूलावसेचनेन स्कंधादीनां शाखानां च भवति ॥४९॥ एवं सत्यपि त्वदर्पितकर्मणां त्वमदृष्टाना
मस्माकं अयं त्रिमिदं दुःखमिति त्वमेव वेत्सीति पार्थयन्नाह ॥ नमं इति दुर्वितर्क्याण्यात्मकर्माणि स्वभावचेष्टि

नावमः कर्मकल्पोपि विफलायेश्वरार्पितः ॥ कल्पते पुरुषस्यैष सत्यात्मा दयितो हितः ॥४८॥ यथा हि
स्कंधशाखानां तरोर्मूलावसेचनं ॥ एवमाराधनं विष्णोः सर्वेषामात्मनश्च हि ॥४९॥ नमस्तुभ्यमनं
तायदुर्वितर्क्यात्मकर्मणे ॥ निर्गुणाय गुणेशाय सत्वस्थाय च सांप्रतं ॥५०॥ इति श्रीभा० अमतमथ
नेपंचमोध्यायः ॥ शुक उवाच ॥ एवं स्तुतः सुरगणैर्भगवान् हरिरीश्वरः ॥ तेषामाविरभूद्राजन् सह
स्रार्कोदयद्युतिः ॥१॥ तेनैव सहसा सर्वे देवाः प्रतिहतेक्षणाः ॥ नापश्यन् खं दिशः क्षोणीमात्मानं च कुतो
विभुं ॥२॥ विरिंचो भगवान् दृष्ट्वा सह शर्वेण तां तनुं ॥ स्वच्छां मरकतश्यामां कंजगर्भारुणेक्षणां ॥३॥ त
प्तहेमावदातेन लसत्कौशेयवाससा ॥ प्रसन्नचारुसर्वांगीं सुमुखीं सुंदरभ्रुवं ॥४॥

तानियस्पतसमे ५०

इति अष्टमे पंचमः षष्ठे पुनः स्तुतिर्विस्माविर्भूतेः सुरैः कृता तन्मंत्राद्यासुरैः साकममृतार्थमुद्यमः ॥ सहस्रा
र्काणामुदये या द्युतिरिव द्युतिर्यस्य ॥१॥ सहसा तेजसा प्रतिहतानीक्षणानि चक्षूंषि येषां ॥२॥ तामाविर्भूतां तनुं
विरिंचो दृष्ट्वा तुष्टावेति पंचमेनान्वयः ॥ कंजगर्भवदरुणे ईक्षणे यस्याः ॥३॥ तप्तहेमवदवदातेन पीतेन लसता
कौशेयवाससा युक्तां प्रसन्नानि चारूणि सर्वाण्यंगानि यस्याः शोभनं मुखं यस्याः सुंदरे भ्रुवौ यस्याः ॥४॥

भा० अ०
१५

15

एयमेव किंचित्कुरुतेति चेत्तत्राह ॥ अहमिति अग्रे कृतवो विस्फुलिंगा इव नेत्वत्तो वयं पृथग्विभाताऽसंतः आत्मनः शं श्रेयः
किं वा विद्मः अतस्त्वमेव द्विजानां देवानां च मंत्रं विधत्स्व ॥ इदं कुरुतेत्युपायमुपदिशेत्यर्थः ॥ १५ ॥ हृदयमंतरं परं स्वयं
इति अभिप्रेतं यथा तथैव विज्ञाय जगाद ॥ संहृतानि नियमितानि सर्वाणि कारकाणी इंद्रियाणि येन तान् ॥ १६ ॥ ईश्वरस्यापि
तथैवाभिप्रेतमित्याह ॥ एक एवेश्वरः समर्थोऽपि ॥ १७ ॥ हे सुराः देवाः अन्ये च गंधर्वादयः ॥ १८ ॥ चः आत्मनः स्वतो याव सम्

अहं गिरित्रश्च सुरादयो ये दक्षादयोग्नेरिव केतवस्ते ॥ किं वा विदामेश पृथग्विभाता विधत्स्व शं नो द्विजदे
वमंत्रं ॥ १५ ॥ शुक उवाच ॥ एवं विरिंच्यादिभिरीडितस्तद्विज्ञाय तेषां हृदयं यथैव जगाद जीमूतगभीर
या गिरा बद्धांजलीन् संवृतसर्वकारकान् ॥ १६ ॥ एक एवेश्वरस्तस्मिन् सुरकार्ये सुरेश्वरः ॥ विहर्तुकाम
स्तानाह समुद्रोन्मथनादिभिः ॥ १७ ॥ भगवानुवाच ॥ हंत ब्रह्मन्नहो शंभो हे देवा मम भाषितं ॥ शृणुताव
हिताः सर्वे श्रेयो वः स्याद्यथा सुराः ॥ १८ ॥ यात दानवदैतेयैस्तावत्संधिर्विधीयतां ॥ कालेनानुगृहीतै
स्तैर्यावद्वो भव आत्मनः ॥ १९ ॥ अरयोपि हि संधेयाः सति कार्यार्थगौरवे ॥ अहिमूषकवद्देवा ह्यर्थस्य
पदवीं गतैः ॥ २० ॥ अमृतोत्पादने यत्नः क्रियतामविलंबितं ॥ यस्य पीतस्य वै जंतुर्मृत्युग्रस्तोऽमरो भवेत् ॥
२१ ॥ क्षिप्त्वा क्षीरोदधौ सर्वा वीरुत्तृणलतौषधीः ॥ मंथानं मंदरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा [illegible]नुवासुकिं स
हायेन मया देवा निर्मंथध्वमतंद्रिताः ॥ २२ ॥ वोन्नद्धिर्भवति ॥ १९ ॥ अर्थस्य प्रयोजनस्य पदवीं सिद्धिं प्राप्तैः ततः
पश्चादहिमूषकवद्दृष्ट्यात कमावेन वर्तितव्यमिति शेषः ॥ यद्वा ॥ येटिकायां निरुद्धो हि यथा निर्गमद्वारं विधना
र्थं प्रथमं मूषकेण संधिं विधत्ते य पश्चात्तमेव कदाचिद्भक्षयतीति तथार्थमार्गप्रवृत्तैः प्रथमं संधेया इत्यर्थः ॥ २० ॥ राम०
ततस्तैः सह यत्नार्थं तदाह अमृतोत्पादन इति ॥ यस्यामृतस्य पीतस्य सतः ॥ २१ ॥ नेत्रं रज्जुः ॥ २२ ॥ ॥ १५

निष्प्रपंचत्वमेवादत्त्वयीति । घटस्य मृत्तिका यथा आदिरंतश्च मध्यं च तथा त्वमस्य जगतः । नत्र हेतुः परस्मात्प्रधानादपि परः
१० मृत्तिकादृष्टांतेन परिणामं प्राप्नुवारयति । त्वमिति । स्वया स्वाधीनया । अत एव गुणानां व्यवायेपि परिणामेप्यगुण
मेव त्वां युक्ताः पश्यंति मनीषिणो विवेकिनः विपश्चितः शास्त्रज्ञाः ११ एतदेव सदृष्टांतमाह । यथाग्निं काष्ठे मंथ
नेन । अमृतमान्यं गोषु दोहनादिना । भुवि अन्नं ब्रीह्यादि कर्षणादिना अंबु खननेन । उद्यमने पुरुषकारेण ज्ञा

त्वय्यग्र आसीत्त्वयि मध्य आसीत्त्वय्यंत आसीदिदमात्मतंत्रे । त्वमादिरंतो जगतोस्य मध्यं घटस्य मृत्स्नेव
परः परस्मात् ॥१०॥ त्वं माययात्माश्रयया स्वयेदं निर्माय विश्वं तदनुप्रविष्टः । पश्यंति युक्ता मनसा मनी
षिणो गुणव्यवायेप्यगुणं विपश्चितः ॥११॥ यथाग्निमेधस्यमृतं च गोषु भुव्यन्नमंबूद्यमने च वृत्तिं । योगैर्मनु
ष्या अधियंति हि त्वां गुणेषु बुध्या कवयो वदंति ॥१२॥ तं त्वां वयं नाथ समुज्जिहानं सरोजनाभातिचिरेप्सि
तार्थं । दृष्ट्वा गता निर्वृतिमद्य सर्वे गजा दवार्ता इव गांगमंभः ॥१३॥ स त्वं विधत्स्वाखिललोकपाला वयं
यदर्थास्तव पादमूलं । समागतास्ते बहिरंतरात्मन् किं वान्यविज्ञाप्यमशेषसाक्षिणः ॥१४॥ ॥

दिना वृत्तिं जीविकां । यद्वा अन्नं अंबु उद्यमने दारुयंत्रादिनोद्धरणे योगैरुपायैर्मनुष्या अधियंति प्राप्नुवंति । तथा
कवयस्त्वां बुध्या गुणेष्वधियंति वदंति च ॥१२॥ हे नाथ सरोजनाभ अतिचिरादीप्सितमर्थं तं योगैकप्राप्यं
त्वां समुज्जिहानं आविर्भवंतं प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा वयं निर्वृतिं गताः दवार्ताः दवाग्निपीडिताः ॥१३॥ यद्विधे
यं तत्कथयतेति चेत् । तत्राह हे अंतरात्मन् । अशेषसाक्षिणस्तव हि किं वान्यद्विज्ञाप्यमस्ति ॥१४॥ रामराम

भा-अ-
१६

३८॥ विसर्जितः प्रस्थापितः सुपर्णं तत्र स्थिते वासुकेरागमनायोग्यादिति भावः ३९॥ अहमेवपुच्छः सत्त्वमेमथनोभूतविष
भीत्याखिलैर्जनैः स्तुतः सन्नरूपयारुद्रपयो विषमितार्यतिः॥ फलभागेनतवाप्यमृतेभागो भविष्यतीति संमंत्र्य वासुकिने

तांस्तथाभग्नमनसो भग्नबाहूरुकंधरान्॥ विज्ञाय भगवांस्तत्र बभूव गरुडध्वजः॥ ३६॥ गिरिपातविनिःपिष्टान्
विलोक्यामरदानवान्॥ ईक्षया जीवयामास निर्जरान् निर्व्रणान् यथा॥ ३७॥ गिरिंचारोप्य गरुडे हस्तेनैके
न लीलया॥ आरुह्य प्रययावब्धिं सुरासुरगणैर्वृतः॥ ३८॥ अवरोप्य गिरिं स्कंधात्सुपर्णः पततांवरः॥ ययौ
जलांत उत्सृज्य हरिणा स विसर्जितः॥ ३९॥ इतिश्री अष्टमस्कंधे अमृतमथने मंदराचलानयने षष्ठोध्या
यः॥ शुक उवाच॥ तेनागराजमामंत्र्य फलभागेन वासुकिं॥ परिवीय गिरौ तस्मिन्नेत्रमब्धिं मुदान्विताः॥ आ
२ रेभिरे सुरा यत्ता अमृतार्थे कुरूद्वह॥ १॥ हरिः पुरस्ताज्जगृहे पूर्वं देवास्ततोभवन्॥ तन्नैच्छन्दैत्यपतयो
महापुरुषचेष्टितं॥ २॥ न गृह्णीमो वयं पुच्छमहेरंगममंगलं॥ स्वाध्यायश्रुतसंपन्नाः प्रख्याता जन्मक
श्री र्मभिः॥ ३॥ इति तूष्णीं स्थितान्दैत्यान्विलोक्य पुरुषोत्तमः॥ स्मयमानो विसृज्याग्रं पुच्छं जग्राह सामरः॥
४॥ कृतस्थानविभागास्त एवं कश्यपनंदनाः॥ ममंथुः परमायत्ता अमृतार्थे पयोनिधिं॥ ५॥ मथ्यमानेर्ण
वे सोद्रिरनाधारो ह्यपोविशत्॥ ध्रियमाणोपि बलिभिर्गौरवात्पांडुनंदन॥ ६॥ ते सुनिर्विण्णमनसः परि
म्लानमुखश्रियः॥ आसन्स्वपौरुषे नष्टे दैवेनातिबलीयसा॥ ७॥

त्रं गिरौ परिवीय संवेष्ट्य अब्धिं मथितुं
मारेभिरे १ वासुकेर्मुखं तीव्रं दैत्यान्याहितुमेव पूर्वं हरिः पुरस्तान्मुखं जगृहे ततो भवन्मुखं ज राम
गृहः २॥ ४॥ कृतो धारणे स्थानविभागो यैः॥ ५॥ ६॥ दैवेन हेतुना स्वपौरुषे नष्टे सति॥ ७॥ ॥ १६

नन्वत ईतेष्वमृतपानेनामृताः स्युस्तत्राह ॥ क्लेशभाज इति ॥ २३ ॥ बलिभिः सहकारिभिः ॥ साध्या अर्थास्तदनुसरणं विना न सिध्यंती
तिकृत्वा सामादिकमुपदिशति यूयमिति द्वाभ्यां ॥ हे सुराः संरंभेण संभ्रमेण ॥ सांत्वया साममार्गेण यथा सिद्ध्यंति ॥ २४ ॥ व

क्लेशभाजो भविष्यंति दैत्या यूयं फलग्रहाः ॥ २३ ॥ यूयं तदनुमोदध्वं यदिच्छंत्यसुराः सुराः ॥ न संरंभेण सिध्यंति स
र्वेर्थाः सांत्वया यथा ॥ २४ ॥ न भेतव्यं कालकूटात् विषाज्जलधिसंभवात् ॥ लोभः कार्यो न वो जातु रोषः कामस्तु वस्तुषु
॥ २५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति देवान्समादिश्य भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ तेषामंतर्दधे राजन्स्वच्छंदगतिरीश्वरः ॥ २६ ॥ अ
थ तस्मै भगवते नमस्कृत्य पितामहः ॥ भवश्च जग्मतुः स्वं स्वं धामोपेयुर्बलिं सुराः ॥ २७ ॥ दृष्ट्वारीनप्यसंयत्ता
न्जातक्षोभान्स्वनायकान् ॥ न्यषेधद्दैत्यराट् श्लोक्यः संधिविग्रहकालवित् ॥ २८ ॥ ते वैरोचनिमासीनं गुप्तं
चासुरयूथपैः ॥ श्रिया परमया जुष्टं जिताशेषमुपागमन् ॥ २९ ॥ महेंद्रः श्लक्ष्णया वाचा सांत्वयित्वा महाम
तिः ॥ अभ्यभाषत तत्सर्वं शिक्षितं पुरुषोत्तमात् ॥ ३० ॥ तदरोचत दैत्यस्य तत्रान्ये ये सुराधिपाः ॥ शंबरोरि
ष्टनेमिश्च ये च त्रिपुरवासिनः ॥ ३१ ॥ ततो देवासुराः कृत्वा संविदं कृतसौहृदाः ॥ उद्यमं परमं चक्रुरमृतार्थे प
रंतप ॥ ३२ ॥ ततस्ते मंदरगिरिमोजसोत्पाट्य दुर्मदाः ॥ नदंत उदधिं निन्युः शक्ताः परिघबाहवः ॥ ३३ ॥ दूरभारो
द्वहश्रांताः शक्रवैरोचनादयः ॥ अपारयंतस्तं वोढुं विवशा विजहुः पथि ॥ ३४ ॥ निपतन्स गिरिस्तत्र बहून
मरदानवान् ॥ चूर्णयामास महता भारेण कनकाचलः ॥ ३५ ॥

स्तुषु मथनादुत्पन्नेषु ॥ २५ ॥ सुरास्तु बलिमुपेयुः
उपजग्मुः ॥ २७ ॥ असंयत्तानपि दृष्ट्वा श्लोक्यः कीर्त्यर्हः ॥ २८ ॥ वैरोचनिं बलिं जितमशेषं त्रैलोक्यं येन तं ॥ २९ ॥
तत्सर्वं अमृतोन्मथनादि ॥ ३० ॥ तत्र ये अन्ये असुराधिपाः पौलोमकालेयादयः शंबरादयश्च तेभ्यश्चारोच
त ॥ ३१ ॥ संविदं समयं ॥ ३२ ॥ परिघा इव बाहवो येषां ॥ ३३ ॥ ३५ ॥ ॥ ॥

भा॰ अ॰ १७ १६ घतोऽद्रिर्येन स धृताद्रिः भगवान्परमपुरुषोऽनंतरमशोभतेत्यन्वयः कथंभूतः कनकपरिधिः पीतवासाः क
र्णयोर्विद्योतमाना विद्युत्कांचनकुंडललक्षणा यस्य स तथा ॥ मूर्ध्नि भ्राजंतो विलुलिताः कचा यस्य स तथा ॥ जैत्रैर्जि
ष्णुभिः ॥ दंदशूकं सर्पं प्रतिगिरिः प्रतिद्वंद्वी पर्वतः ॥१७॥ हालाहलमित्याह्वा नाम यस्य ॥ संभ्रांता मीना उद्

मथ्यमानात्तथा सिंधोर्देवासुरवरूथपैः ॥ यदा सुधा न जायेत निर्ममंथाजितः स्वयं ॥१६॥ मेघश्या
मः कनकपरिधिः कर्णविद्योतविद्युन्मूर्ध्नि भ्राजद्विलुलितकचः स्रग्धरो रक्तनेत्रः ॥ जैत्रैर्दोर्भि
र्जगदभयदैर्दंदशूकं गृहीत्वा मथ्नन्मथ्ना प्रतिगिरिरिवाशोभताथो धृताद्रिः ॥१७॥ निर्मथ्यमा
नादुदधेरभूद्विषं महोत्कटं हालाहलाह्वमग्रतः ॥ संभ्रांतमीनोन्मकराहिकच्छपात्तिमिद्वि
पग्राहतिमिंगिलाकुलात् ॥१८॥ तदुग्रवेगं दिशि दिश्युपर्यधो विसर्पदुत्सर्पदसह्य म्प्रति
वीर्यभीताः प्रजा दुद्रुवुरंग सेश्वरा अरक्ष्यमाणाः शरणं सदाशिवं ॥१९॥ विलोक्य तं देववरं त्रिलो
क्या भवाय देव्याभिमतं मुनीनां आसीनमद्रावपवर्गहेतोस्तपो जुषाणं स्तुतिभिः प्रणेमुः ॥२०॥

तामकरादयो यस्मिंस्तस्मात् तिम्यादिभिराकुलाच्च ॥१८॥ तद्विषं ॥ अप्रति अप्रतिमं प्रतिक्रियाशून्यमिति वा ॥
१८ ॥ कुतः उग्रो वेगो यस्य तदेवाह दिशि दिशीति ॥ यद्वा उग्रा वेगा रोमांचस्वेदादयो यस्मात् ॥ अतएवास
ह्यं त्रिलोकी भीता अन्येन केनाप्यरक्ष्यमाणाः सदाशिवं शरणं दुद्रुवुः जग्मुः ॥१९॥ त्रिलोक्या उद्भवाय देव्याः रा॰ म॰ १७
सह अद्रौ कैलासे आसीनं तथापि मुनीनामभिमतं तन्नेवापवर्गाय तस्यो जुषाणं ॥२०॥ ॥

विघ्नेशस्य विधिं तेन रचितं विद्धि ॥ अवितथः सत्योऽभिसंधिः संकल्पो यस्य ॥८॥ लक्षयोजनप्रस्तारो विस्तारोऽस्यास्तीति तथा तेन
पृष्ठेन ॥९॥ तस्य गिरेः शार्वर्त्तनं भ्रमणं अंगाकं इयनमेन ॥१०॥ आसुरेण असुराकारेण । दैवेन देवाकारेण रूपेणावि
शत् ॥११॥१२॥ आत्मानं देवं दैत्यमध्यगो वेदार्द्धरूपेण ॥ नेत्रे अभय्यावाधरूपेण परेण हरिणा ॥ क्षोभितं नक्रा

विलोक्य विघ्नेशविधिं तदेश्वरो दुरंतवीर्योऽवितथाभिसंधिः ॥ कृत्वा वपुः काच्छपमद्भुतं महत्प्रविश्य तो
यं गिरिमुज्जहार ॥८॥ तमुद्धृतं वीक्ष्य कुलाचलं पुनः समुत्थितान्निर्मथितुं सुरासुराः ॥ दधार पृष्ठेन स लक्षयो
जनप्रस्तारिणा द्वीप इवापरो महान् ॥९॥ सुरासुरेंद्रैर्भुजवीर्यवेपितं परिभ्रमंतं गिरिमंगपृष्ठतः ॥ बिभ्रत्त
दावर्त्तनमादिकच्छपो मेनेंगकंडूयनमप्रमेयः ॥१०॥ तथाऽसुरानाविशदासुरेण रूपेण तेषां बलवीर्य
मीरयन् ॥ उद्दीपयन्देवगणांश्च विष्णुर्दैवेन नागेंद्रमबोधरूपः ॥११॥ उपर्यगेंद्रं गिरिराडिवान्य आ-
क्रम्य हस्तेन सहस्रबाहुः ॥ तस्थौ दिवि ब्रह्मभवेंद्रमुख्यैरभिष्टुवद्भिः सुमनोभिवृष्टः ॥१२॥ उपर्यधश्चा
त्मनि गोत्रनेत्रयोः परेण ते प्राविशता समेधिताः ॥ ममंथुरब्धिं तरसा मदोत्कटा महाद्रिणा क्षोभितनक्र
चक्रं ॥१३॥ अहींद्रसाहस्रकठोरदृङ्मुखश्वासाग्निधूमाहतवर्चसोऽसुराः ॥ पौलोमकालेयबलील्वलाद
यो दवाग्निदग्धाः सरला इवाभवन् ॥१४॥ देवांश्च तच्छ्वासशिखाहतप्रभान्धूम्रांबरस्रग्वरकंचुकाननान् ॥
समभ्यवर्षन्भगवद्वशा घना ववुः समुद्रोर्म्युपगूढवायवः ॥१५॥

णां चक्रं समूहो यस्मिन् ॥ दृशास्यु
खानि च श्वासाश्च अहींद्रस्य साहस्रं अपरिमिताः कठोरा ये दृगादयः तेभ्यो निर्गताभ्यामग्निधूमाभ्यामाहतवर्चो
येषां ते सरला द्रुमविशेषाः ॥१४॥ देवांस्तु भगवद्वशा घनाः समभ्यवर्षन् समुद्रोर्मिभिः उपगूढा वायवः
शीतला ददृशुः वांति स्म ॥ कथंभूतान् तस्याहींद्रस्य श्वासशिखाग्निभिर्हता प्रभा येषां धूम्राणि वरादीनि येषां ॥१५

परेऽवरे च ये आत्मानो जीवास्तेषामाश्रयस्त्वमात्माहंकारः ॥ २७ ॥ त्रयीमयात्मन्वेदत्रयमूर्ते ॥ २८ ॥ पंचोपनिषदः तत्पु
रुषाघोरसद्योजातवामदेवेशानरूपा मंत्राः ॥ येषु खरयोत्तरत्रिंशन्मंत्राणां वर्गः तेषामेव मंत्राणां पदके द्वनाम्ना
त्तरत्रिंशत्कलात्मका मंत्रा इत्यर्थः ॥ ध्रुवास्थितिः उपरतावस्था ॥ २९ ॥ अघ्रुमस्पाभिषुदभत्ताभादिषु ॥ येरूमीभवि
सर्गः प्रतिसर्गः संहारः यद्वा ये सत्वादिभिर्विधः सर्गस्थानि नैवत्रयं ऋग्वेदः छंदोमयं ऋषिवदः सत्तवेत्तादेत्रणं ॥ सा
त्वा मनुरिति पाठे मनुर्वेदः तमेवाह छंदोमय इति ॥ ३० ॥ द्र गिरित्रेतपरं ज्योतिरखिलानां लोकपालादीनागम्यमव

नाभिर्नभस्तेऽश्वसनं नभस्वान्सूर्यश्च चक्षुषि जलं स्मरेतः ॥ परावरात्माश्रयणं तवात्मा सोमो मनो द्यौ
भगवन्शिरस्ते ॥ २७ ॥ कुक्षिः समुद्रा गिरयोऽस्थिसंघा रोमाणि सर्वौषधिवीरुधस्ते ॥ छंदांसि साक्षात्तव
सप्त धातवस्त्रयीमयात्मन्हृदयं सर्वधर्मः ॥ २८ ॥ मुखानि पंचोपनिषदस्तवेश यैस्त्रिंशदष्टोत्तरमं
त्रवर्गः ॥ यत्तच्छिवाख्यं परमार्थतत्त्वं देव स्वयंज्योतिरवस्थितिस्ते ॥ २९ ॥ छायात्वधर्मोर्मिषु यैर्विस
र्गो नित्रत्रयं सत्वरजस्तमांसि एषां स्वमात्मनः शास्त्रकृत स्तवेत्ता छंदोमयो देव ऋषिः पुराणः ॥ ३० ॥ न ते गि
रित्राखिललोकपालविरिंचवैकुंठसुरेंद्रगम्यं ॥ ज्योतिः परं यत्र रजस्तमश्च सत्वं न यद्ब्रह्म निर
स्तभेदं ॥ ३१ ॥ कामाध्वरत्रिपुरकालगराद्यनेकभूतद्रुहः क्षपयतः स्तुतये न तत्ते ॥ यस्त्वंतकाल इद
मात्मकृतं स्वनेत्रवह्निस्फुलिंगशिखया भसितं न वेद ॥ ३२ ॥ ति ॥ कुतः यत्र रजआदि नास्ति ॥ किंत
ज्योतिः यन्निरस्तभेदं ब्रह्म ॥ ३१ ॥ कामश्च अध्वरश्च दक्षयज्ञः त्रिपुरादयश्च ये अनेकभूतद्रुहस्तान्
क्षपयतः संहरतस्ते तत्कर्म स्तुतये न भवति ॥ अत्यल्पमेतदित्यर्थः ॥ गरभक्षणस्याप्यवश्यंभावित्वेन
सिद्धवन्निर्देशः स्तुतये अलं न भवतीत्यत्र हेतुः ॥ यस्त्वं भवान् स्वनेत्रवह्निविस्फुलिंगस्पर्शिस्वया इ
दं जगत्भसितं भस्मसाज्जातं न वेद नालोचयत्यपि ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥

निर्गुणस्य गुणांश्च वशिवंह रिपरावसे॥ स्तुवंत अप्रजेशा नानामन्यंतांतरं तयोः॥२१॥२२॥ न चैवंभूतो विभुरिति प्रसिद्धं॥ त
त्राहुः गुणमय्येति॥ अस्य जगतो यदा सर्गादीन् धत्से तदा हे भूमन स्वदृक् स्वतः सिद्धज्ञानः त्वं ब्रह्मादिसंज्ञा
धत्से॥२३॥ तत्र हेतुः त्वं ब्रह्मेति॥ सदसतो भावान् देवतिर्यगादिरूपान् भावयतीति तथा॥ सर्वं पुंत्वव्य
तिरिक्तं नास्तीत्याहुः॥ आत्मैव त्वं नानाशक्तिभिर्जगद्रूपेणाभातः यस्मादीश्वरः॥२४॥ स्वतः सिद्धज्ञानत्व
मुपपादयंतो जगदात्मना आमानप्रकारमाहुः॥ त्वं शब्दस्य वेदस्य योनिः॥ अतः स्वतः सिद्धज्ञानः त्वं जग

प्रजापतय ऊचुः देवदेव महादेव भूतात्मन् भूतभावन त्राहि नः शरणापन्नांस्त्रैलोक्यदहनाद्विषा
त्॥२१॥ त्वमेकः सर्वजगत ईश्वरो बंधमोक्षयोः॥ तं त्वामर्चंति कुशलाः प्रपन्नार्तिहरं गुरुं॥२२॥ गुणमय्या
स्वशक्त्यास्य सर्गस्थित्यप्ययान् विभो धत्से यदा स्वदृग्भूमन् ब्रह्मविष्णुशिवाभिधां॥२३॥ त्वं ब्रह्म परमं
गुह्यं सदसद्भावभावनः॥ नानाशक्तिभिराभातस्त्वमात्मा जगदीश्वरः॥२४॥ त्वं शब्दयोनिर्जगदादिरा
त्मा प्राणेंद्रियद्रव्यगुणः स्वभावः काल क्रतुः सत्यमृतं च धर्मस्त्वय्यक्षरं यत्त्रिवृदामनंति॥२५॥ अग्निर्मुखं
तेऽखिलदेवतात्मा क्षितिं विदुर्लोकभवांघ्रिपंकजं॥ कालं गतिं तेऽखिलदेवतात्मनो दिशश्च कर्णौ रसनं
जलेशं॥२६॥
दादिर्महत्तत्वं॥ आत्मा च अहंकारः कथंभूतः प्राणेंद्रियद्रव्याणां कारणभूता गुणा यस्य राजसा
दित्रिविध इत्यर्थः॥ स्वभावादयश्च त्वमेव क्रतुः संकल्पः सत्यमृतं चेति यो धर्मः सत्त्वं महदादिरूपं त्वं हेतुः
त्रिवृत्त्रिगुणात्मकं यदक्षरं प्रधानं त्वयि॥ त्वदाश्रयं तदामनंति॥ यद्वा एवंभूते त्वयि त्रिवृद्वेदत्रयं प्र[illegible]ण
वं प्रकाशकमाहुरित्यर्थः॥२५॥ अखिलदेवतात्मा अग्निः सर्वदेवतात्मा अग्निः सर्वदेवतात्मा इति श्रुतेः
सः अग्निस्ते मुखं॥ हे लोकभव द्वितीयां तेषु विदुरित्यस्य संबंधः॥२६॥ ॥

भा॰ अ॰ १९

19

कृपयतः कृपां कुर्वतः पुंसः ॥४०॥ मे मम तु स्वस्ति शोभा नास्त्यनासुखेन जीवितमस्त्वित्यर्थः ॥ जग्धुं अत्तुं ॥४१॥ करतली
कृत्य करतलपरिमितमात्रं कृत्वा ॥४२॥ जलकल्मषः जलदोषो विषं यस्मात्तत् गले नीलं चकार ॥ साधवः कृपालवः ॥४३॥

पुंसः कृपयतो भद्र सर्वात्मा प्रीयते हरिः ॥ प्रीते हरौ भगवति प्रीयेऽहं सचराचरः ॥४०॥ तस्मादिदं गरं भुंजे
प्रजानां स्वस्तिरस्तु मे ॥ एवमामन्त्र्य भगवान् भवानीं विश्वभावनः ॥ तद्विषं जग्धुमारेभे प्रभावज्ञान्वमोदत
॥४१॥ ततः करतलीकृत्य व्यापि हालाहलं विषं ॥ अभक्षयन्महादेवः कृपया भूतभावनः ॥४२॥ तस्यापि दर्शया
मास स्ववीर्यं जलकल्मषः ॥ यच्चकार गले नीलं तच्च साधोर्विभूषणं ॥४३॥ तप्यन्ते लोकतापेन साधवः प्रा
यशो जनाः ॥ परमाराधनं तद्धि पुरुषस्याखिलात्मनः ॥४४॥ निशम्य कर्म तच्छंभोर्देवदेवस्य मीढुषः ॥ प्रजा
दाक्षायणी ब्रह्मा वैकुंठश्च शशंसिरे ॥४५॥ प्रस्कन्नं पिबतः पाणेर्यत्किंचिज्जगृहुः स्म तत् ॥ वृश्चिकाहि
विषौषध्यो दंदशूकाश्च ये परे ॥४६॥ इति भा॰ अ॰ स॰ म॰ मंथने सप्तमोऽध्यायः ॥ शुक उवाच ॥ पीते ग
रे वृषांकेण प्रीतास्तेऽमरदानवाः ॥ ममंथुस्तरसा सिंधुं हविर्धानी ततोऽभवत् ॥१॥ तामग्निहोत्रीमृष
यो जगृहुर्ब्रह्मवादिनः ॥ यज्ञस्य देवयानस्य मेध्याय हविषे नृप ॥२॥ तत उच्चैःश्रवा नाम हयोऽभूच्चंद्र
पांडुरः ॥ तस्मिन्बलिः स्पृहां चक्रे नेंद्र ईश्वरशिक्षया ॥३॥ तत ऐरावतो नाम वारणेंद्रो विनिर्गतः ॥ दंतैश्च
तुर्भिः श्वेताद्रेर्हरन्भगवतो महिं ॥४॥ कौस्तुभाख्यमभूद्रत्नं पद्मरागो महोदधेः ॥ तस्मिन्मणौ स्पृहां च
क्रे वक्षोऽलंकरणे हरिः ॥५॥ ततोऽभवत्पारिजातः सुरलोकविभूषणं ॥ पूरयत्यर्थिनो योऽर्थैः शश्वद्भुवि य
थाभवान् ॥६॥ प्रस्कन्नं गलितं अपरे च ये सविषाः तेऽपि जगृहुः ॥ अनेन विषस्पृतीत्युक्तः ॥४६॥ इत्थमेव सप्त
मः ॥ अथ मेमथ्यमानेब्धौ लक्ष्मा विष्णोर्वृतेः सुरैः धन्वंतरेः तेषां मोहिनीरूपवर्ण्यते हविर्धानी सुरभिः ॥१॥ देव
पानस्य ब्रह्मलोकमार्गप्रापकस्य यज्ञस्य संबंधिने हविषे ॥२॥ ईश्वरशिक्षया प्रागेव कृतया ॥३॥ भगवतो यशः श्वे

राम १९

तदेवं नित्यं परानुग्रहैकव्यग्रं त्वां ये निंदंति ते ऽतिमूर्खा इत्याहुः ये उमयासह चरंतं तस्यां नितरां तरं कामिनं क । कंते प्रलपंति त
था श्मशाने चरंतं उग्रं क्रूरं परुषं च हिंस्रकं कंत ॥ कथंभूतं आत्मारामाश्चते गुरवो विश्वहितोपदेष्टारस्तैर्हृदि चिं
तितमंघ्रिद्वंद्वं यस्य तथाभूतमपि तपसाभितप्तमपि ते नूनं नेनवोतिमविदन्निति काकुः । त्वल्लीलां नैव विदुरित्य
र्थः । अतो हातलज्जाः तपसा तथाः कथमात्मारामैः सेवितचरणयुगलस्य कामित्वसंभवः कथं वा तपसाभितप्तस्य श्मशा
नस्थांगत्वपरुषत्वं वा संभवतीति विचार्य ते प्रलपंतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ आस्तां तावन्निंदकानां वार्त्ता महांतोपि त्वत्तत्त्वं न जानंती

ये त्वात्मरामगुरुभिर्हृदि चिंतितांघ्रिद्वंद्वं चरंतमुमया तपसाभितप्तं । कत्थंत उग्रपरुषं निरतं श्मशाने ते नून
मूतिमविदंस्तव हातलज्जाः ॥ ३३ ॥ तत्तस्य ते सदसतोः परतः परस्य नांजः स्वरूपगमने प्रभवंति भूम्नः । ब्रह्मा
दयः किमुत संस्तवने वयं तु तत्सर्गसर्गविषया अपि शक्तिमात्रं ॥ ३४ ॥ एतत्परं प्रपश्यामो न परं ते महेश्वर ।
मृडनाय हि लोकस्य व्यक्तिस्तेऽव्यक्तकर्मणः ॥ ३५ ॥ शुक उवाच ॥ तद्वीक्ष्य व्यसनं तासां कृपया भृशपीडितः ।
सर्वभूतसुहृद्देव इदमाह सतीं प्रियां ॥ ३६ ॥ शिव उवाच ॥ अहो बत भवान्येतत्प्रजानां पश्य वैशसं । क्षीरोद
मथनोद्भूतात्कालकूटादुपस्थितं ॥ ३७ ॥ आसां प्राणपरीप्सूनां विधेयमभयं हि मे । एतावान्हि प्रभोरर्थो
यद्दीनपरिपालनं ॥ ३८ ॥ प्राणैः स्वैः प्राणिनः पांति साधवः क्षणभंगुरैः । बद्धवैरेषु भूतेषु मोहितेष्वात्ममायया ॥ ३९ ॥

त्याहुः । तत्तस्मान्न च स्वरूपस्य गमने ज्ञाने ब्रह्मादयोपि न समर्थाः संस्तवने तु कुतः शक्ताः स्युः तत्र वयं कथं प्रभ
वाम । यतस्तेषां सर्गे उत्पन्ना अर्वाचीनाः । तथापि यदेतत्स्तवनं एतदात्मशक्तिपरिमितमात्रमित्यर्थः ३४ तदेवाहुः
एतत्परमिति न परं रूपं । तथापि त्वद्दर्शनादेव कृतार्था वयमित्याहुः मृडनाय हिति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ मत्प्रभावमविचार्यैव त्व
प्रयाणे प्रवृत्तं मां कथंचिदियं प्रिया वारयेदिति शंकया तामनुज्ञापयन्नाह ॥ अहो बतेति सार्द्धैश्चतुर्भिः । वैश
सं दुःखं ॥ ३७ ॥ प्राणेप्सूनां प्राणरक्षणेच्छूनां मे मया ॥ प्रभोः समर्थस्य अर्थः कार्यं ॥ ३८ ॥ किंच ॥ बद्धवैरेषु परस्प
रं जिघांसत्सु ॥ ३९ ॥

भा-अ
२०

१८ पदं आश्रयं ध्रुवं नित्यं अव्यभिचारिणो निसाः संतो गुणा यस्मिन्न तत्तच्च विंदत कचित्कस्यचिद्दोषस्य सद्भावात्
१९ न देवा हन्नन्नमिति त्रिभिः मन्युनिर्जयो नास्ति दुर्वासःप्रभृतिषु गुरुशुक्रादिषु संगवर्जितं ज्ञानं नास्ति मरुत्त्वेपि ब्रह्म
सोमादीन कामनिर्जयः परतो मयाश्रयः यथाथेन्द्रईशादिः स किमीश्वरः॥२०॥ न भूतसौहृदं परशुरामादिषु॥ न मुक्तिकारणं
त्यागः शिबिप्रभृतिषु॥ पुंसः कार्तवीर्यादेर्वीर्यमस्ति अजवेगनिष्कृतं कालवेगेन परिहृतं तत्तु न भवति॥ गुणसंगवर्जि
तः सनकादि द्वितीयः मम वरो न हि समाधिनियतत्वात्॥२१॥ चिरायुष्यपि मार्कंडेयादौ शीलमंगलं नास्ति॥ इंद्रिय

भूषणानि विचित्राणि विश्वकर्मा प्रजापतिः॥ हारं सरस्वती पद्ममजो नागाश्च कुंडले॥१६॥ ततः कृतस्वस्त्य
20 यनोत्पलस्रजं नदद्द्विरेफां परिगृह्य पाणिना॥ चचाल वक्त्रं सुकपोलकुंडलं सव्रीडहासं दधती सुशोभनं॥१७
स्तनद्वयं चातिकृशोदरी समं निरंतरं चंदनकुंकुमोक्षितं॥ ततस्ततो नूपुरवल्गुशिंजितैर्विसर्पती हेमल
तेव सा बभौ॥१८॥ विलोकयंती निरवद्यमात्मनः पदं ध्रुवं चाव्यभिचारिसद्गुणं॥ गंधर्वयक्षासुरसिद्धचार
णत्रैविष्टपेयादिषु नान्वविंदत॥१९॥ नूनं तपो यस्य न मन्युनिर्जयो ज्ञानं क्वचित्तच्च न संगवर्जितं॥ क
श्चिन्महांस्तस्य न कामनिर्जयः स ईश्वरः किं परतो व्यपाश्रयः॥२०॥ धर्मः क्वचित्तत्र न भूतसौहृदं त्यागः क्वचि
त्तत्र न मुक्तिकारणं॥ वीर्यं न पुंसोस्त्यजवेगनिःकृतं न हि द्वितीयो गुणसंगवर्जितः॥२१॥ कश्चिच्चिरायुर्न
हि शीलमंगलं क्वचित्तदप्यस्ति न वेद्यमायुषः॥ यत्रोभयं कुत्र च सोप्यमंगलः सुमंगलः कश्च न कांक्षते हि मां॥२२

मनःशीलत्वात्॥ क्वचित्तदप्यस्ति हिरण्यकशिपुप्रभृतौ॥ आयुषस्तु स्थैर्यं न वेद्यं वृत्रांतं भगवत्द्वेषेण॥ कस्मादे
वमायुषं भवात् यत्र कुत्र च श्रीरुद्रे मार्कंडेयादिवत् इंद्रियदमनाद्यभावात् शीलमंगलं चायुर्निश्चयश्चेत्यु
भयमस्ति न चान्यः पूर्वोक्तः कश्चिद्दोषः तथापि सोप्यमंगलः श्मशानवासाद्यमंगलचेष्टितः श्रीमुकुं
दस्तु स्वीकृत्याहश्चेति कश्चित्सुमंगलः निरवद्यश्च स तु मां न हि कांक्षते॥ आत्मारामत्वात्॥२२॥

राम
२०

वल्गुभिर्गत्यादिभिः स्वर्गिणां रतिकर्त्र्यः ॥७॥ सुदामा पर्वतः तत्रैः कस्यां दिशि जाता सौदामिनी स्फटिकादिमयगिरिशृं
गेषु धिक् विस्फुरंती विद्युदिव कांत्यादि शोरंजयंती श्रीः स्वपसा तान्मूर्तिधारिणी सती सैव भगवत्परा रमा
विरभूदित्यर्थः ॥ तस्या रूपादिमहिम्ना आक्षिप्तचेता येषां ॥ ॥ भगवद्दत्तसिस्थितया ॥ श्रिया विलोकिताना

ततश्चाप्सरसो जाता निष्ककंठ्यः सुवाससः ॥ रमण्यः स्वर्गिणां वल्गुगतिलीलावलोकनैः ॥७॥ ततश्चाविरभू
त्साक्षाच्छ्रीरमा भगवत्परा ॥ रंजयंती दिशः कांत्या विद्युत्सौदामिनी यथा ॥८॥ तस्यां चक्रुः स्पृहां सर्वे
ससुरासुरमानवाः ॥ रूपौदार्यवयोवर्णमहिमाक्षिप्तचेतसः ॥९॥ तस्याश्चासनमानिन्ये महेंद्रो म
हदद्भुतं ॥ मूर्तिमत्यः सरिच्छ्रेष्ठा हेमकुंभैर्जलं शुचि ॥१०॥ आभिषेचनिका भूमिराहरत्सकलौ
षधीः ॥ गावः पंचपवित्राणि वसंतो मधुमाधवौ ॥११॥ ऋषयः कल्पयांचक्रुरभिषेकं यथाविधि ॥
जगुर्भद्राणि गंधर्वा नट्यश्च ननृतुर्जगुः ॥१२॥ मेघा मृदंगपणवमुरजानकगोमुखान् ॥ व्यनाद
यंशंखवेणुवीणाः तुमुलनिःस्वनान् ॥१३॥ ततोऽभिषिषिचुर्देवीं श्रियं पद्मकरां सतीं ॥ दिगिभाः
पूर्णकलशैः सूक्तवाक्यैर्द्विजेरितैः ॥१४॥ समुद्रः पीतकौशेयवाससी समुपाहरत् ॥ वरुणः स्रजं २१
वैजयंतीं मधुना मत्तषट्पदां ॥१५॥

नां यथापूर्वं सर्वसंपत्प्राप्तिम् सुराणां ॥ च तद्विपर्ययं च कुं अभिषे
कादिमहोत्सवपूर्वकं ब्रह्मादिपरिहारेण भगवत्प्राप्तिप्रकारमाह ॥ तस्या आसनमित्यादि अथासौ द्वारुणी
त्यतः प्राक्तनेन ग्रंथेन ॥१०॥ आभिषेचनिकाः अभिषेकोचिताः पंचपवित्राणि पंचगव्यानि मधुमाधवौ चैत्र
वैशाखभवफलपुष्पादि ॥ पाठांतरेऽपि ऋद्धे कोमलार्थः ॥ मधुमासभवं माध्वीति वा ॥११॥ अभिषेकः अभिषे
कोचितविधिं ॥ नट्यः नर्तक्यः स्त्रियः नद्यः शंखवेणुवीणाश्च व्यनादयन् ॥ तुमुला निःस्वना येषां तान्मृदंगादीन् ॥१२॥ १४

वारुणीवरूपादैवत्यं यदन्नं तन्मापीसुरा ॥ ३० ॥ ३१ ॥ दीर्घौ पीवरौ दोर्दंडौ यस्य कंबुग्रीवः शंखवन्नाभिरिव त्रिरेखा सुवृत्ता
ग्रीवा यस्य ॥ ३२ ॥ स्निग्धः कुंचितः केशानामंतो यस्य ॥ ३३ ॥ इज्यभाक् यज्ञभागभोक्ता ॥ ३४ ॥ अमृतेन आभृतं परिपूर्णं ॥ ३५

श्रियावलोकिता देवाः सप्रजापतयः प्रजाः ॥ शीलादिगुणसंपन्ना लेभिरे निर्वृतिं परां ॥ २५ ॥ निःसत्वालो
लुपा राजन्निरुद्योगा गतत्रयाः ॥ यदा चोपेक्षिता लक्ष्म्या बभूवुर्दैत्यदानवाः ॥ २६ ॥ अथासीद्वारुणी दे
वी कन्या कमललोचना ॥ असुरा जगृहुस्तां वै हरेरनुमतेन ते ॥ ३० ॥ अथोदधेर्मथ्यमानात्काश्यपैर
21 मृतार्थिभिः ॥ उदतिष्ठन्महाराज पुरुषः परमाद्भुतः ॥ ३१ ॥ दीर्घपीवरदोर्दंडः कंबुग्रीवोरुणेक्षणः ॥ श्या
मलस्तरुणः स्रग्वी सर्वाभरणभूषितः ॥ ३२ ॥ पीतवासा महोरस्कः सुमृष्टमणिकुंडलः ॥ स्निग्धकुं
चितकेशांतः सुभगः सिंहविक्रमः ॥ ३३ ॥ अमृतापूर्णकलशं बिभ्रद्वलयभूषितः ॥ स वै भगवतः सा
क्षाद्विष्णोरंशांशसंभवः ॥ धन्वंतरिरिति ख्यात आयुर्वेददृगिज्यभाक् ॥ ३४ ॥ तमालोक्यासुराः स
र्वे कलशं चामृताभृतं ॥ लिप्संतः सर्ववस्तूनि कलशं तरसाहरन् ॥ ३५ ॥ नीयमानेऽसुरैस्तस्मिन्क
लशेऽमृतभाजने ॥ विषण्णमनसो देवा हरिं शरणमाययुः ॥ ३६ ॥ इति तद्दैन्यमालोक्य भगवान्भृत्य
कामकृत् ॥ मा खिद्यत मिथोऽर्थं वः साधयिष्ये स्वमायया ॥ ३७ ॥ मिथः कलिरभूत्तेषां तदर्थतर्षचेत
सां ॥ अहं पूर्वमहं पूर्वं न त्वं न त्वमिति प्रभो ॥ ३८ ॥

मिथः दैत्यानां परस्परं कलहोत्पादनेन योगमायया च मोहित्वा वोऽर्थं साधयिष्यामि ॥ अतो मा खिद्यतेत्याहेति
शेषः ॥ ३७ ॥ न देवा हमिथ इति तर्षः कामः तत्र युक्तानि चेतांसि येषां ॥ इत्येवं समबलानां कलिरभूत् ॥ ३८ ॥

एवंविमृश्य परमा निरपेक्षमपि मुकुंदमेव वरं वव्रे। तत्किं अव्यभिचारिभिः सद्भिर्धर्मज्ञानादिभिर्गुणैः। निजैकाश्रयतया चनैरपेक्ष्येण वरं सर्वोत्तमं तत्र हेतुः अगुणाश्रयं प्रकृतिगुणातीतं। प्रागंतरेष्वयमेवार्थः अत एव स्वस्य पत्नी ईप्सि ता। किंच सर्वैः गुणैरणिमादिभिरपेक्षितं तत्त्वं अयं भावः यद्यपि स्वयमात्मारामत्वेनान्यनिरपेक्षः तथाप्याश्रिता अणिमादिसिद्धीर्यथा नोपेक्षते तथा मामपि नोपेक्षेत। ना चैतेवतस्तेव याहं कृतार्थास्यां किमन्यैः प्राकृतैरि

एवं विमृश्याव्यभिचारिसद्गुणैर्वरं निजैकाश्रयतयाऽगुणाश्रयं। वव्रे वरं सर्वगुणैरपेक्षितं रमा मुकुंदं निरपेक्षमीप्सितं ॥२३॥ तस्यांस देशाच्छशांतीनवकंजमालां माद्यन्मधुव्रतवरूथगिरोपघुष्टां ॥
तस्थौ निधाय निकटे तदुरः स्वधाम सव्रीडहासविकसन्नयनेन याता ॥२४॥ तस्याः श्रियस्त्रिजगतो जनको जनन्या वक्षो निवासमकरोत्परमं विभूतेः। श्रीः स्वाः प्रजाः सकरुणेन निरीक्षणेन यत्र स्थितैधयत साधियतीस्त्रिलोकान् ॥२५॥ शंखतूर्यमृदंगानां वादित्राणां पृथुः स्वनः। देवानुगानां सस्त्रीणां नृत्यतां गायतामभूत् ॥२६॥ ब्रह्मरुद्रांगिरोमुख्याः सर्वे विश्वसृजो विभुं। ईडिरेऽवितथैर्मंत्रैस्तल्लिंगैः पुष्पवर्षिणः ॥२७॥

नितमेवं वृतवतीति ॥२३॥ तदेवाह तस्यांसदेशे कमनीयां नवकंजमालां निधाय तदनुग्रहं प्रतीक्षमाणा सव्रीडं स्मितं तस्य निकटे तस्थौ। कथंभूता श्रीः सव्रीडहासेन विकसन्नयनं ते न तस्य उरः स्वधाम स्वस्य धाम यया तासती वक्षः प्रतीक्षमाणा तस्थावित्यर्थः ॥२४॥ भगवानपि त्रैलोक्याभिवृद्धये स्ववक्षस्तस्याः स्थानं ददावित्याह तस्या इति विशिष्टाभूतयो विभवा यस्याः तस्याः त्रिजगतो जनन्याः श्रियः परमं सुस्थिरं ऐधयत अवर्द्धयत् ॥२५॥

तद्विरेफैर्विष्णुपदाब्जपादके: अवितथैर्यथार्थैः ॥२७॥

भा॰अ॰ २२ नवमेमोहितैर्दैत्यैरर्पितेमृतभाजने ।तद्दंचतेनैवदेवेभ्योमतंदत्तंतदर्थ्यते ॥१॰॥ अहोरूपंसौदर्पंधामद्युतिरितिव
दतःकात्वमित्यादिपप्रच्छुः ॥२॥ मथ्नतीक्षोभयंतीव ॥३॥ कस्यासीत्यपुत्तमुक्तमस्माभिःयतस्त्वंनकेनचित्भुक्त

श्रीशुकउवाच ॥ तेन्योन्यतोसुराःपात्रंहरंतस्त्यक्तसौहृदाः ॥ क्षिपंतोदस्युधर्माणआयांतींददृशुःस्त्रियं ॥१॥
अहोरूपमहोधामअहोअस्यानवंवयः ॥ इतितेतामभिद्रुत्यपप्रच्छुर्जातहृच्छयाः ॥२॥ कात्वंकंजप
लाशाक्षिकुतोवाकिंचिकीर्षसि ॥ कस्यासिवदवामोरुमथ्नंतीवमनांसिनः ॥३॥ नवयंत्वामरैर्दैत्यैःसिद्ध
22 गंधर्वचारणैः ॥ नास्पृष्टपूर्वांजानीमोलोकेशैश्चकुतोनृभिः ॥४॥ नूनंत्वंविधिनासुभ्रुप्रेषितासिशरी
रिणां ॥ सर्वेंद्रियमनःप्रीतिंविधातुंसघृणेनकिं ॥५॥ सात्वंनःस्पर्द्धमानानामेकवस्तुनिमानिनि ॥ ज्ञा
तीनांबद्धवैराणांशंविधत्स्वसुमध्यमे ॥६॥ वयंकश्यपदाभ्रातरःकृतपौरुषाः ॥ विभजस्वयथा॰ यादाः
न्यायंनैवभेदोयथाभवेत् ॥७॥ इत्युपामंत्रितोदैत्यैर्मायायोषिद्वपुर्हरिः ॥ प्रहस्यरुचिरापांगैर्नि
रीक्षन्निदमब्रवीत् ॥८॥ भगवानुवाच ॥ कथंकश्यपदायादाःपुंश्चल्यांमयिसंगताः ॥ विश्वासंपंडि
तोजातुकामिनीषुनयातिहि ॥९॥ सालावृकाणांस्त्रीणांचस्वैरिणीनांसुरद्विषः ॥ सख्यान्याहु
रनित्यानिनूत्नंनूत्नंविचिन्वतां ॥१०॥ श्रीशुकउवाच ॥ इतितेक्ष्वेलितैस्तस्याआश्वस्तमनसोसुराः ॥ जह
सुर्भावगंभीरंददुश्चामृतभाजनं ॥११॥

पूर्वंस्पृष्टा नेति त्वात्वांअमरादिभिरस्पृष्टपूर्वांनजानीमइतिनअ राम॰
पितुजानीमएव ॥४॥ आस्तामिदंत्वद्दर्शनंत्वीश्वरेणैवसंपादितमित्याहुः ॥ नूनमिति ॥ सर्वेंद्रियाणांचमनस २२
श्चप्रीतिंविधातुंसघृणेनकिंप्रेषितासि किंवायदृच्छयैवागतासिनैवंनूनंप्रेषितैवेत्यर्थः ॥५॥ ६ भेदोविग्रहो
यथानभवेत्तथा ॥७॥ ८ संगताअनुसृताः ॥९॥ हेसुरद्विषः ॥१०॥ भावेनकेनाप्यभिप्रायेणगंभीरंयथाभवत्येवंजहसुः ॥११॥

दुर्बलानां क्रोशप्रकारमाह ॥ देवाइति द्वाभ्यां ॥ ये देवाः तुल्येनायासेन हेतवः साधकाः तुल्य आयासो हेतुश्च धनादि
र्येषामिति वा ॥ सत्रयागे यथा सर्वे यासमं फलं तद्वत् ॥ तथा च श्रुतिः ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्निति यजमाना
स्त ऋत्विज इति च ॥ ३९ ॥ ४० ॥ तद्रूपं वर्णयति पंचभिः प्रेक्षणीयमुत्पलमिव नयामं ॥ सर्वेष्ववयवेषु सुंदरा ।
समानयोः कर्णयोराभरणे यस्मिन् ॥ सुकपोलं च तदुन्नसनासिकं चाननं यस्मिन् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ सुष्ठु ग्रीवायस्मि

देवाः स्वं भागमर्हंतिये तुल्यायासहेतवः ॥ सत्रयाग इवैतस्मिन्नेषधर्मः सनातनः ॥ ३९ ॥ इति स्वा
न्प्रत्यषेधंश्चै दैतेया जातमत्सराः दुर्बलाः प्रबलान्राजन् गृहीतकलशान्मुहुः ॥ ४० ॥ एतस्मिन्नंतरे
विष्णुः सर्वोपायविदीश्वरः ॥ योषिद्रूपमनिर्देश्यं दधार परमाद्भुतं ॥ ४१ ॥ प्रेक्षणीयोत्पलश्यामं सर्वाव
यवसुंदरं ॥ समानकर्णाभरणं सुकपोलोन्नसाननं ॥ ४२ ॥ नवयौवननिर्वृत्तस्तनभारकृशोदरं ॥ सुखा
मोदानुरक्तालिझंकारोद्विग्नलोचनं ॥ ४३ ॥ बिभ्रत्स्वकेशभारेण मालामुत्फुल्लमल्लिकां ॥ सुग्रीवकंठाभ
रणं सुभुजांगदभूषितं ॥ ४४ ॥ विरजांबरसंवीतनितंबद्वीपशोभया ॥ कांच्या प्रविलसद्वल्गुचलच्च
रणनूपुरं ॥ ४५ ॥ सव्रीडस्मितविक्षिप्तभ्रूविलासावलोकितैः ॥ दैत्ययूथपचेतस्सु काममुद्दीप
यन्मुहुः ॥ ४६ ॥ इति श्रीभागवते अष्टमस्कंधे अष्टमोध्यायः ॥

नकंठे आभरणं यस्मिन् तच्च तच्च शो
भनांगी वायेन तत्कंठाभरणं यस्मिन्निति वा सुभुजयोः सांवाभ्यां भूषितं ॥ ४४ ॥ विरजांबरेण संवीतो नितंबद्वी
पः विशालत्वात् तत्र शोभा यस्याः तया कांच्या प्रकर्षेण विलसन्त्या वल्गु यथा भवत्येवं चलतोश्चरणयोर्नूपुरे य
स्मिन् ॥ ४५ ॥ सव्रीडेन स्मितेन सह विक्षिप्ताकंपिता या भ्रूः तस्या विलासेन सह यान्यवलोकितानि तैः दैत्ययूथ
यानां चेतस्सु मुहुः काममुद्दीपयत् ॥ ४६ ॥ अष्टमेऽष्टमः ॥ ॥ ॥

भा॰ अ॰ २३ एवं तान्मोदयित्वा यत्कृतवान् तदाह त्रिभिः ॥ असुराणां सुधादानं सर्पाणामिव दुर्नयं अन्याय्यं मत्वा तां सुधां ते
भ्यो न व्यभजत ॥ अयं भावः दैत्या मदीयसाध्वसाधु वा सर्वमनुमतमेवातो मया दैवानेव सुधां पायिष्यामि ॥ किंच किं ते
ष्वन्याय्यं विभजस्वेत्यक्तं ॥ न चैतेभ्यो जात्यैव क्रूरेभ्यो दानं न्याय्यं अतस्तेभ्यः सुधां न दद्यामिति ॥१९॥ पंक्तीः पृथ
क् विविक्ताः कल्पयित्वा विधाय ॥ तासु यंक्तिषु स्वेषु तत्तज्जातीयेषु ॥ तांश्च असुरानपि प्रतारणार्थमेवायवे

असुराणां सुधादानं सर्पाणामिव दुर्नयं ॥ मत्वा जातिनृशंसानां न तां व्यभजदच्युतः ॥१९॥ कल्पयि
23 त्वा पृथक्पंक्तीरुभयेषां जगत्पतिः ॥ तांश्चोपवेशयामास स्वेषु स्वेषु च पंक्तिषु ॥२०॥ दैत्यान् गृही
तकलशो वंचयन्नुपसंचरैः ॥ दूरस्थान्पाययामास जरामृत्युहरां सुधां ॥२१॥ ते पालयंतः समयमसु
राः स्वकृतं नृप ॥ तूष्णीमासन् कृतस्नेहाः स्त्रीविवादजुगुप्सया ॥२२॥ तस्यां कृतातिप्रणयाः प्रणयापायाय
कातराः ॥ बहुमानेन चाबद्धा नोचुः किंचन विप्रियं ॥२३॥ देवलिंगप्रतिच्छन्नः स्वर्भानुर्देवसंसदि प्र
विष्टः सोममपिबच्चंद्रार्काभ्यां च सूचितः ॥२४॥ चक्रेण क्षुरधारेण जहार पिबतः शिरः ॥ हरिस्तस्य
कबंधस्तु सुधयाऽप्लावितोऽपतत् ॥२५॥ शिरस्त्वमरतां नीतमजो ग्रहमचीक्लृपत् ॥ यस्तु पर्वणि
चंद्रार्कावभिधावति वैरधीः ॥२६॥ पीतप्रायेऽमृते देवैर्भगवान् लोकभावनः ॥ पश्यतामसुरेंद्राणां स्वं
रूपं जगृहे हरिः ॥२७॥ ...दिवौकसां ॥२६॥२७॥

शयामास ॥२०॥ उपसंचरैः बहुमानप्रियवाक्यादिना तान् तिरस्कृत्यातिक्रम्य गमनैर्दूर
स्थानपि देवान् ॥ ॥२१॥ तस्यां कृतस्नेहा योषिति ॥ स्त्रिया सह विवादस्य जुगुप्सया ॥२२॥ कृतः अतिप्रणयः स्नेहो यैः प्रणया
पायेन कातराः भीताः एतेन तावत्प्रपणात् पूर्वं किंचिल्लिखेत्तु पर्यंतधीराः क्षणं प्रतीक्षध्वमित्यादि बहुमानेन च आब
द्धा नियंत्रिताः समयपालनादिभिः षड्भिरेतैः कारणैरप्रियं किंचिदपि नोचुः किंतु तूष्णीमासन् ॥२३॥ देवपंक्तौ चंद्रा
र्कयोर्मध्ये प्रविष्टः सोममृतमपिबत् ॥२४॥ हरिस्तस्य शिरो जहार ॥ अप्लावितः असंस्पृष्टः ॥२५॥ ग्रहं सूर्यादिव राम॰ २३

दपत स्मितेन शोभायस्यास्तया मया कृतं साधु वा असाधु वा यदभ्युपेतं अंगीकुरु तत्तर्हि विभजे ॥१२॥ असुरपुंगवाः दे
त्यश्रेष्ठाः प्रमाणमियत्ताम् जानतः ॥१३॥१४॥ यथायुजोषं यथाप्रीति ॥ अहतस्य लक्षणं अहतं यन्त्रनिर्मुक्तं वासः
स्वयम्भुवा शस्तं तन्मांगलिकेषु तावन्मात्रेन सर्वदा ॥ प्रागग्रेषु कुशेषु विविशुः ॥१५॥ धूपेन आमोदितायां सुरभीकृतायां
शालायां ॥१६॥ अथ तस्यां शालायां हे नरेंद्र सा कलशपाणिः राविवेश कथंभूता मणिबद्धादाकनिष्ठं करस्य कर

ततो गृहीत्वामृतभाजनं हरिर्बभाष ईषत्स्मितशोभया गिरा ॥ यद्यभ्युपेतं क्व च साध्वसाधु वा कृतं म
या वो विभजे सुधामिमां ॥१२॥ इत्यभिव्याहृतं तस्या आकर्ण्य सुरपुंगवाः ॥ अप्रमाणविदस्तस्यास्त
त्तथेत्यन्वमंसत ॥१३॥ अथोपोष्य कृतस्नाना हुत्वा च हविषानलं ॥ दत्वा गोविप्रभूतेभ्यः कृतस्वस्त्य
यना द्विजैः ॥१४॥ यथोपजोषं वासांसि परिधायाहतानि ते ॥ कुशेषु प्राविशन् सर्वे प्रागग्रेष्वभिभूषि
ताः ॥१५॥ प्राङ्मुखेषूपविष्टेषु सुरेषु दितिजेषु च ॥ धूपामोदितशालायां जुष्टायां माल्यदीपकैः ॥१६॥
तस्यां नरेंद्र करभोरुरुशद्दुकूलश्रोणीतटालसगतिर्मदविह्वलाक्षी ॥ सा कूजती कनकनूपुरसिं
जितेन कुंभस्तनी कलशपाणिरथाविवेश ॥१७॥ तां श्रीसखीं कनककुंडलचारुकर्णनासाकपो
लवदनां परदेवताख्यां ॥ संवीक्ष्य संमुमुहुरुत्स्मितवीक्षणेन देवासुरा विगलितस्तनपट्टिकांतां ॥१८॥

भो बहिः करभसदृशौ सुवृत्तावूरू यस्याः सा ॥ उशत् कमनीयं दुकूलं यस्मिन् तेन श्रोणीतटेन ॥ विशालया श्रोण्या
लसा मंदा गतिर्यस्याः सा याऽनंतरे करभसदृश्यो रूर्वी लसेत दुकूलयस्याः सा चासौ श्रोणीतटेन अलसग
तिश्च मदेन विह्वले अक्षिणी यस्याः ॥१७॥ तां श्रियः सखीं सखीरूपं देवासुराः संमुमुहुः कथंभूतां कनकमयकुं
डलयस्याः सा चासौ चारवः कर्णौ दयो यस्याः सा च ॥ विगलिता विस्रस्तः स्तनपट्टिका यानंतो यस्याः ॥१८॥

रणः संग्रामः उदभूत्तः समुद्रस्य रोधसि तीरे बभूव ॥ अन्योन्यं समासाद्य निजघ्नुः ॥ ६ ॥ १ २ ॥ चित्रध्वजपटादिभिश्च वी
राणां मालाभिश्च राजिभिर्देवदानववीराणां ध्वजिन्यौ यादसां मालाभिः सागरौ च विरेजतुरिति त्रयाणामन्वयः यद्वा

सपत्नानां परामृद्धिं दृष्ट्वा ते दितिनंदनाः ॥ अमृष्यमाणा उत्पेतुर्देवान्प्रत्युद्यतायुधाः ॥ ३ ॥ ततः सुरगणाः
सर्वे सुधया पीतयैधिताः ॥ प्रतिसंयुयुधुः शस्त्रैर्नारायणपदाश्रयाः ॥ ४ ॥ तत्र देवासुरो नाम रणः परमदा
रुणः ॥ रोधस्युदन्वतो राजंस्तुमुलो रोमहर्षणः ॥ ५ ॥ तत्रान्योन्यं सपत्नास्ते संरब्धमनसो रणे ॥ समासाद्या
सिभिर्बाणैर्निजघ्नुर्विविधायुधैः ॥ ६ ॥ शंखतूर्यमृदंगानां भेरीडमरुणां महान् ॥ हस्त्यश्वरथपत्तीनां
नदतां निस्वनोभवत् ॥ ७ ॥ रथिनो रथिभिस्तत्र पत्तिभिः सह पत्तयः ॥ हया हयैरिभाश्चेभैः समसज्जंत
संयुगे ॥ ८ ॥ उष्ट्रैः केचिदिभैः केचिदपरे युयुधुः खरैः ॥ केचिद्गौरमृगैरृक्षैर्द्वीपिभिर्हरिभिर्भटाः ॥ ९ ॥ गृ
ध्रैः कंकैर्बकैरन्ये श्येनभासैस्तिमिंगिलैः ॥ शरभैर्महिषैः खड्गैर्गोवृषैर्गवयारुणैः ॥ १० ॥ शिवाभिराखु
भिः केचित्कृकलासैः शशैर्नरैः ॥ बस्तैरेके कृष्णसारैर्हंसैरन्ये च शूकरैः ॥ ११ ॥ अन्ये जलस्थलखगैः
सत्वैर्विकृतविग्रहैः ॥ सेनयोरुभयो राजन्विविशुस्तेग्रतोग्रतः ॥ १२ ॥ चित्रध्वजपटै राजन्नातप
त्रैः सितामलैः ॥ महाधनैर्वज्रदंडैर्व्यजनैर्बार्हचामरैः ॥ १३ ॥ वातोद्धूतोत्तरोष्णीषैरर्चिभिर्वर्मभूषणैः ॥ स्फु
रद्भिर्विशदैः शस्त्रैः सुतरां सूर्यरश्मिभिः ॥ १४ ॥ देवदानववीराणां ध्वजिन्यौ पांडुनंदन ॥ रेजतुर्वीरमा
लाभिर्यादसामिव सागरौ ॥ १५ ॥

भिरिति वा ॥ सितैरमलैरातपत्रैश्च बार्हैश्च व्यजनैः ॥ १३ ॥ वातेनो
द्धूतैरुत्तरीयैः उष्णीषैश्च सूर्यरश्मिभिः सुतरां स्फुरद्भिः ॥ १४ ॥ १५ ॥ ॥ ॥

हरिभक्तानामेवोद्यमः फलति नान्येषामित्येवमाख्यानतात्पर्यमाह। एवमिति समादेशादयो येषां हेतुर्मंदराद्रिः अर्थः
समुद्रोत्पन्नवीरुधादिः विविधः कल्पः फलं केषांचिज्जातं केषांचिन्नेति विविक्तं येषां ते फले चैव समपवंतो बभूवुरि
त्यर्थः तदेवाह। तत्र तेषु यस्य पादपंकजरजःआश्रयणाद्देवा अमृतं फलमापुः स एव सेव्य इत्यर्थः यतस्तद्वा नित्यसं
बंधात्॥२७॥ तदेवोपपादयति यदिति असुः प्राणाः वसु धनं। प्राणादिभिर्देहात्मजादिषु नृभिर्यत्तयुज्यत
देहाद्यर्थं यत्क्रियत इत्यर्थः तदसत् व्यर्थं भवति कुतः पृथक्त्वात् भेदाश्रयत्वात् शाखानिषेचनवत्।

एवं सुरासुरगणाः समदेशकालहेत्वर्थकर्ममतयोपि फले विकल्पाः। तत्रामृतं सुरगणाः फल
मंजसापुर्यत्पादपंकजरजःआश्रयणान्न दैत्याः॥२७॥ यद्युज्यतेऽसुवसुकर्ममनोवचोभिर्देहात्म
जादिषु नृभिस्तदसत्पृथक्त्वात्। तैरेव सद्भवति यत्क्रियतेऽपृथक्त्वात्सर्वस्य तद्भवति मू
लनिषेचनं यत्॥२८॥ इति श्रीभागवते अष्टमस्कंधेऽमृतमथनो नाम नवमोध्यायः॥ शुक उवाच
इति दानवदैतेया नाविंदन्नमृतं नृप। युक्ताः कर्मणि यत्ताश्च वासुदेवपराङ्मुखाः॥१॥ साधयित्वा
मृतं राजन्पाययित्वा स्वकान्सुरान्। पश्यतां सर्वभूतानां ययौ गरुडवाहनः॥२॥

तैरेव प्राणादिभिरी
श्वरोद्देशेन यत्क्रियते तत्तु सन्महाफलं भवति कुतः अपृथक्त्वात् ईश्वरस्य सर्वत्रानुगतत्वात्। तत्र दृष्टांतः पत्त
रोर्मूलनिषेचनं तत्तथा सर्वस्य स्कंधशाखादेरपि भवति यद्वा त्वपृथक्त्वेऽपि पंचम्यौ पृथक्त्वापृथक्त्वालोचभेदद्दृष्ट्या
देहाद्युद्देशेन यत्क्रियते तदसत् अपृथक्त्वं पर्यालोच्येश्वरदृष्ट्या तैरेव तथैव च यत्क्रियते तत्सद्भवतीति शे
षसमानं॥२८॥ अष्टमे नवमं. दशमे मत्सराद्दैत्यैरारब्धे तु मृधे सुरैः। दैत्यमायाविघाणेषु देवेष्वाविर्बभौ हरिः
तदेवममृतावाप्तिर्भक्तानामितीरितं। भक्तमत्सरतः प्राणहानिः पुनरुदीर्यते॥ ॥

भा·अ· २५

सूर्यो देवो बाणादिशतेन बलिसुतैः बाणो ज्येष्ठो येषां तैः॥३०॥ निशुम्भशुम्भाभ्यां देवी॥३१॥३६॥ आरोहन्तीत्यारोहाः तैः सहिता अन्ये च वाहाः। पर्वं तु केवलं गजादय उक्ताः कथंभूताः निकृत्ता बाह्वादयो येषां॥ छिन्नानि ध्वजादीनि येषां॥३७॥

अपराजितेन नमुचिरश्विनौ वृषपर्वणा॥ सूर्यो बलिसुतैर्देवो बाणज्येष्ठैः शतेन च॥३०॥ राहुणा च तथा सोमः पुलोम्ना युयुधेऽनिलः। निशुम्भशुम्भयोर्देवी भद्रकाली तरस्विनी॥३१॥ वृषाकपिस्तु जम्भेन महिषेण विभावसुः॥ इल्वलः सह वातापिर्ब्रह्मपुत्रैररिंदम॥३२॥ कामदेवेन दुर्मर्ष उत्कलो मातृभिः सह॥ बृहस्पतिश्चोशनसा नरकेण शनैश्चरः॥३३॥ मरुतो निवातकवचैः कालेयैर्वसवोऽमराः॥ विश्वेदेवास्तु पौलोमै रुद्राः क्रोधवशैः सह॥३४॥ त एवमाजावसुराः सुरेन्द्रा द्वन्द्वेन संहत्य च युध्यमानाः अन्योन्यमासाद्य निजघ्नुरोजसा जिगीषवस्तीक्ष्णशरासितोमरैः॥३५॥ भुशुण्डिभिश्चक्रगदर्ष्टिपट्टिशैः शक्त्युल्मुकैः प्रासपरश्वधैरपि॥ निस्त्रिंशभल्लैः परिघैः समुद्गरैः सभिन्दिपालैश्च शिरांसि चिच्छिदुः॥३६॥ गजास्तुरंगाः सरथाः पदातयः सारोहवाहा विविधा विखण्डिताः॥ निकृत्तबाहूरुशिरोधराङ्घ्रयः छिन्नध्वजेष्वासतनुत्रभूषणाः॥३७॥ तेषां पदाघातरथांगचूर्णितादायोधनादुल्बण उत्थितस्तदा॥ रेणुर्दिशः खं द्युमणिं च छादयन्न्यवर्तताऽसृक्स्रुतिभिः परिप्लुतात्॥३८॥

तेषां देवादीनां पदाघातैः रथांगैश्च चूर्णितादायोधनाद्रणभूमेरुत्थितो रेणुर्दिशः खं द्युमणिं च सूर्यं च छादयंस्तद्देवरवादेर्न्यवर्तत कथंभूतात् असृक्स्रुतिभिः रक्तस्रवणैः परिप्लुतात्॥ सिक्तात् यद्वा॥ परिप्लवनाद्धेतोर्न्यवर्तत भावे क्तः रक्तधाराणां तत्पर्यन्तमुच्छलनादित्यर्थः॥ प्रथमान्तपाठे रेणोर्विशेषणं॥३८॥ ॥ राम· २५

असुराणां याचमूः तस्याः पतिः स बलिर्यानमास्थितः ॥१६॥१७॥ उदये उदयगिरिशिखरे स्थितः चंद्र इव विरेजे इति त्रयाणा
मन्वयः ॥१८॥२२॥ स्रवंति अस्त्रघणानि यस्मिन्निति निमदधारासारदृश्यं ॥२५॥ नानावाहादीनि येषां ते देवा असुराश्च ॥२६॥

वैरोचनो बलिः संख्ये सोऽसुराणां चमूपतिः ॥ यानं वैहायसं नाम कामगं मयनिर्मितं ॥१६॥ सर्वसांग्रामिकोपे
तं सर्वाश्चर्यमयं प्रभो ॥ अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं दृश्यमानमदर्शनं ॥१७॥ आस्थितस्तद्विमानाग्र्यं सर्वानीकाधिपै
र्वृतः ॥ बालव्यजनछत्राग्र्यै रेजे चंद्र इवोदये ॥१८॥ तस्यासन्सर्वतो यानैर्यूथानां पतयोऽसुराः ॥ नमुचिः शंबरो बा
णो विप्रचित्तिरयोमुखः ॥१९॥ द्विमूर्द्धा कालनाभोऽथ प्रहेतिर्हेतिरिल्वलः ॥ शकुनिर्भूतसंतापो वज्रदंष्ट्रो वि
रोचनः ॥२०॥ हयग्रीवः शंकुशिराः कपिलो मेघदुंदुभिः ॥ तारकश्चक्रदृक्शुंभो निशुंभो जंभ उत्कलः ॥२१॥ अ
रिष्टोऽरिष्टनेमिश्च मयश्च त्रिपुराधिपः ॥ अन्ये पौलोमकालेया निवातकवचादयः ॥२२॥ अलब्धभागाः सो
मस्य केवलं क्लेशभागिनः ॥ सर्व एते रणमुखे बहुशो निर्जितामराः ॥२३॥ सिंहनादं विमुंचंतः शंखान्द
ध्मुर्महारवान् ॥ दृष्ट्वा सपत्नानुत्सिक्तान् बलभित्कुपितो भृशं ॥२४॥ ऐरावतं दिक्करिणमारूढो जयति स्व
राट् ॥ यथा स्रवत्प्रस्रवणमुदयाद्रिमहर्पतिः ॥२५॥ तस्यासन्सर्वतो देवा नानावाहध्वजायुधाः ॥ लोक
पालाः सहगणैर्वाय्वग्निवरुणादयः ॥२६॥ तेऽन्योन्यमभिसंसृत्य क्षिपंतो मर्मभिर्मिथः ॥ आह्वयंतो विश
तोऽग्रे युयुधुर्द्वंद्वयोधिनः ॥२७॥ युयोध बलिरिंद्रेण तारकेण गुहोऽस्यत ॥ वरुणो हेतिनायुध्यत् मित्रो रा
जन्प्रहेतिना ॥२८॥ यमस्तु कालनाभेन विश्वकर्मा मयेन वै ॥ शंबरो युयुधे त्वष्ट्रा सवित्रा तु विरोचनः ॥२९॥

मिथो युयुधुः ॥२७॥ द्वंद्वान्येवाह युयोधेति सप्तभिः ॥ अस्यत आस्यत् अयुध्यत इत्यर्थः ॥२८॥ २९॥ रामरामरा

उद्धूतैस्तरगैरावर्त्तैश्च भीषणैः ॥५१॥ एवमन्यैश्च दैत्यैः सृज्यमानासु ॥५२॥ यत्र यदा तत्र तदा तैर्ध्यातः सन् ॥५३॥ अष्टौ आ
युधयुक्ता बाहवो यस्य सः ॥ श्रीश्च कौस्तुभश्च ॥ अनर्घ्यः किरीटं कुंडले च ॥ उ॰ छत्र संति श्रीकौस्तुभादीनि यस्मिन् ॥५४

26

ततः समुद्र उद्वेलः सर्वतः प्रत्यदृश्यत ॥ प्रचंडवातैरुद्धूततरंगावर्त्तभीषणः ॥५१॥ एवं दैत्यैर्महामायैरल
क्ष्यगतिभीषणैः ॥ सृज्यमानासु मायासु विषेदुः सुरसैनिकाः ॥५२॥ न तत्प्रतिविधिं यत्र विदुरिंद्रादयो न
प ॥ ध्यातः प्रादुरभूत्तत्र भगवान् विश्वभावनः ॥५३॥ ततः सुपर्णांसकृतांघ्रिपल्लवः पिशंगवासा नव
कंजलोचनः ॥ अदृश्यताष्टायुधबाहुरुल्लसच्छ्रीकौस्तुभानर्घ्यकिरीटकुंडलः ॥५४॥ तस्मिन् प्र
विष्टेऽसुरकूटकर्मजा माया विनेशुर्महिना महीयसः ॥ स्वप्नो यथा हि प्रतिबोध आगते हरिस्मृतिः स
र्वविपद्विमोक्षणं ॥५५॥ दृष्ट्वा मृधे गरुडवाहमिभारिवाह आविध्य शूलमहिनोदथ कालनेमिः ॥ तं
लीलया गरुड मूर्ध्नि पतद्गृहीत्वा तेनाहनन्नृप सवाहमरिं त्र्यधीशः ॥५६॥ माली सुमाल्यतिबलौ
युधि पेततुर्यच्चक्रेण कृत्तशिरसावथ माल्यवांस्तं ॥ आहत्य तिग्मगदयाहनदंडजेंद्रं तावच्छिरो
च्छिनदरेर्नदतोऽरिणा यः ॥५७॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे दशमोध्यायः ॥१०॥

असुराणां कूटं कर्म मंत्रादिप्रयोगः तस्माज्जाताः महिम महिम्ना ॥ हरेः स्मृतिरेव सर्वासां विपदां विमोक्षणं ॥
रूपा किमुत हरेः प्रवेश इत्यर्थः ॥५५॥ इभारिवाहः सिंहवाहः ॥ अहिनोत् चिक्षेप लीलयैव तद्गृहीत्वा
अहनत् हे नृप ॥५६॥ यस्य चक्रेण कृत्तशिरसो पेततुः तं तथाभूतमपि माल्यवान्सद्यच्च अ ड तें इं
गरुडमहन् न तं हंतुं गदामुद्गिन्न इत्यर्थः ॥ आद्यो हरिः ॥५७॥ अष्टमे दशमः ॥ ॥

शिरोभिर्महाभुजैश्च करभसदृशैरूरुभिश्च सा राणाभूः प्रकर्षेण स्वतासती बभौ ॥ कथंभूतैः शिरोभिः उद्धतानि उत्पति
तानि किरीटानि कुंडलानि च येभ्यः तैः संरभयुक्ताः दृशो येषु तैः परिदष्टादंतच्छदानुष्ठा येषु तैः ॥३९॥ पतितान्यानि

शिरोभिरुद्धतकिरीटकुंडलैः संरभदृग्भिः परिदष्टदंतकैः महाभुजैः साभरणैः सहायुधैः साप्रासिताभूः क
२ रभोरुभिर्बभौ ॥३९॥ कबंधास्तत्र चोत्पेतुः पुनः पेतुः स्वशिरोत्तिभिः छ्यतायुधदोर्दंडैराधावंतो भटान्मृधे
॥४०॥ बलिर्महद्दंदशाभिस्त्रिभिरैरावतं शरैः ॥ चतुर्भिः चतुरो वाहानेकेनारोहमार्दयत् ॥४१॥ सतानाप
ततः शक्रस्तां वज्रिभिः शीघ्रविक्रमः ॥ चिच्छेद निशितैर्भल्लैः रसंप्राप्तानहसन्निव ॥४२॥ तस्यकर्मोत्तमं वी
क्ष्य दुर्मर्षः शक्तिमाददे ॥ तां ज्वलंतीं महोल्काभां हस्तस्थामच्छिनद्धरिः ॥४३॥ ततः शूलं ततः प्रासं ततस्तोम
रमव्ययः ॥ यद्यच्छस्त्रं समादद्यात्सर्वं तदच्छिनद्विभुः ॥४४॥ स सर्ज्जाथासुरीं मायामंतर्द्धानगतोसुरः ॥ ततः
प्रादुरभूच्छैलः सुरानीकोपरिप्रभो ॥४५॥ ततो निपेतुस्तत्रैवोदस्यमानादवाग्निना ॥ शिलाः सटंकशिखरा
श्चूर्णीपंत्योद्विषद्बलं ॥४६॥ महोरगाः समुत्पेतुर्दंदशूकाः सवृश्चिकाः ॥ सिंहव्याघ्रवराहाश्वमर्द्दयंतो महागा
जान् ॥४७॥ यातुधान्यश्च शतशः शूलहस्ता विवाससः ॥ किंकिणीर्भीतिनादिन्यस्तथारोगणाः प्रभो ॥४८॥ ततो
महाघनावाप्तिगंभीरपरुषस्वनाः ॥ अंगारान्मुमुचुर्वृतिराहतास्तनयित्नवः ॥४९॥ सव्योदैत्येन सुमहान्
वह्निः श्वसनसारथिः ॥ सांवर्त्तक इवात्यग्रो विबुधध्वजिनीमधाक् ॥५०॥

स्वशिरोसितत्रत्यैरच्छिन्नैः तैः प
शंपत इत्यर्थः छ्यतान्यायुधानि यैः तैर्दोर्दंडैर्युक्ताः ॥४०॥ वाहानैरावतस्यादस्तकान् ॥ आरोहं गजयंतारं आर्दय
त विव्याध ॥४१॥४२॥ दुर्मर्षः असहनो बलिः ॥४३॥४५॥ टंकवन्ती त्वाग्रैः शिखरैः सहिताः ॥४६॥४८॥ स्तनयित्न
वश्च अंगारान्मुमुचुरित्यनुषंगः ॥४९॥ अधाक् आर्षं अधाक्षीदित्यर्थः ॥५०॥ ॥

भा. अ. २७ विमुमिंद्रं वीरोवलिः॥१०॥तोत्रमंकुशः तेनाहतइव॥११॥संयानः विमानसहितो॥१२॥१८॥नमुचिर्बलः पाकश्चेतित्रयस्त्रा

शुकउवाच॥इत्याक्षिप्य विभुं वीरो नाराचैर्वीरमर्दनः॥आकर्णपूर्णैरहनदाक्षेपैराहतं पुनः॥१०॥एवं निरा
कृतो देवो वैरिणा तथ्यवादिना॥नामृष्यत्तदधिक्षेपं तोत्राहत इव द्विपः॥११॥प्राहरत्कुलिशं तस्मा अमोघं परम
र्दनः॥सयानो न्यपतद्भूमौ छिन्नपक्ष इवाचलः॥१२॥सखायं पतितं दृष्ट्वा जंभो बलिसखः सुहृत्॥अभ्ययात्सौ
हृदं सख्युर्हतस्यापि समाचरन्॥१३॥स सिंहवाह आसाद्य गदामुद्यम्य रंहसा॥जत्रावताडयच्छक्रं गजं च
27 सुमहाबलः॥१४॥गदाप्रहारव्यथितो भृशं विह्वलितो गजः॥जानुभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा कश्मलं परमं ययौ॥१५॥
ततो रथो मातलिना हरिभिर्दशशतैर्वृतः॥आनीतो द्विपमुत्सृज्य रथमारुरुहे विभुः॥१६॥तस्य तत्पूजयन्क
र्म यंतुर्दानवसत्तमः॥शूलेन ज्वलता तं तु स्मयमानोऽहनन्मृधे॥१७॥सेहे रुजं सुदुर्मर्षं सत्वमालंब्य मात
लिः॥इंद्रो जंभस्य संक्रुद्धो वज्रेणापाहरच्छिरः॥१८॥जंभं श्रुत्वा हतं तस्य ज्ञातयो नारदादृषेः॥नमुचिश्च बलः
पाकस्तत्रापेतुस्त्वरान्विताः॥१९॥वचोभिः परुषैरिंद्रमर्दयंतोऽस्य मर्मसु॥शरैरवाकिरन्मेघा धाराभिरि
व पर्वतं॥२०॥हरीन्दशशतान्याजौ हर्यश्वस्य बलः शरैः॥तावद्भिरर्दयामास युगपल्लघुहस्तवान्॥२१॥
शताभ्यां मातलिं पाको रथं सावयवं पृथक्॥सकृत्संधानमोक्षेण तदद्भुतमभूद्रणे॥२२॥नमुचिः पंचदश
भिः स्वर्णपुंखैर्महेषुभिः॥आहत्य व्यनदत्संख्ये सतोय इव तोयदः॥२३॥सर्वतः शरकूटेन शक्रं सरथसार
थिं॥छादयामासुरसुराः प्रावृट्सूर्यमिवांबुदाः॥२४॥

मुः॥१९॥२०॥त्रयाणां पृथग्विक्रमानाह हरीनि
तित्रिभिः हर्यश्वस्य इंद्रस्य तावद्भिः दशभिः शतैः॥२१॥२२॥आहत्य इंद्रं विध्वा॥२३॥प्रावृट्काली नं सूर्यं॥२४॥

राम
२७

एकादशेतुदेवेषुदैत्यघातिषुनारदः देवान्निवारयत्क्रोमतान्दैत्यानजीवयत् ॥१॥ उदयच्छततत्रिप्ये ॥२॥ अनिबद्धा न्यक्षीणि ॥ येषांतानबालान्नजित्वानटः कपटनर्तिर्यथातेषांधनंहरतितथा ॥ हे मूढमायेशान्जेतुमिच्छसि ॥४

श्रीशुक उवाच ॥ अथोसुराःप्रत्युपलब्धचेतसः परस्यपुंसः परयानुकंपया ॥ जघ्नुर्भृशंशक्रसमीरणादयस्तांस्तान्रणेयैरभिसंहताःपुरा ॥१॥ वैरोचनायसंरब्धोभगवान्पाकशासनः ॥ उदयच्छद्यदावज्रंप्रजाहाहेतिचुक्रुशुः ॥२॥ वज्रपाणिस्तमाहेदंतिरस्कृत्यपुरस्थितं ॥ मनस्विनंसुसंपन्नंविचरंतंमहामृधे ॥३॥ नटवन्मूढमायाभिर्मायेशान्नोजिगीषसि ॥ जित्वाबालान्निबद्धाक्षान्नटोहरतितद्धनं ॥४॥ आरुरुक्षंतिमायाभिरुत्सिसृप्संतियेदिवं ॥ तान्दस्यून्विधुनोम्यज्ञान्पूर्वस्माच्चपदादधः ॥५॥ सोहंदुर्मायिनस्तेद्यवज्रेणशतपर्वणा ॥ शिरोहरिष्येमंदात्मन्घटस्वज्ञातिभिःसह ॥६॥ बलिरुवाच ॥ संग्रामेवर्त्तमानानांकालचोदितकर्मणां ॥ कीर्त्तिर्जयोऽजयोमृत्युः सर्वेषांस्युरनुक्रमात् ॥७॥ तदिदंकालरशनंजनाः पश्यंतिसूरयः ॥ नहृष्यंतिनशोचंतितत्रयूयमपंडिताः ॥८॥ नवयंमन्यमानानामात्मानंतत्रसाधनं ॥ गिरोवःसाधुशोच्यानांगृह्णीमोमर्मताडनाः ॥९॥

मन्त्रभावंश्रुत्वाह ॥

आरुरुक्षंतिआरोढुमिच्छंतियेचउत्सिसृप्संति उत्सर्पितुमिच्छंतीत्यर्थः ॥ अधोविधुनोमियातयामि ॥५॥ ७ ॥ कालरशनंकालयंत्रितं ॥ अतोनहृष्यंति ॥ तत्रएवंविवेकेयूयमपंडिताः अनिपुणाः ॥८॥ तत्रकीर्त्तिजयादौ आत्मानंसाधनंमन्यमानानांवोगिरोनगृह्णीमः मर्मसुताडनंयाभिस्ताः ॥९

आर्द्रशुष्काभ्यां असुर्नैवेति ॥३७॥३९॥ अभयात्मत्वमेवाह ॥ अशुष्केणानार्द्रेण फेनेन ॥ तथा च श्रुतिः अपां फेनेन नमुचेः शिर
इन्द्रोदवर्त्तयदिति ॥४०॥४४॥ अनुचरैरनुगीयमानादित्यर्थः अपगीयमानैरनुचरैः सह इति वा ॥४५॥४६॥ अविनश्यावाच

इतिशक्रं विषीदंतमाह वागशरीरिणी ॥ नायं शुष्कैरथो नार्द्रैर्वधमर्हति दानवः ॥३७॥ मयास्मै यद्वरो दत्तो
मृत्युर्नैवार्द्रशुष्कयोः ॥ अतोन्यश्चिंतनीयस्ते उपायो मघवन्रिपोः ॥३८॥ तां दैवीं गिरमाकर्ण्य मघवान्सुस
माहितः ॥ ध्यायन्फेनमथापश्यदुपायमुभयात्मकं ॥३९॥ न शुष्केण न चार्द्रेण जहार नमुचेः शिरः ॥ तं तु
ष्टुवुर्मुनिगणा माल्यैश्चावाकिरन्विभुं ॥४०॥ गंधर्वमुख्यौ जगतुर्विश्वावसुपरावसू ॥ देवदुंदुभयो नेदु
र्नर्त्तक्यो ननृतुर्मुदा ॥४१॥ अन्येप्येवं प्रतिद्वंद्वान्वायग्निवरुणादयः ॥ सूदयामासुरस्त्रौघैर्मृगान्केसरि
णो यथा ॥४२॥ ब्रह्मणा प्रेषितो देवान्देवर्षिर्नारदो नृप ॥ वारयामास विबुधान्दृष्ट्वा दानवसंक्षयं ॥४३॥
नारद उवाच ॥ भवद्भिरमृतं प्राप्तं नारायणभुजाश्रयैः ॥ श्रिया समेधिताः सर्वे उपारमत विग्रहात् ॥४४॥
शुक उवाच ॥ संयम्य मन्युसंरंभं मानयंतो मुनेर्वचः ॥ गीयमानानुचरैर्ययुः सर्वे त्रिविष्टपं ॥४५॥ ये
वशिष्टा रणे तस्मिन्नारदानुमतेन ते ॥ बलिं विपन्नमादाय अस्तं गिरिमुपागमन् ॥४६॥ तत्राविनष्टाव
यवान्विद्यमानशिरोधरान् ॥ उशना जीवयामास संजीविन्या स्वविद्यया ॥४७॥ बलिश्चोशनसा स्पृष्टः
प्रत्यापन्नेंद्रियस्मृतिः ॥ पराजितोपि नाखिद्यत लोकतत्त्वविचक्षणः ॥४८॥ इति श्रीभा० अष्टमस्कंधे देवा
सुरसंग्रामे एकादशोध्यायः ॥

यवा ये येषां विद्यमानाः शिरोधरा येषां तान् ॥४७॥ प्रत्यापन्ना निपुनः प्राप्ता
नींद्रियाणि स्मृतिश्च येन सः ॥४८॥ इति अष्टमे एकादशः ॥११॥ ॥ ॥

वणिक्पथाः वणिजः भिन्नानौर्येषां ते भिन्नानाविइत्यर्थः॥२५॥तुराषाडिंद्रः अश्चादिसद्दितो विनिर्गतः अग्रणीः सारथिः॥२६॥रुष
शाकामर्षाभ्यां युक्तया रुषा क्रोधेनान्वितः सन्निंद्र इतु परमोद्यमं चकार॥२९॥ ऐंद्रायुत्तद्वत्रमभियुक्त॥३०॥३१॥ अतिवी

अलत्तयंतस्तमतीवविद्धलाः विचुक्रुशुर्देवगणाः सहानुगाः॥ अनायकाः शत्रुबलेन निर्जिता वणिक्
पथाभिन्ननावो यथार्णवे॥२५॥ ततस्तुराषाडिषुबद्धपंजरात्तद्विनिर्गतः साश्वरथध्वजाग्रणीः॥ बभौ दिशः खं
पृथिवीं विरोचयन् स्वतेजसा सूर्य इवक्षपात्यये॥२६॥ निरीक्ष्य पृतनां देवः परैरभ्यर्दितां रणे॥ उदयच्छद्रि
पुं हंतुं वज्रं वज्रधरो रुषा॥२७॥ स तेनैवाष्टधारेण शिरसी बलपाकयोः॥ ज्ञातीनां पश्यतां राजन् जहार
जनयन्भयं॥२८॥ नमुचिस्तद्वधं दृष्ट्वा शोकामर्षरुषान्वितः॥ जिघांसुरिंद्रं नृपतेश्चकार परमोद्यमं॥२९॥
अश्मसारमयं शूलं घंटावद्धेमभूषणं॥ प्रगृह्याभ्यद्रवत्क्रुद्धो हतोसीति वितर्जयन्॥ प्राहिणोद्देवराजा
य निनदन्मृगराडिव॥३०॥ तदापतद्गगनतले महाजवं विचिच्छिदे हरिरिषुभिः सहस्रधा॥ तमाहनन्न
प कुलिशेन कंधरे रुषान्वितस्त्रिदशपतिः शिरो हरन्॥३१॥ न तस्य हि त्वचमपि वज्र ऊर्जितो विभेद यः
सुरपतिनौजसेरितः॥ तदद्भुतं परमतिवीर्यवृत्रभिन्निरस्कृतो नमुचिशिरोधरत्वचा॥३२॥ तस्मादिंद्रो
बिभेच्छत्रोर्वज्रः प्रतिहतो यतः॥ किमिदं दैवयोगेन भूतं लोकविमोहनं॥३३॥ येन मे पूर्वमद्रीणां पक्ष
च्छेदः प्रजात्ययेकृतो निविशतां भारैः पततां भुवि॥३४॥ तपः सारमयं त्वाष्ट्रं वृत्रो येन विपाटितः अन्ये चापि बलोपे
ताः सर्वास्त्रैरक्षतत्वचः॥३५॥ सोयं प्रतिहतो वज्रो मया मुक्तोऽसुरेऽल्पके॥ नाहं तदाददे दंडं ब्रह्मतेजोप्यकारणं॥३६॥

ऐंद्रं वज्रमभिनदिति॥३२॥३३॥ तथापतन्नैः पक्षैः॥३४॥ सारमयं वीर्याधिकं त्वाष्ट्रं तपः एव यत्र सपेन वज्रेणमया विपा
टितः॥३५॥ दंडं च कुलिशं॥ ब्रह्मतेजः दधीचेः सामर्थ्यं॥३६॥ ॥ ॥

भा॰ अ॰ २६ तवैवं भक्तत्वे मुमुक्षूणां माचारः प्रमाणं इत्याह तवैवेति ॥ उभयतः इहामुत्र च संगं त्यक्त्वा ॥ ६ ॥ ननु ब्रह्मैव चेदहं तर्हि
सर्वोदासीनस्य मम चरणांभोजोपासनया किं तेषामित्याह त्वमिति ब्रह्मत्वेपि त्वं नात्यन्तमुदासीनः किंतु विश्व
स्य प्रपंचस्योत्पादीनां हेतुः तदुपाधीनामात्मनां जीवानामीश्वरश्च तत्तत्फलदाता ॥ तर्हि किं राजादिवत्कया
प्यपेक्षया सेवकेभ्यः फलं ददासि ॥ नहि नहि ॥ अनपेक्ष एव त्वं तर्हि किमीश्वरत्वेन तत्राह ॥ तैरात्मभिः तत्फ
लदानार्थमपेक्ष्यत इति तदपेक्षतया तस्य भावस्तदपेक्षता तया अनपेक्षत्वमेव दर्शयितुं तदीयं ब्रह्मत्वं विशि
नष्टि ॥ पूर्णं ॥ अमृतं च सुखस्वरूपं विषयसुखवैलक्षण्यार्थमाह ॥ अविकारं नित्यं ॥ आनंदमात्रं च ॥ कुतः विशो

२१ तवैव चरणांभोजं श्रेयस्कामा निराशिषः ॥ विसृज्योभयतः संगं मुनयः समुपासते ॥ ६ ॥ त्वं ब्रह्म पूर्णम
मृतं विगुणं विशोकमानंदमात्रमविकारमनन्यदन्यत् ॥ विश्वस्य हेतुरुदयस्थितिसंयमानामा
त्मेश्वरश्च तदपेक्षतयानपेक्षः ॥ ७ ॥ एकस्त्वमेव सदसत्तद्द्वयमद्वयं च स्वर्णं कृताकृतमिवेह न
वस्तुभेदः ॥ अज्ञानतस्त्वयि जनैर्विहितो विकल्पो यस्माद्गुणव्यतिकरो निरुपाधिकस्य ॥ ८ ॥

कं ॥ तत्कुतः विगुणं ॥ किंच ॥ अनन्यत् न विद्यते अन्यद्यस्मात् ब्रह्मव्यतिरिक्ताभावादपि निरपेक्षत्वमि
त्यर्थः तर्हि सर्वात्मकत्वे तत्तद्विकारप्रसंगो दुर्वारः तत्राह ॥ अन्यत् सर्वतो व्यतिरिक्तं च कारणत्वात् ॥
न त्वयं ब्रह्मभक्तसुखात्मकब्रह्मस्वरूपस्य तवान्यापेक्षास्ति ॥ अतः केवलं भक्तानुग्रहार्थमेव तवैश्वर्यं राम॰
न स्वार्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥ अनन्यत्वमसत्त्वं चैकस्य कुत इत्याशंक्याद्वयतेनोपपादयति सदसत्कार्यकारणरूपद्वयं २६
द्वयं च परमकारणं त्वमेवैकः ॥ कृतकुंडलादिरूपं द्वयं ॥ अकृतं च केवलमद्वयं स्वर्णं यथैकमेव तद्वदेवेह त्वयि वस्तु
तो भेदो नास्ति कथं तर्हि भेदप्रतीतिस्तत्राह ॥ अज्ञानत इति कुतः यस्मान्निरुपाधिकस्यैव तवायं गुणैर्व्यतिकरो भेदो न स्वतः ॥ ८

द्वादशेमोहिनीरूपविभ्रमालोकनोन्मुकं॥ भवं संमोहयामास हरिः पुनरसांत्वयत॥ अमुत्थात्र सुराविष्णुमायया नतदभ्दु
तं॥ इतिवकुं महादेवमोहोयमुपचार्यते॥ हरिः सोममयायदितीदं निशम्यसयत्रास्तेतत्रतद्दयंदद्रुपपाचित्पते
रेणाच्चयः॥२॥ सोमयाउमयासह॥३॥ त्वपिकिंचिन्नचाश्चर्यंवयं त्वाश्चर्यमानसाः इतिवदन्महादेवस्तुष्टावहरिम
अभिः॥ त्वयिमहामायाविनिपरमेश्वरेनहिकिलाकिंचिदघटितमिववयंतुपरमकौतूहलेनइमागताइति
बहुधासंबोधयन्स्तौति॥ देवदेव॥ कुतोहंदेवानांदेवइत्यतआह॥ हेजगद्यापिन् तत्कुतः हेजगन्मय तर्हि

श्रीबादरायणिरुवाच॥ वृषध्वजोनिशम्येदंयोषिद्रूपेणदानवान्॥ मोहयित्वासुरगणान्हरिःसोमम
पाययत्॥१॥ वृषमारुह्यगिरिशः सर्वभूतगणैर्वृतः॥ सोमयाच्चयपोद्रष्टुंयत्रास्तेमधुसूदनः॥२॥ सभाजि
तोभगवतासादरं सोमयाभवः॥ सूपविष्टउवाचेदं प्रतिपूज्यस्मयन्हरिं॥३॥ महादेवउवाच देवदे।
वजगद्यापिन्जगदीशजगन्मय॥ सर्वेषामसिभावानांत्वमात्माहेतुरीश्वरः॥४॥ आद्यंतावस्ययन्मध्या
मिदमन्यदहंबहिः॥ यतोऽव्ययस्पनैतानितत्सत्यंब्रह्मचिन्द्वान्॥५॥

किंप्रधानं नहि जगदीश॥ तत्रकु
तस्तत्राह॥ सर्वेषामपित्वंहेतुः अतईश्वरः आत्मत्वाच्चनजडंप्रधानंत्वमित्यर्थः॥४॥ ननुजगन्मयत्वात्त्वाज
गतउत्पत्त्यादिनाऽसत्पत्वेनचजाड्येनचममापिकिंतथात्वंपूषेनहिनहीत्याह॥ आद्यंतौमध्यंच अस्यजग
तोयतोब्रह्मणोभवंति अस्यचअव्ययस्यतानिआद्यंतमध्यानिनसंति यच्चब्रह्मइदंकारास्पदंदृश्यं॥ अ
हंकारास्पदंद्रष्टुबहिर्भोग्यं अन्यतभोक्तृच॥ तन्सत्यंचचिद्रूपंचब्रह्मैव भगवान्॥ अतोनंतवविकारादि ॥ ८ ॥ टी० टि० ८

१४ सुरकार्याणि योषिद्वेषेण भविष्यंतीति पश्यता ॥ अयं भावः अवश्यं तावदुन्मत्तान्दैत्यान्वंचयित्वा देवेभ्योमृतं देयं ॥ न
चैवं वैषम्यं स्वरूपांतरेण कर्तुमुचितं अतो वचनमोहनादिसारं कामिनीरूपं मया धृतमिति ॥ १५ तद्रूपं दर्शयिष्यामि ॥ संक
ल्पप्रभवः कामः तस्योदयोपस्मात् ॥ १६ ॥ १७ ॥ विचित्राणि पुष्पाणि अरुणाः पल्लवाश्च येषां ते द्रुमा यस्मिन् ॥ लसत् दुकू

शुक उवाच ॥ एवमभ्यर्थितो विष्णुर्भगवान्शूलपाणिना ॥ प्रहस्य भावगंभीरं गिरिशं प्रत्यभाषत ॥ १४ ॥ श्रीभगवा
नुवाच कौतूहलाय दैत्यानां योषिद्वेषो मया कृतः पश्यता सुरकार्याणि गते पीयूषभाजने ॥ १५ ॥ तत्तेहं दर्शयि
ष्यामि दिदृक्षोः सुरसत्तम ॥ कामिनां बहुमंतव्यं संकल्पप्रभवोदयं ॥ १६ ॥ शुक उवाच ॥ इति ब्रुवाणो भ
गवांस्तत्रैवांतरधीयत ॥ सर्वतश्चारयंश्चक्षुर्भव आस्ते सहोमया ॥ १७ ॥ ततो ददर्शोपवने वरस्त्रियं विचित्र
पुष्पारुणपल्लवद्रुमे ॥ विक्रीडतीं कंदुकलीलया लसद्दुकूलपर्यस्तनितंबमेखलां ॥ १८ ॥ आवर्तनो
द्वर्तनकंपितस्तनप्रकृष्टहारोरुभरैः पदे पदे ॥ प्रभज्यमानामिव मध्यतश्चलत्पदप्रवालं नयतीं ततस्ततः
॥ १९ ॥ दिक्षु भ्रमत्कंदुकचापलैर्भृशं प्रोद्विग्नतारायतलोललोचनां ॥ स्वकर्णविभ्राजितकुंडलोल्लसत्कपोल
नीलालकमंडिताननां ॥ २० ॥

लेन पर्यस्ते परिहिते नितंबे मेखला यस्याः तां ॥ १८ ॥ उत्पतत् पतत्कंदुकलीलावशे
न ये आवर्तनोद्वर्तने नमनोन्नमने ताभ्यां कंपितयोः स्तनयोः प्रकृष्टहाराणां चोरुभारैः प्रतिपदं मध्ये प्रभज्यमाना
मिव च ॥ चलत्पदमेव प्रवालवत्कोमलं ततस्ततो नयंती ॥ १९ ॥ दिक्षु भ्रमतः कंदुकस्य चापलैश्चांचल्यैः भृशं प्रोद्वि
ग्ने तारे आयते लोले चंचले लोचने यस्याः स्वकर्णाभ्यां विभ्राजिते ये कुंडले ताभ्यां मुल्लसंतौ कपोलौ ताभ्यां च नी
लालकैश्च मंडितमाननं यस्याः ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

30

अतएवत्वांबहुधावर्णयंति तत्वतस्तुकेपिनजानंतीत्याहद्वाभ्यां त्वांब्रह्मवेदांतिनोवयंतिमन्यंते॥त्वामेवधर्मं
मीमांसकामन्यंते॥प्रकृतिपुरुषयोःपरंपुमांससांख्याः॥विमलोत्कर्षिणी ज्ञानाक्रियायोगाप्रह्वीसत्याईशाना
अनुग्रहावेत्येवंनवशक्तियुतंपरंयांचरात्राःमहापुरुषंयातंजनाः॥९॥परायुर्ब्रह्मा॥सत्वसर्गाःसत्वगुणे
नसर्गाअपिपेनत्वयाविरचितंविश्वमपिखलुतत्वतांनजानंतिकिंपुनस्त्वां हेईश अभद्रंराजसंतामसंचवृ

त्वांब्रह्मकेचिदवयंत्यृतधर्म्ममिकाः केपरंसदसतोःपुरुषंपरेशं॥अन्येऽवयंतिनवशक्तियुतंप
रंत्वांकेचिन्महापुरुषमव्ययमात्मतंत्रं॥९॥नाहंपरायुऋषयोनमरीचिमुख्याजानंतियद्विरचितं
खलुसत्त्वसर्गाः॥यन्मायथामुषितचेतसईशदैत्यमर्त्यादियःकिमुतशश्वदभद्रवृत्ताः॥१०॥सत्वंस
मीहितमदःस्थितिजन्मनाशंभूतेहितंचजगतोभवबंधमोक्षौ॥वायुर्यथाविशतिखंचचराचराख्यंसर्वंतदात्मकतयाऽवगमोवरुंत्से॥११॥अवताराभयाद्दृष्टारममाणास्पतेगुणाः॥सोहंततड्डमु
मिक्षामियतेयोषित्तवयुद्धतं॥१२॥येनसंमोहितादैत्याःपायिताश्चामृतंसुराः नदिदृक्षवआयाताः
परंकौतूहलंहिनः॥१३॥
त्वंतत्पन्निर्वृतिश्चयेषांतेनजानंतीति किमुवक्तव्यं॥१०॥ किंतु त्वंसर्वंजानासीत्या
ह॥सत्वंसर्वंअवरुंत्संव्याप्नोषिजानासि॥किंतत्सर्वंसमीहितंस्वकृतं॥अदःस्थितिजन्मनाशं॥अमुष्यजग
तोजन्मादि॥भूतानामीहितंच जगतोभवबंधमोक्षंच॥व्याप्नोहृष्टांतःचराचराख्यंदेहजातं॥खंचयथावा
युराविशतितथाकथमवरुंत्सं तदात्मकतयातस्यसर्वस्यात्मतयेत्यर्थः॥आत्मत्वेहेतुःअवगमःज्ञानरूप

भा॰ अ॰ ॥३३॥ एवंतामनुधावन्हरः सरित्सरःसुशैलादिषुचसंनिहितोबभूव ॥३४॥ तद्रूपमायया जडीकरणं ॥३५॥ ३७ ॥ स्वांनिष्ठांप्र

३१ तस्यासौपदवीं रुद्रो विष्णोरद्भुतकर्मणः ॥ प्रत्यपद्यत कामेन वैरिणेव विनिर्जितः ॥३१॥ तस्यानुधावतो रे

तश्चस्कंदामोघरेतसः ॥ शुष्मिणो यूथपस्येव वासितामनुधावतः ॥३२॥ यत्र यत्रापतन्मह्यां रेतस्तस्य म

हात्मनः ॥ तानि रूप्यस्य हेम्नश्च क्षेत्राण्यासन्महीपते ॥३३॥ सरित्सरस्सु शैलेषु वनेषूपवनेषु च ॥ यत्र क्व चा

सन्नृषयस्तत्र संनिहितो हरः ॥३४॥ स्कन्ने रेतसि सोपश्यदात्मानं देवमायया ॥ जडीकृतं नृपश्रेष्ठ संन्यव

र्त्तत कश्मलात् ॥३५॥ अथावगतमाहात्म्य आत्मनो जगदात्मनः ॥ अपरिज्ञेयवीर्यस्य न मेने तदु हाद्भु

३) तं ॥३६॥ तमविक्लवमव्रीडमालक्ष्य मधुसूदनः ॥ उवाच परमप्रीतो बिभ्रत्स्वां पौरुषीं तनुं ॥३७॥ भग

वानुवाच ॥ दिष्ट्या त्वं विबुधश्रेष्ठ स्वां निष्ठामात्मना स्थितः ॥ यन्मे स्त्रीरूपया स्वैरं मोहितोप्यंग माय

या ॥३८॥ को नु मेऽतितरेन्मायां विषक्तस्त्वदृते पुमान् ॥ तांस्तान्विसृजतीं भावान्दुस्तरामकृतात्म

भिः ॥३९॥ सेयं गुणमयी माया न त्वामभिभविष्यति ॥ मया समेता [illegible] कालेन कालरूपेण भागशः ॥

शा ॥४०॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं भगवता राजन् श्रीवत्सांकेन सत्कृतः ॥ आमंत्र्य तं परिक्रम्य सगणः स्वालयं

ययौ ॥४१॥ आत्मांशभूतां तां मायां भवानीं भगवान्भवः ॥ शंसतामृषिमुख्यानां प्रीत्याचष्टाथ भार

त ॥४२॥ अपि व्यपश्यस्त्वमजस्य मायां परस्य पुंसः परदेवतायाः ॥ अहं कलानामृषभो विमुह्ये ययाऽवशो

ऽन्ये किमुतास्वतंत्राः ॥४३॥ यं मामपृच्छस्त्वमुपेत्य योगात्समासहस्रांत उपारतं वै ॥ स एष साक्षात्पुरुषः राम

पुराणो न यत्र कालो विशते न वेद ॥४४॥ ३१

कृतिं ॥३८॥ ३९ ॥ कालेन सर्ग्यादिनिमित्तेन ॥ मया कालरूपेण ॥ भागशो

संनह्यंतीं बध्नंती जगद्विमोहयंती ॥२१॥ तां वीक्ष्य देवः श्रीरुद्रः आत्मानमंतिके स्थितामुमां स्वगणांश्च न वेद कथंभूतः इ
ति एवंभूतया कंदुकलीलया ईषद्व्रीडतया अस्फुटस्मितं तेन सह विसृष्टापांगः कटाक्षः तेन मुग्धो वंचितः ॥ अत एव स्व

श्लथदुकूलां कवरीं च विच्युतां संनह्यतीं वामकरेण वल्गुना ॥ विनिघ्नतीमन्यकरेण कंदुकं विमोहयंती
जगदात्ममायया ॥२१॥ तां वीक्ष्य देव इति कंदुकलीलयेषद्व्रीडास्फुटस्मितविसृष्टकटाक्षमुष्टः ॥ स्त्रीप्रेक्ष
णप्रतिसमीक्षणविह्वलात्मा नात्मानमंतिक उमां स्वगणांश्च वेद ॥२२॥ तस्याः कराग्रात्स तु कंदुको यदा गतो
विदूरं तमनुव्रजत्स्त्रियाः ॥ वासः ससूत्रं लघुमारुतोऽहरद्भवस्य देवस्य किलानुपश्यतः ॥२३॥ एवं तां रु
चिरापांगीं दर्शनीयां मनोरमां ॥ दृष्ट्वा तस्यां मनश्चक्रे विषज्जंत्यां भवः किल ॥२४॥ तयापहृतविज्ञानस्त-
त्कृतस्मरविह्वलः ॥ भवान्या अपि पश्यंत्या गतह्रीस्तत्पदं ययौ ॥२५॥ सा तमायांतमालोक्य विवस्त्रा व्री
डिता भृशं ॥ निलीयमाना वृक्षेषु हसंती नान्वतिष्ठत ॥२६॥ तामन्वगच्छद्भगवान्भवः प्रमुषितेंद्रियः ॥
कामस्य च वशं नीतः करेणुमिव यूथपः ॥२७॥ सोऽनुव्रज्यातिवेगेन गृहीत्वाऽनिच्छतीं स्त्रियं ॥ केशबंध उ
पानीय बाहुभ्यां परिषस्वजे ॥२८॥ सोपगूढा भगवता करिणा करिणी यथा ॥ इतस्ततः प्रसर्पंती विप्रकी
र्णशिरोरुहा ॥२९॥ आत्मानं मोचयित्वांग सुरर्षभभुजांतरात् ॥ प्राद्रवत्सा पृथुश्रोणी माया देवविनिर्मिता ॥३०॥

यं यस्त्रियाः प्रेक्षणं तया च प्रतिसमीक्षणं ताभ्यां विह्वल आत्मा मनो यस्य ॥२२॥ तं कंदुकमनुव्रजंत्याः स्त्रि
याः लघु सूक्ष्मं वासः ससूत्रं कांचीसहितं ॥२३॥२४॥ तत्पदं तस्याः समीपं ययौ ॥ विषज्जंत्यां कुंचितकटाक्षैरात्मा
नं निरीक्षमाणायां ॥२५॥२६॥ अंग हे राजन् ॥३०॥

अष्टमं मनुं वक्तुं कथमाह॥ विवस्वत इति त्रिभिः॥८॥ एके वडवां तृतीयमाहुः। मम तु संज्ञैव वडवेति मतं तदुक्तं षष्ठे
स्ने वभस्त्वाश्वं वडवा नासत्यौ सुषुवे भुवौ तियमश्च यमी च यमुना श्राद्धदेवश्चेति त्रयः सुताः॥९॥ सावर्णिः पुत्रः॥१०॥१२॥

विवस्वतश्च द्वे जाये विश्वकर्मसुते उभे॥ संज्ञा छाया च राजेंद्र ये प्रागभिहिते तव॥८॥ तृतीयां वडवामेके
तासां संज्ञासुतास्त्रयः॥ यमो यमी श्राद्धदेवश्छायायाश्च सुतान्छृणु॥९॥ सावर्णिस्तपती कन्या भार्या संव
रणस्य या॥ शनैश्चरस्तृतीयोभूदश्विनौ वडवात्मजौ॥१०॥ अष्टमेंतर आयाते सावर्णिर्भविता मनुः॥ नि
32 र्मोकविरजस्काद्याः सावर्णितनया नृप॥११॥ तत्र देवाः सुतपसो विरजा अमृतप्रभाः॥ तेषां विरोचन
सुतो बलिरिंद्रो भविष्यति॥१२॥ दत्वेमां याचमानाय विष्णवे यः पदत्रयं॥ राद्धमिंद्रपदं हित्वा ततः सि
द्धिमवाप्स्यति॥१३॥ योसौ भगवता बद्धः प्रीतेन सुतले पुनः॥ निवेशितोधिके स्वर्गादधुनास्ते स्वरा
डिव॥१४॥ गालवो दीप्तिमान् रामो द्रोणपुत्रः कृपस्तथा॥ ऋष्यशृंगः पितास्माकं भगवान्बादरायणः॥१५॥
इमे सप्तर्षयस्तत्र भविष्यंति स्वयोगतः॥ इदानीमासते राजन् स्वे स्वे आश्रममंडले॥१६॥ देवगुह्यात्
सरस्वत्यां सार्वभौम इति प्रभुः॥ स्थानं पुरंदराद्धृत्वा बलये दास्यतीश्वरः॥१७॥ नवमो दक्षसावर्णिर्म
नुर्वरुणसंभवः॥ धृतकेतुर्दीप्तकेतुरित्याद्यास्तत्सुता नृप॥१८॥ पारामरीचिगर्भाद्या देवा इंद्रोद्भुतः
स्मृतः॥ द्युतिमत्प्रमुखास्तत्र भविष्यंत्यृषयस्ततः॥१९॥

यः पदत्रयं याचमानाय इमां सर्वां महीं सप्तमेम
न्वंतरे दत्वा ऽष्टमे मन्वंतरे विष्णोः प्रसादेन राद्धं लब्धमिंद्रपदं हित्वेत्यर्थः॥१३॥१४॥ रामः परशुरामः द्रोण
पुत्रोऽश्वत्थामा॥१५॥ इदानीं तु स्वयोगतः आसते॥१६॥१७॥ अद्भुत इंद्रः॥१८॥१९॥ ॥

अथाध्यायार्थनिगमनं इतीति ॥ ४५ ॥ एतत्कीर्तनादौ फलमाह ॥ एतदिति ॥ ४६ ॥ भगवता कृतं भक्तपक्षपातं स्मरन्नमस्करोति
असतामविषयं भावाभजनतेनगम्यपर्मोक्षं प्रपन्नान् ॥ सिंधुमथ्यसिंधोर्मथने जातममृतंच अशयत अभोजयत् ॥

शुक उवाच ॥ इतितेभिहितस्तात विक्रमः शार्ङ्गधन्वनः ॥ सिंधोर्निर्मथने येन धृतः पृष्ठे महाचलः ॥ ४५ ॥ एतन्मु
हुः कीर्त्तयतोनुशृण्वतो न रिष्यते जातु समुद्यमः क्वचित् ॥ यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनं समस्तसंसारप
रिश्रमापहं ॥ ४६ ॥ असदविषयमंघ्रिं भावगम्यं प्रपन्नानमृतममरवर्यानाशयत् सिंधुमथ्यं ॥ कपटयुवति
वेषो मोहयन्यः सुरारीन्तमहमुपसृतानां कामपूरं नतोस्मि ॥ ४७ ॥ इति श्री भागवते ८ मस्कंधे शंक
रमायामोहनं द्वादशोध्यायः ॥ शुक उवाच ॥ मनुर्विवस्वतः पुत्रः श्राद्धदेव इति श्रुतः ॥ सप्तमो वर्त्तमानो
यस्तदपत्यानि मे शृणु ॥ १ ॥ इक्ष्वाकुर्नभगश्चैव धृष्टः शर्यातिरेवच ॥ नरिष्यंतोथ नाभागः सप्तमो दिष्ट उ
च्यते ॥ २ ॥ करूषश्च पृषध्रश्च दशमो वसुमान्स्मृतः ॥ मनोर्वैवस्वतस्यैते दश पुत्राः परंतप ॥ ३ ॥ आदित्या
वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः ॥ अश्विनावृभवो राजन्निंद्रस्तेषां पुरंदरः ॥ ४ ॥ कश्यपोत्रिर्वसिष्ठश्च वि
श्वामित्रोथ गौतमः ॥ जमदग्निर्भरद्वाज इति सप्तर्षयः स्मृताः ॥ ५ ॥ अत्रापि भगवज्जन्म कश्यपाददितेरभू
त् ॥ आदित्यानामवरजो विष्णुर्वामनरूपधृक् ॥ ६ ॥ संक्षेपतो मयोक्तानि सप्तमन्वंतराणि ते ॥ भविष्या
ण्यथ वक्ष्यामि विष्णोः शक्त्यन्वितानि च ॥ ७ ॥

॥ ४७ ॥ इति श्री अष्टमे द्वादशः ॥ त्रयोदशे तु वर्ण्यंते सप्तमादीन्यनुक्रमात् ॥
मन्वंतराणि सर्वाणि षड्विधानि पृथक्पृथक् ॥ सप्तमादिमन्वंतराण्याह ॥ मनुरित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति ॥ १ ॥ ३ ॥ आ
दित्यादयो देवा इत्यन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ भगवतो जन्म अवतारः तमेवाह ॥ आदित्यानां विवस्वानर्यमा पूषेत्यादय उक्ता नां मध्ये

३५॥ क्रियातंतन्कर्मसंततीः वितायिता विस्तारयिष्यति ३६॥ युगसाहस्रोपपर्ययः परिवर्त्तो यस्यायुगसाहस्रप्र
माणइत्यर्थः ३७॥ अथ मन्वंतरदशा चतुर्दशेनुसर्वेषामन्वीदीनायथायथं ॥ पंचकर्माणिवर्णितेभगवद्दशावर्त्तिना

पवित्राश्चाक्षुषादेवाः शुचिरिंद्रो भविष्यति ॥ अग्निर्बाहुः शुचिः शुद्धोमागधाद्यास्तपस्विनः ३५ सत्रायण
स्यतनयोबृहद्भानुस्तदाहरिः वितानायांमहाराजक्रियातंतन्वितायिता ३६ राजन्चतुर्दशैतानित्रि
कालानुगतानिते प्रोक्तान्येभिर्मितः कल्पोयुगसाहस्रपर्ययः ३७ इतिश्रीभा॰ षमस्कंधेमन्वंतरा
नुवर्णनेत्रयोदशोध्यायः ॥ राजोवाच ॥ मन्वंतरेषुभगवन्यथामन्वादयस्त्विमे ॥ यस्मिन्कर्मणिये
येननियुक्तास्तद्वदस्वमे ॥ १ ॥ ऋषिरुवाच ॥ मनवोमनुपुत्राश्चमुनयश्चमहीपते ॥ इंद्राः सुरगणा
श्चैवसर्वेपुरुषशासनाः ॥ २ ॥ यज्ञादयोयाः कथिताः पौरुष्यस्तनवोनप मन्वादयोजगद्यात्रांनयं
त्याभिः प्रचोदिताः ॥ ३ ॥ चतुर्युगांतेकालेनग्रस्तान्श्रुतिगणान्यथा ॥ तपसाऋषयोऽपश्यन्यतो
धर्मः सनातनः ॥ ४ ॥ ततोधर्मंचतुष्पादंमनवोहरिणोदिताः युक्ताः संचारयंत्यद्धास्वेस्वेकालेमहींन
पाः ॥ ५ ॥ पालयंतिप्रजापालायावदंतंविभागशः ॥ यज्ञभागभुजोदेवायेचतत्रान्वितास्तैः ॥ ६ ॥ इंद्रोभ
गवतादत्तांत्रैलोक्यश्रियमूर्जितां ॥ भुंजानः पातिलोकांस्त्रीन्कर्मलोकेप्रवर्षति ॥ ७ ॥

कांम ॥ १ ॥ पुरुषेणईश्वरे
ण यज्ञाद्यवतारैः शास्यंतेनियुज्यंतइतितथा ॥ २ ॥ तदेवाह ॥ यज्ञादयइति ॥ ३ ॥ ऋष्यादीनांकर्माण्याह ॥ चतुर्युगांत
इतिचतुर्भिः यतः येभ्यः श्रुतिगणेभ्यः ॥ ४ ॥ उदिताउक्ताः युक्ताः संयताः संतो महींधर्मंसंचारयंतिमत्यांधर्मंप्रवर्त्तयंती
त्यर्थः ॥ ५ ॥ प्रजायालामनुपुत्रास्तेधर्मंपालयंति ॥ यावदंतंयावन्मन्वंतरावसानं ॥ विभागशः पुत्रपौत्रादिक्रमेण

-33 राम ३३

२१ हविष्मत्प्रमुखाद्वत्पुत्रा नामैव केषांचिन्नामान्याह । हविष्मानिति ॥२३॥ विषूच्यां जातः सन् ॥२४॥ एकादशम इत्यादि रार्घः ॥२५॥
२६ । तस्य मनोरन्तरं साधयिष्यति ॥२७॥२९ सत्यसहसः सूनृतायाश्च सुतः सन् ॥३०॥ दिवस्पतीरिंद्रस्योपहर्त्ता सपत्नकः भविष्यति ३४

आयुष्मतोंबुधारायामृषभो भगवत्कला भवित्रीयेन संराद्धां त्रिलोकीं भोक्ष्यतेद्भुतः ॥२०॥ दशमो ब्रह्मसाव
र्णिरुपश्लोकसुतो महान् ॥ तत्सुता भूरिषेणाद्या हविष्मत्प्रमुखा द्विजाः ॥२१॥ तत्रापि जन्म भवति हरेर्विश्व
सृजां गृहे ॥ अम्मार्त्तिरिति विख्यातो येनाप्यायेत वै जगत् ॥२२॥ हविष्मान् सुकृतिः सत्यो जयो मूर्त्तिस्तदा द्विजाः
सुवासन विरुद्धाद्या देवाः शंभुः सुरेश्वरः ॥२३॥ विष्वक्सेनो विषूच्यां तु शंभोः सख्यं करिष्यति ॥ जातः स्वांशे
न भगवान् गृहे विश्वसृजो विभुः ॥२४॥ मनुर्वै धर्मसावर्णिरेकादशम आत्मवान् ॥ अनागतास्तत्सुताश्च
सत्यधर्मादयो दश ॥२५॥ विहंगमाः कामगमा निर्वाणरुचयः सुराः ॥ इंद्रश्च वैधृतस्तेषामृषयश्चारुणा
दयः ॥२६॥ आर्यकस्य सुतस्तत्र धर्मसेतुरिति स्मृतः ॥ वैधृतायां हरेरंशस्त्रिलोकीं धारयिष्यति ॥२७॥ भ
विता रुद्रसावर्णी राजन् द्वादशमो मनुः ॥ देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठादयः सुताः ॥२८॥ ऋतधामा च तत्र
ेंद्रो देवाश्च हरितादयः ॥ ऋषयश्च तपोमूर्त्तिस्तपस्व्याग्नीध्रकादयः ॥२९॥ स्वधामाख्यो हरेरंशः साध
यिष्यति तन्मनोः ॥ अंतरं सत्यसहसः सूनृतायाः सुतो विभुः ॥३०॥ मनुस्त्रयोदशो भाव्यो देवसावर्णि
रात्मवान् ॥ चित्रसेनविचित्राद्या देवसावर्णिदेहजाः ॥३१॥ देवाः सुकर्मसुत्रामसंज्ञा इंद्रो दिवस्प
तिः ॥ निर्मोकतत्वदर्शाद्या भविष्यंत्यृषयस्तदा ॥३२॥ देवहोत्रस्य तनय उपहर्त्ता दिवस्पतेः ॥ योगेश्वरो
हरेरंशो बृहत्यां संभविष्यति ॥३३॥ मनुर्वा इंद्रसावर्णिः चतुर्दशम एष्यति ॥ उरुगंभीरबुद्धाद्या इंद्र
सावर्णिवीर्यजाः ॥३४॥

तत्रतावद्बलेःत्रिलोकीसंपद्दर्त्तुंयाआदिकृत्यंकृतवानितिवक्तुंब्राह्मणाराधनबलेरकांड ॥ वस्वर्गविजयक्रममा
ह ॥ पराजितश्रीरित्यादिनायावध्यायसमाप्ति ॥ युद्धेपराजिताश्रीर्येनसइंद्रेण असुभिश्चहापितःसन ॥ भृगून
भृगोर्वंश्यान्शुक्रादीन् ॥ महात्मा उदारचित्तः ॥ अर्थानांनिवेदनेनार्पणेन ॥३॥ त्रिणाकंस्वर्गजेतुमिच्छंतं ॥ विश्वजि
तायागेनअयाजयन् ॥ महाभिषेकेणैंद्रेणाभिषेकेणचब्राह्मणप्रसिद्धेन ॥४॥ हर्यश्वस्येंद्रस्ययेत्तुरगास्तेषामि

३५ शुकउवाच ॥ पराजितश्रीरसुभिश्चहापितोहींद्रेणराजन्भृगुभिःसजीवितः ॥ सर्वात्मनातानभजद्भृ
गून्बलिःशिष्योमहात्मार्थनिवेदनेन ॥३॥ तंब्राह्मणाभृगवःप्रीयमाणाअयाजयन्विश्वजितात्रि
णाकं ॥ जिगीषमाणंविधिनाभिषिच्यमहाभिषेकेणमहानुभावाः ॥४॥ ततोरथःकांचनपट्टनद्धोहयाश्च
हर्यश्वतुरंगवर्णाः ॥ ध्वजश्चसिंहेनविराजमानोहुताशनादासहविर्भिरिष्टात् ॥५॥ धनुश्चदिव्यंपुरटो
पनद्धंतूणावरिक्तौकवचंचदिव्यं ॥ पितामहस्तस्यददौचमालामम्लानपुष्पांजलजंचशुक्रः ॥६॥ एवं
सविप्रार्जितयोधनार्थस्तैःकल्पितस्वस्त्ययनोथविप्रान् ॥ प्रदक्षिणीकृत्यकृतप्रणामःप्रह्लादमामं
त्र्यनमश्चकार ॥७॥ अथारुह्यरथंदिव्यंभृगुदत्तंमहारथः ॥ सुस्रग्धरोथसंनह्यधन्वीखड्गीधृतेषुधिः ।
॥८॥ हेमांगदलसद्बाहुःस्फुरन्मकरकुंडलः ॥ रराजरथमारूढोधिष्ण्यस्थइवहव्यवाट् ॥९॥ ॥

वर्णाहरितोयेषां ॥५॥ पुरटंसुवर्णंतूणौइषुधी ॥ अरिक्तौअक्षयशरौ ॥ पितामहःप्रह्लादःजलजंशंखं ॥६॥ विप्रैर
र्जितःसंपादितोयोधनार्थोयुद्धपरिकरोयस्य ॥ तैरेवकल्पितंस्वस्त्ययनंमंगलवाचनादियस्य ॥ आमंत्र्य
पृष्ट्वा ॥७॥ अथारुह्यरराजेतिद्वयोरन्वयः ॥ सुस्रक्शोभनमालाधरः हेमांगदाभ्यांलसंतौबाहूय
स्य ॥ धिष्ण्यस्थःभवनेप्रज्वलितःकुंडस्थआहवनीयइवेतिवा ॥९॥ ॥ ॥ ॥

प्रसंगादन्यांतरैरपि जगद्यात्राप्रवर्त्तनमाह ज्ञानमिति द्वाभ्यां । सिद्धाः सनकादयः ऋषयो याज्ञवल्क्यादयः योगे
शा दत्तात्रेयादयः तत्तद्रूपः सन् ज्ञानं कर्म च योगं च ब्रूते ॥८॥ प्रजेशा मरीच्यादयस्तेन रूपेण सर्गं करोतीति शेषः
स्वराड्वपुः राजमूर्त्तिः सर्वेषामभावाय भवति पृथग्विधा गुणाः शीतोष्मादयो यस्य ॥९॥ नामरूपात्मिकया माय
या मोहितात्मभिरेभिर्जनैः ॥ नानादर्शनैः शास्त्रैः स्तूयमानो निरूप्यमाणोपि नैव दृश्यत इत्यर्थः ॥१०॥ प्रासं

ज्ञानं चानुयुगं ब्रूते हरिः सिद्धस्वरूपधृक् ॥ ऋषिरूपधरः कर्म योगं योगेशरूपधृक् ॥८॥ सर्गं प्रजेश
रूपेण दस्यून्हन्यात्स्वराड्वपुः ॥ कालरूपेण सर्वेषामभावाय पृथग्गुणः ॥९॥ स्तूयमानो जनैरेभिर्मा
यया नामरूपया ॥ विमोहितात्मभिर्नानादर्शनैर्न च दृश्यते ॥१०॥ एतत्कल्पविकल्पस्य प्रमाणं परि
कीर्त्तितं ॥ यत्र मन्वंतराण्याहुश्चतुर्दश पुराविदः ॥११॥ इति श्रीभा० मनुवर्णने चतुर्दशोऽध्यायः ॥ राजो
वाच ॥ बलेः पदत्रयं भूमेः कस्माद्धरिरयाचत ॥ भूत्वेश्वरः कृपणवल्लब्धार्थोपि बबंध तं ॥१॥ एतद्वेदि ध्या
तुमिच्छामो महत्कौतूहलं हि नः ॥ यज्ञेश्वरस्य पूर्णस्य बंधनं चाप्यनागसः ॥२॥ ॥ ॥

गिकं निरूप्य प्रस्तुतमेवोपसंहरति ॥ एतत्कल्पविकल्पस्य अवांतरकल्पस्य ॥११॥ अष्टमे चतुर्दशः ॥
बलिं पंचदशे विश्वजिता चार्या अपाजयन् ॥ ततोऽसौ स्वर्गमजयद्भयाद्देवा तिलिल्यिरे ॥ अत्रेर्यतनवा
ध्याप्यावामवामनचेष्टितं ॥ निग्रहश्चलतो यत्र बलेर्भूयाननुग्रहः ॥ ईश्वरः स्वयं कृपणश्चेतत्कस्माद्धेतो
रयाचत ॥ लब्ध्वार्थो भूत्वापि तं कस्माद्बबंध ॥१॥२॥ ॥ ॥

नित्यंवयस्ता रूपं रूपंच सौकुमार्यंयासांताः रूपवन्नार्यः स्वलंकृताः स्त्रियः यत्रयस्यां भ्राजंते १७ सुरस्त्रीणांके
शेभ्यो विभ्रष्टानांनवसौगंधिकस्रजामामोदं १८ हेमगवाक्षेभ्यो निर्गच्छताधूमेनसुरप्रियाअप्सरसः १९ मु

यत्रनित्यवयोरूपाः श्यामा विरजवाससः भ्राजंते रूपवन्नार्य अर्चिर्भिरिववह्नयः १७ सुरस्त्रीकेश
विभ्रष्टनवसौगंधिकस्रजां यत्रामोदमुपादायमार्ग आवातिमारुतः १८ हेमजालाक्षनिर्गच्छ
द्धूमेनागुरुगंधिना पांडुरेण प्रतिच्छन्नमार्गे यांतिसुरस्त्रियः १९ मुक्ता वितानैर्मणि हेमकेतुभि
र्नानापताकावलभीभिरावृतां शिखंडिपारावतभृंगनादितां वैमानिकस्त्रीकलगीतमंगलां २० मृ

35

दंगशंखानकदुंदुभिस्वनैः सतालवीणामुरजर्ष्टिवेणुभिः नृत्यैः सवाद्यैरुपदेवगीतकैर्मनोर
मांस्वप्रभया जितप्रभां २१ यां नव्रजंत्यधर्मिष्ठाः खलाभूतद्रुहः शठाः मानिनः कामिनोलुब्धा एभि
र्हीनाव्रजंतियत् २२ तांदेवधानीं सवरूथिनीपतिर्बहिः समंतादुरुधेपतन्यया आचार्यदत्तं
ल जेमहास्वनंदध्मौप्रयुंजनभयमिंद्रयोषितां २३ मघवांस्तदभिप्रेत्य बलेः परममुद्यमं सर्व
देवगणोपेतो गुरुमेतदुवाचह २४

क्तामयैर्वितानैर्मणिहेममयैः केतुभिश्च ध्वजैः नानापताकायुक्ताभिर्वलभीभिश्च विमानानांपुरोभा
गैः आवृतां व्याप्तां वैमानिकस्त्रीणांकलगीतैर्मंगलां २० उपदेवानांगंधर्वादीनांगीतकैश्च मनोरमां
जिताप्रभासाज्ञ्यादीप्त भिर्ययात्रीदेवतायया तां अन्येर जितप्रभामितिवा पाठांतरे जिताग्रहाः सूर्याद

तुल्यमैश्वर्यं बलं श्रीश्च येषां तैर्दैत्यपक्षैर्वृतो यया विनिद्रयोर व्ययः परिधीन् दिशः ॥१०॥ स्वर्द्धां प्रतिसमृद्धां ऋ
द्धिं च ग्राम्यसुखं तया विधां पुरीं अकस्मादेव परित्यज्य द्वादश्यः पलायिता इति वैराग्यपार्थमिडपुरीमनुवर्ण
यति ॥ रम्यामिति सार्द्धैरष्टादशभिः ॥ उपवनानि फलप्रधानानि ॥ निकटानि वा उद्यानानि पुष्पप्रधानानि ॥ दूरस्था
नि वा तैरम्यां कूजंति विहंगमिथुनानि येषु ॥ गायंतो मत्ता मधुव्रता येषु ॥११॥ प्रवालादीनामुरुभारो यासु ताः
शाखा येषां तैः अमरद्रुमैरुपेतां ॥ यत्र यासु सुरसेविताः प्रमदाः क्रीडंति ताः हंसादिकुलैराकुलाः व्याप्ता नलि
न्यः सरांसि यत्र येषु संति तैरुपवनोद्यानै रम्यामिति पर्वणो नान्वयः ॥१३॥ किंच ॥ परिखाभूतया आकाशगंग

तुल्यैश्वर्यबलश्रीभिः स्वयूथैर्दैत्ययूथपैः ॥ पिबद्भिरिव खं दृग्भिर्दहद्भिः परिधीनिव ॥१०॥ वृतो वि
कर्षन् महतीमासुरीं ध्वजिनीं विभुः ॥ ययाविडपुरीं स्वर्द्धां कंपयन्निव रोदसी ॥११॥ रम्यामुपवनो
द्यानैः श्रीमद्भिर्नंदनादिभिः ॥ कूजद्विहंगमिथुनैर्गायन्मत्तमधुव्रतैः ॥१२॥ प्रवालफलपुष्पोरुभा
रशाखाऽमरद्रुमैः ॥ हंससारसचक्राह्वकारंडवकुलाकुलाः ॥ नलिन्यो यत्र क्रीडंति प्रमदाः सुरसेवि
ताः ॥१३॥ आकाशगंगया देव्या वृतां परिखभूतया ॥ प्राकारेणाग्निवर्णेन साट्टालेनोन्नतेन च ॥१४॥ रुक्म
पट्टकपाटैश्च द्वारैः स्फटिकगोपुरैः ॥ जुष्टां विभक्तप्रपथां विश्वकर्मविनिर्मितां ॥१५॥ सभाचत्व
ररथ्याढ्यां विमानैर्न्यर्बुदैर्युतां ॥ शृंगाटकैर्मणिमयैर्वज्रविद्रुमवेदिभिः ॥१६॥

यावृतां ॥ प्राकारे
णाग्निवर्णेन चावृतां ॥ अट्टालाः प्राकारोपरि रचितान्युन्नतानि युद्धस्थानानि तैः सहितेन ॥१४॥ रुक्मपट्टानि क
पाटानि येषु तैर्द्वारैः स्फटिकमयैर्गोपुरैश्च युद्धारैर्जुष्टां विभक्ताः प्रपथा राजमार्गा यस्यां ॥१५॥ सभा उप
वेशस्थानानि ॥ चत्वराण्यंगणानि रथ्या उपमार्गाः तैराढ्यां संपन्नां ॥ न्यर्बुदं दशकोटयः तैर्गणनीयैरनंतै
र्विमानैर्युतां ॥ वज्रविद्रुममय्यो वेदयो येषु तैः शृंगाटकैश्चतुष्पथैर्युतां ॥१६॥ ॥

भा·अ· षोडशेपुत्रनाशेनशोचंत्याअदितेःपतिःप्रार्थितःकश्यपःप्राहयद्व्रतमितीर्यते॥इदानींश्रीवामनावतारप्रसंगमाह
३६ एवमित्यादियावत्समाप्तिनष्टेषुअदृष्टेषुसत्सु॥१॥२॥सःकश्यपःपत्नीमिदमाह॥३॥दीनवदनत्वादिकमालक्ष्यबहु-
धाविकल्पयन्पृच्छतिअप्यभद्रमितिसप्तभिःहेभद्रेमत्योःछंदमिच्छामनुवर्त्तंतइतितथा॥मत्पुत्रशावर्त्तिनोज

श्रीशुक उवाच॥एवंपुत्रेषुनष्टेषुदेवमातादितिस्तदा॥हृतेत्रिविष्टपेदैत्यैःपर्यतप्यदनाथवत्॥१॥एक-
दाकश्यपस्तस्याआश्रमंभगवानगात्॥निरुत्सवंनिरानंदंसमाधेर्विरतश्चिरात्॥१॥सपत्नींदीनव-
36 दनांकृतासनपरिग्रहः॥सभाजितोयथान्यायमिदमाहकुरूद्वह॥३॥अप्यभद्रंनविप्राणांभद्रेलोकेऽधु
नागतं॥नधर्मस्यनलोकस्यमृत्योश्छंदानुवर्तिनः॥४॥अपिवाकुशलंकिंचिद्गृहेषुगृहमेधिनि॥धर्मस्या
र्थस्यकामस्ययत्रयोगोह्ययोगिनां॥५॥अपिवातिथयोऽभ्येत्यकुटुंबासक्तयात्वया॥गृहादपूजितायाः
ताःप्रत्युत्थानेनवाक्वचित्॥६॥गृहेषुयेष्वतिथयोनार्चिताःसलिलैरपि॥यदिनिर्यांतितेनूनंफेरुरा
जगृहोपमाः॥७॥अप्यग्नयस्तुवेलायांनहुताहविषासति॥त्वयोद्विग्नधियाभद्रेप्रोषितेमयिकर्हि
चित्॥८॥यत्पूजयाकामदुघान्यातिलोकान्गृहान्वितः॥ब्राह्मणोग्निश्चवैविष्णोःसर्वदेवात्मनो
मुखं॥९॥अपिसर्वेकुशलिनस्तवपुत्रामनस्विनि॥लक्षयेऽस्वस्थमात्मानंभवत्यालक्षणैरहं॥१०

नस्येत्यर्थः॥४॥हेगृहमेधिनि॥अपिवाकिंवा॥गृहेषुधर्मादेःकिंचित्कुशलमितिकाकाप्रश्नः॥यत्रयेषुगृहेषु
अयोगिनामपियोगःस्वधर्मादिनायोगफलंभवति॥५॥किंवात्वयाऽपूजिताएवाभ्येत्यगृहाद्याताः॥६॥नार्चि राम·
ताःअनर्चिताःसंतोयदिनिर्गच्छंतितेगृहाःफेरुराजःशृगालराजःतदीयविवरतुल्याः॥७॥वेलायांहोम ३६
कालेकर्हिचित्रहुताःकिं॥८॥९॥भवत्याआत्मानंमनःअस्वस्थमप्रकृतिस्थंलक्षणैर्मुखम्लान्यादिभिःलक्षयामि॥१०॥

केनहेतुनाएवंतेजसाऊर्जित आसीत ॥२५॥ प्रतिव्योढुं अपाकर्तुं ॥२६॥ यतः कारणादेतस्य ओज आदि ॥ यतस्तु ओज आदेः एतस्य स-
मुद्यमः ॥२७॥ उपभृतं संचितं ॥२८॥ २९ ॥ अत्रोचितमत्रमाह ॥ तस्माच्च यत्त्रिविष्टपमुत्सृज्य निलयमदर्शनं यात ॥ य

भगवन्नुद्यमोभूयान्बलेर्नः पूर्ववैरिणः ॥ अविषह्यमिमंमन्येकेनासीत्तेजसोर्जितः ॥२५॥ नैनंकश्चित्कुतो
वापिप्रतिव्योढुमधीश्वरः ॥ पिबन्निवमुखेनेदंलिहन्निवदिशोदश ॥२६॥ दहन्निवदिशोदृग्भिः संवर्त्ताग्निरि
स्कं वोत्थितः ॥ ब्रूहिकारणमेतस्यदुर्द्धर्षत्वस्यमद्रिपोः ॥ ओजः सहोबलंतेजोयतएतत्समुद्यमः ॥२७॥ गुरुरु-
वाच ॥ जानामिमघवंछत्रोरुन्नतेरस्यकारणं ॥ शिष्यायोपभृतंतेजोभृगुभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥२८॥ भवद्विधो
भवान्वापिवर्जयित्वेश्वरंहरिं ॥ नास्यशक्तः पुरः स्थातुंकृतांतस्ययथाजनाः ॥२९॥ तस्मान्निलयमुत्सृ
८ ज्ययूयंसर्वेत्रिविष्टपं ॥ यातकालंप्रतीक्षंतोयतः शत्रोर्विपर्ययः ॥३०॥ एषविप्रबलोदर्कः संप्रत्यूर्जित
विक्रमः ॥ एषामेवापमानेनसानुबंधोविनंक्ष्यति ॥३१॥ एवंसुमंत्रितार्थास्तेगुरुणार्थानुदर्शिना ॥ हित्वात्रि
विष्टपंजग्मुर्गीर्वाणाः कामरूपिणः ॥३२॥ देवेष्वथनिलीनेषुबलिर्वैरोचनः पुरीं ॥ देवधानीमधिष्ठायव
शंनिन्येजगत्त्रयं ॥३३॥ तंविश्वजयिनंशिष्यंभृगवः शिष्यवत्सलाः ॥ शतेनहयमेधानामनुव्रतमयाज
यन् ॥३४॥ ततस्तदनुभावेनभुवनत्रयविश्रुतां ॥ कीर्तिंदिक्षुवितन्वानः सरेजउडुराडिव ॥३५॥ बुभुजेच
श्रियंस्वृद्धांद्विजदेवोपलंभितां ॥ कृतकृत्यमिवात्मानंमन्यमानोमहामनाः ॥३६॥ इतिश्रीभा० म० अ०
पंचदशोध्यायः ॥१५॥

तः कालात् ॥३०॥ केनास्य विपर्ययः स्यादित्यत आह एषइति विप्राणां बलेन उदर्को
उत्तरोत्तरमाधिक्यं फलं यस्य सः ॥३१॥ सुमंत्रितः अर्थः कार्यं येषां ते निलयं जग्मुः ॥३२॥३३॥ एवं प्राप्तमिंद्रप-
दं स्थिरीकर्तुमयाजयन् ॥ अनुव्रतं अनुवर्तिनं ॥३४॥३५॥ द्विजदेवैर्ब्राह्मणैः उपलंभितां प्रापितां ॥३६॥ अस्य

भा॰अ॰ ३७ यथा च मे मनोरथं विदध्यात्त ॥२२॥ यथा च मे आशु तुष्यति तथा त्वं मे चार्चनप्रकारमादिश ॥२३॥ मे मया पृष्टः पद्मजो मे
यदुक्तमाह तत्ते प्रवक्ष्यामीत्यन्वयः ॥२४॥ अमले शुक्ले ॥२५॥ तत्रादौ पूर्वेद्युः कृत्यमाह सिनीवाल्यामित्यादिना त्रि

अदितिरुवाच ॥ केनाहं विधिना ब्रह्मन् उपस्थास्ये जगत्पतिं ॥ यथा मे सत्यसंकल्पो विदध्यात्स मनोरथं २२
आदिश त्वं द्विजश्रेष्ठ विधिं तदुपधावनं ॥ आशु तुष्यति मे देवः सीदंत्याः सह पुत्रकैः ॥२३॥ कश्यप उवाच ॥
एतन्मे भगवान् पृष्टः प्रजाकामस्य पद्मजः ॥ यदाह ते प्रवक्ष्यामि व्रतं केशवतोषणं ॥२४॥ फाल्गुनस्यामले
37 पक्षे द्वादशाहं पयोव्रतः ॥ अर्चयेदरविंदाक्षं भक्त्या परमयान्वितः ॥२५॥ सिनीवाल्यां मृदालिप्य स्नायात्
क्रोडविदीर्णया ॥ यदि लभ्येत वै स्रोतस्येतं मंत्रमुदीरयेत् ॥२६॥ त्वं देव्यादिवराहेण रसायाः स्था
नमिच्छता ॥ उद्धृतासि नमस्तुभ्यं पाप्मानं मे प्रणाशय ॥२७॥ निर्वर्तितात्मनियमो देवमर्चेत्समा
हितः ॥ अर्चायां स्थंडिले सूर्ये जले वह्नौ गुरावपि ॥२८॥ नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महीयसे ॥ स
र्वभूतनिवासाय वासुदेवाय साक्षिणे ॥२९॥ नमोऽव्यक्ताय सूक्ष्माय प्रधानपुरुषाय च ॥ चतुर्विंशद्गु
णज्ञाय गुणसंख्यानहेतवे ॥३०॥

ह्यचार्यथ तदलाभे मित्यंतेन ग्रंथेन ॥ यदि लभ्यते तत्र क्रोडविदी
र्णया वन्यवराहोत्खातया आलिप्य ॥२६॥ तत्र मंत्रः त्वं देवीति ॥ हे देवि त्वं रसायाः उद्धृतासि ॥२७॥ निर्वर्तित
आत्मनियमो नित्यनैमित्तिको येन ॥२८॥ तत्रावाहनादौ नवमंत्रानाह नमस्तुभ्यमिति ॥ पाद्यादौ विशेषतस्तु राम॰
द्वादशाक्षरं वक्ष्यति ॥२९॥ चतुर्विंशतिर्गुणास्तत्वानि जानातीति तथा तस्मै गुणसंख्यानस्य हेतवे सांख्यप्रवर्तकाय ॥३०॥ ३७

अस्वास्थ्यकारणमस्तीति वक्तुं त्वत्प्रसादात् भद्रादिकं नास्तीत्याह भद्रमिति द्वाभ्यां ॥ इमे गृहाः त्रिवर्गस्य परं क्षेत्रं उद्भव
स्थानं त्रिवर्गोऽपि यथावद्वर्त्तत इत्यर्थः ॥११॥ भगवतस्त्वानुध्यानं यन्मया क्रियते तस्मात् अग्नयोऽतिथय इत्या

अदितिरुवाच ॥ भद्रं द्विजगवां ब्रह्मन् धर्मस्यास्य जनस्य च ॥ त्रिवर्गस्य परं क्षेत्रं गृहमेधिन् गृहा इमे ॥११॥ अ
ग्नयोऽतिथयो भृत्या भिक्षवो ये च लिप्सवः ॥ सर्वं भगवतो ब्रह्मन्ननुध्यानान्न रिष्यति ॥१२॥ को नु मे भगवन्
कामो न संपद्येत मानसः ॥ यस्या भवान् प्रजाध्यक्ष एवं धर्मान् प्रभाषते ॥१३॥ तवैव मारीच मनःशरीरजाः
प्रजा इमाः सत्वरजस्तमोजुषः ॥ समो भवांस्तास्वसुरादिषु प्रभो तथापि भक्तं भजते महेश्वरः ॥१४॥
तस्मादीश भजंत्या मे श्रेयश्चिंतय सुव्रत ॥ हृतश्रियो हृतस्थानान् सपत्नैः पाहि नः प्रभो ॥१५॥ परैर्वि
वासिता साहं मग्ना व्यसनसागरे ॥ ऐश्वर्यं श्रीर्यशः स्थानं हृतानि प्रबलैर्मम ॥१६॥ यथा तानि पुनः साधो
प्रपद्येरन् ममात्मजाः ॥ तथा विधेहि कल्याणं धिया कल्याणकृत्तम ॥१७॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवमभ्यर्थि-
तोऽदित्या कस्तामाह स्मयन्निव ॥ अहो मायाबलं विष्णोः स्नेहबद्धमिदं जगत् ॥१८॥ क्व देहो भौतिकोऽ
नात्मा क्व चात्मा प्रकृतेः परः ॥ कस्य के पतिपुत्राद्या मोह एव हि कारणं ॥१९॥ उपतिष्ठस्व पुरुषं भगवंतं ज
नार्दनं ॥ सर्वभूतगुहावासं वासुदेवं जगद्गुरुं ॥२०॥ स विधास्यति ते कामान् हरिर्दीनानुकंपनः ॥ अमो
घा भगवद्भक्तिर्नेतरेति मतिर्मम ॥२१॥

दि सर्वं न रिष्यति न हीयते ॥१२॥ प्रस्तुतं विज्ञापयितुमाह को न्वि
ति ॥१३॥ संपाद्यं कामम् आह तवैवेति चतुर्भिः ॥१४॥ सपत्नैर्दैत्यैर्हृता श्रीर्येषां हृतं स्थानं येषां मिति पुत्राभि
प्रायेण बहुवचनं ॥१५॥१७॥ कः कश्यपः प्रथमं तावत् पुत्रस्नेहं त्याजयितुं विस्मयव्याजेन तत्त्वमुपदिशति अहो
इति सार्द्धेन ॥१८॥१९॥ अत्रापरितुष्यंतीं प्रत्याह उपतिष्ठस्वेति द्वाभ्यां ॥२०॥ न चैवं भूतकामप्राप्तिहेतुर्देवान्तर

मा॰ अ॰
३८

34

पयसिभक्तं पक्वं पायसं मूलविद्यया। द्वादशान्तरे सोऽव ॥४०॥४१॥ पञ्चोक्ताभिरन्याभिः स्तुतिभिः ॥४२॥ तस्य शेषां निर्माल्यं द्रोण्यां वरोय
यातान् अस्य भवे द्रोव्यपि भोजयेदिमं तथा ॥४३॥ सभाजिनैस्तैरनुज्ञातः स्वशेषबन्धुभिः सहितः तस्यां रात्र्यां ब्रह्मचारी सन्

भक्तं पयसि नैवेद्यं शाल्यन्नं विभवे सति ॥ ससर्पिः सगुडं दत्वा जुहुयान्मूलविद्यया ॥४०॥ निवेदितं तन्मद्भक्ताय
दद्याद्भुंजीत वा स्वयं ॥ दत्वाऽचमनमर्चित्वा तांबूलं च निवेदयेत् ॥४१॥ जपेदष्टोत्तरशतं स्तुवीत स्तुतिभिः
प्रभुं ॥ कृत्वा प्रदक्षिणां भूमौ प्रणामे दंडवन्मुदा ॥४२॥ कृत्वा शिरसि तच्छेषां देवमुद्वासयेत्ततः ॥ द्व्यवरान् भोजयेद्द्वि
जान् पायसेन यथोचितं ॥४३॥ भुंजीत तैरनुज्ञातः शेषं सेष्टः समाहितः ब्रह्मचार्यथ तद्रात्र्यां श्वोभूते प्रथमे
हनि ॥४४॥ स्नातः शुचिर्यथोक्तेन विधिना सुसमाहितः ॥ पयसा स्नापयित्वार्चेद्यावद्व्रतसमापनं ॥४५॥ पयोभक्षो व्र
तमिदं चरेद्विष्ण्वर्चनादृतः ॥ पूर्ववज्जुहुयादग्निं ब्राह्मणांश्चापि भोजयेत् ॥४६॥ एवं त्वहरहः कुर्याद्द्वादशा
हं पयोव्रतः ॥ हरेराराधनं होमं मर्हणां द्विजतर्पणं ॥४७॥ प्रतिपद्दिनमारभ्य यावच्छुक्लत्रयोदशी ॥ ब्रह्मचर्य
मधःस्वप्नं स्नानं त्रिषवणं चरेत् ॥४८॥ वर्जयेदसदालापं भोगानुच्चावचांस्तथा ॥ अहिंस्रः सर्वभूतानां वासुदे
वपरायणः ॥४९॥ त्रयोदश्यामथो विष्णोः स्नपनं पंचकैर्विभोः कारयेच्छास्त्रदृष्टेन विधिना विधिकोविदैः ॥५०॥ पू
जां च महतीं कुर्याद्वित्तशाठ्यविवर्जितः ॥ चरुं निरूप्य पयसि शिपिविष्टाय विष्णवे ॥५१॥ शृतेन तेन पुरुषं
यजेत सुसमाहितः ॥ नैवेद्यं चातिगुणवद्दद्यात्पुरुषतुष्टिदं ॥५२॥ आचार्यं ज्ञानसंपन्नं वस्त्राभरणधेनुभिः
तोषयेदृत्विजश्चैव तद्विद्ध्याराधनं हरेः ॥५३॥ भोजयेत्तान्गुणवतां सदन्नेन शुचिस्मिते ॥ अन्यांश्च ब्राह्म
णान् शक्त्या ये च तत्र समागताः ॥५४॥ श्वोभूते प्रभाने सति ॥४४॥४५॥ पय एव भक्तं आहारो यस्य ॥४६॥४७॥ अधःस्वप्नं श

राम॰
३८

॥ वेसामा न्यतो नत्वा गुणा चतारान् प्राणामिति त्रिभिः ॥ तत्रादौ मंत्रो त्कयज्ञ रूपेण विष्णोः प्रणामो नमइति ॥ द्वेशीर्षे यस्य त्र
यः पादा यस्य तत्त्वेफलविस्तारकाय त्रय्या विद्यायामात्मायस्येति त्रिधा बद्धत्वं स्याद्य इ कः तथा चमंत्र च
त्वारि शृंगा त्रयोऽस्य पादा द्वेशीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ॥ त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवामर्त्यां आविवेश इति
मार्गमुद्भवदाल्लनः सोयंप्रोक्तो यथायथं ॥ विष्णुस्तु यज्ञरूपोस्तु यतो तेनतत्त्वतः ॥ तथा चयास्कः चत्वा

नमो द्विशीर्ष्णे त्रियदे चतुःशृंगाय तंतवे ॥ सप्तहस्ताय यज्ञाय त्रयी विद्यात्मने नमः ॥ ३१ ॥ नमः शिवाय रुद्रा वा।
यनमः शक्तिधराय च ॥ सर्वविद्याधिपतये भूतानां पतये नमः ॥ ३२ ॥ नमो हिरण्यगर्भाय प्राणाय जगदा
त्मने ॥ योगैश्वर्यशरीराय नमस्ते योगहेतवे ॥ ३३ ॥ नमस्त आदिदेवाय साक्षिभूताय ते नमः ॥ नारायणाय
ऋषये नराय हरये नमः ॥ ३४ ॥ नमो मरकतश्याम वपुषेधिगतश्रिये ॥ केशवाय नमस्तुभ्यं नमस्ते पीत
वाससे ॥ ३५ ॥ त्वं सर्ववरदः पुंसां वरेण्य वरदर्षभ ॥ अतस्ते श्रेयसे धीराः पादरेणुमुपासते ॥ ३६ ॥ अन्ववर्त्त
तयं देवाः श्रीश्च तत्पादपद्मयोः ॥ स्पृहयंत इवामोदं भगवान्मे प्रसीदतां ॥ ३७ ॥ एतैर्मंत्रैर्हृषीकेशमावा
हनपुरस्कृतं ॥ अर्चयेच्छ्रद्धयायुक्तः पाद्योपस्पर्शनादिभिः ॥ ३८ ॥ अर्चित्वा गंधमाल्याद्यैः प[...]यसा
स्नापयेद्विभुं ॥ वस्त्रोपवीताभरणपाद्योपस्पर्शनैस्ततः ॥ गंधपुष्पादिभिश्चार्चेद्द्वादशाक्षरविद्यया ॥ ३९

शृंगा इति वेदा एवोक्ताः त्रयो अस्य पादा इति सवनानि त्रीणि द्वेशीर्षे प्रायणीयोदयनीये ॥ सप्त हस्ताः सप्त छं
दांसि ॥ त्रिधा बद्धो मंत्रब्राह्मणकल्पैः वृषभो रोरवीति रोरवणं सवनक्रमेण ऋग्भिर्यजुर्भिः सामभिर्यदेनमृग्भिः
शंसंति ॥ यजुर्भिर्यजंति ॥ सामभिः स्तुवंतीति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ प्राणाय सूत्रात्मने ॥ योगैश्वर्यं शरीरं यस्य ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अधि
गता प्राप्ता श्रीर्येन तस्मै ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तत्पादपद्मयोः आमोदं स्पृहयंत इव देवाश्च श्रीश्च यमन्ववर्त्तंत स मे प्रसी

नुस्राव ॥ घिबंती बोदीक्षमाणेतिच क्रियाभेदात् सेत्यस्याद्विरुक्तेरदोष ॥६॥ अयत्नतो विनिर्जित्य दैत्यानंत्स्य जितानपि ॥ भक्तान् रक्ष-
ति तु मीशस्त्वमित्यस्तोः दद्दितिस्त्रिभिः ॥ यज्ञेशत्यादिदशभिः संबोधनैस्त्वत्वा शक्यं किमपि नास्तीति वदंती प्रार्थयते ॥ शं नः कृ-
धि कुरु यतो दीनानां नाथोऽसि त्वं ॥ तीर्थश्रवः कीर्तिर्यस्य श्रवणमेव मंगलं यस्य तन्नामधेयं यस्य ॥ आपन्नानां शरणं ग-
तानां लोकानां हे जिनोपशमाय उ दयायस्य ॥८॥ भूम्ने महते नमः महत्त्वे हेतवः विश्वाय ॥ विश्वस्य भवनं स्थितिं संयमा

३९

प्रीत्याशनैर्गद्गदया च गिराहरिं तुष्टाव सा देव्यदितिः कुरूद्वह ॥ उद्दीक्षती सा पिबतीव चक्षुषा रमापतिं
यज्ञपतिं जगत्पतिं ॥७॥ अदितिरुवाच ॥ यज्ञेश यज्ञपुरुषाच्युत तीर्थपाद तीर्थश्रवः श्रवणमंगलनाम
धेय ॥ आपन्नलोकवृजिनोपशमोदयाद्य शं नः कृधीश भगवन्नसि दीननाथः ॥८॥ विश्वाय विश्वभवन-
स्थितिसंयमाय स्वैरं गृहीतपुरुशक्तिगुणाय भूम्ने ॥ स्वस्थाय शश्वदुपबृंहितपूर्णबोध व्यापादिता-
त्मतमसे हरये नमस्ते ॥९॥ आयुः परं वपुरभीष्टमतुल्यलक्ष्मीर्द्यौर्भूरसाः सकलयोगगुणास्त्रिवर्गः ज्ञा-
नं च केवलमनंत भवंति तुष्टात्त्वत्तो नृणां किमु सपत्नजयादिराशीः ॥१०॥ शुक उवाच ॥ अदित्यैवं स्तुतो
राजन् भगवान् पुष्करेक्षणः ॥ क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानामिति होवाच भारत ॥११॥

र्थं स्वैरं गृहीताः पुरुशक्तेर्मायाया
गुणा येन तस्मै ॥ तथापि स्वस्थाय अच्युतस्वरूपाय कुतः शश्वदुपबृंहितः नित्योर्जितो यः पूर्णबोधस्तेन व्या-
पादितं नित्यनिरस्तं आत्मनि तयोमायालक्षणं येन तस्मै ॥९॥ अस्मदापन्मनोरथपूरणमीषत्करणमेव
तवेति किमुत्पकन्यायेनाह ॥ आयुः परं ब्रह्मायुः पुनरपि षोऽभ्यभ्युरसात लंच द्यौर्भूरसाः द्यौरिति पृथक्प-
दं भूश्च रसाश्च विलस्वर्गादिनिविग्रहः ॥ रसेति पाठे त्वाणियदानि ॥ सकला योगगुणा अणिमादयः ॥१०॥ क्षेत्रज्ञः अ-
न्तर्यामी ॥११॥

५७ मया चैतत्समुदाहृतं ॥५८॥५९॥ सर्वयज्ञाख्योऽप्ययं सर्वव्रतमिति च स्मृतमेतद्व्रतं ॥६०॥६२॥ अथ मेघोदशः ततः सप्तदशे दि-
त्या कृते तस्मिन्व्रते हरिः तत्काम्यपरमाया दितेस्तु पुत्रोऽभूदितीयते ॥१॥५॥ प्रीति विह्वलत्वादेव सा बद्धाञ्जलिः सती स्थि

दक्षिणां गुरवे दद्यादृत्विग्भ्यश्च यथार्हतः । अन्नाद्येनाश्वपाकांश्च प्रीणयेत्समुपागतान् ॥५५॥ भुक्तवत्सु च सर्वे-
षु दीनान्धकृपणादिषु । विष्णोस्तत्प्रीणनं विद्वान्भुंजीत सह बंधुभिः ॥५६॥ नृत्यवादित्रगीतैश्च स्तुतिभिः स्वस्ति-
वाचकैः । कारयेत्तत्कथाभिश्च पूजां भगवतोऽन्वहं ॥५७॥ एतत्पयोव्रतं नाम पुरुषाराधनं परं । पितामहेनाभिहि-
तं मया ते समुदाहृतं ॥५८॥ त्वं चानेन महाभागे सम्यक्चीर्णेन केशवं । आत्मना शुद्धभावेन नियतात्माभ-
जाव्ययं ॥५९॥ अयं वै सर्वयज्ञाख्यः सर्वव्रतमिति स्मृतं । तपःसारमिदं भद्रे दानं चेश्वरतर्पणं ॥६०॥ त एव
नियमाः साक्षात्त एव च यमोत्तमाः । तपो दानं व्रतं यज्ञो येन तुष्यत्यधोक्षजः ॥६१॥ तस्मादेतद्व्रतं भद्रे प्रयताश्र-
द्धयाचर । भगवान्परितुष्टस्ते वरानाशु विधास्यति ॥६२॥ इति श्रीभा० कश्यपादितिसंवादो नाम षोडशो-
ऽध्यायः ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्ता साऽदिती राजन्स्वभर्त्रा कश्यपेन वै । अन्वतिष्ठद्व्रतमिदं द्वादशाहमतंद्रिता ॥१॥
चिंतयंत्येकया बुद्ध्या महापुरुषमीश्वरं । प्रगृह्येंद्रियदुष्टाश्वान्मनसा बुद्धिसारथिः ॥२॥ मनश्चैकाग्रया बुद्ध्या
भगवत्यखिलात्मनि । वासुदेवे समाधाय चचार ह पयोव्रतं ॥३॥ तस्याः प्रादुरभूत्तात भगवानादिपुरुषः । पीतवा-
साश्चतुर्बाहुः शंखचक्रगदाधरः ॥४॥ तं नेत्रगोचरं वीक्ष्य सहसोत्थाय सादरं । ननाम भुवि कायेन दंडवत्प्रीति-
विह्वला ॥५॥ सोत्थाय बद्धाञ्जलिरीडितुं स्थिता नोत्सेह आनंदजलाकुलेक्षणा । बभूव तूष्णीं पुलकाकुलाकृतिस्त-
त्यु द्दर्शनात्युत्सवगात्रवेपथुः ॥६॥

ता केवलं इंद्रितुं पुनर्नोत्सेहे न शशाक अपितु तूष्णीं बभूव । कथंभूता आ-
नंदजलेन शकुले ईक्षणे यस्याः पुलकैराकुला आकृतिर्देहो यस्याः तस्या दर्शनेन यः उत्सवः तेन मात्रवेपथुः कंपो यस्याः ॥६॥

प्रभोः हरेरात्मनि जन्म लब्ध्वा ॥ २१ ॥ अवितथमीक्षणं दृष्टिर्यस्य सः ॥ २२ ॥ अनिलो यथा सर्वत्र समोपि दारुणि संघर्षणवशतया
हुतमग्निमाधत्ते एवं सर्वत्र सुसमोपि दित्यन्तर्गणा वीर्यमाधत्तेत्यर्थः ॥ २३ ॥ धिष्ठितं अधिष्ठाय स्थितं ॥ समीडे तुष्टाव स्त
थ: ॥ २४ ॥ अदितेरेवं पुत्रस्मिन् जन्मनि पृश्निरिति नामतस्याः गर्भाय अर्भकाय ॥ वेदा गर्भे यस्य ॥ यद्वा वेदानां गर्भाय वेदे
षु प्रकाशमानायेत्यर्थः ॥ त्रयो लोका नाभौ यस्य सः त्रिणाभः तस्मै ॥ त्रयाणां लोकानां पृष्ठे उपरि स्थिताय ॥ शिपिवि

40

शुक उवाच ॥ एतावदुक्त्वा भगवांस्तत्रैवांतरधीयत ॥ अदितिर्दुर्लभं लब्ध्वा हरेर्जन्मात्मनि प्रभोः ॥ उपाधा
वत्पतिं भक्त्या परया कृतकृत्यवत् ॥ २१ ॥ स वै समाधियोगेन कश्यपस्तदबुध्यत ॥ प्रविष्टमात्मनि ह
रेरंशं ह्यवितथेक्षणः ॥ २२ ॥ सोदित्यां वीर्यमाधत्त तपसा चिरसंभृतं ॥ समाहितमना राजन्दारुण्यग्निं य
थानिलः ॥ २३ ॥ अदितेर्धिष्ठितं गर्भं भगवंतं सनातनं ॥ हिरण्यगर्भो विज्ञाय समीडे गुह्यनामभिः ॥ २४ ॥ ब्र
ह्मोवाच ॥ जयोरुगाय भगवन्नुरुक्रम नमोस्तु ते ॥ नमो ब्रह्मण्यदेवाय त्रिगुणाय नमो नमः ॥ २५ ॥ नमस्ते
पृश्निगर्भाय वेदगर्भाय वेधसे ॥ त्रिणाभाय त्रिपृष्ठाय शिपिविष्टाय विष्णवे ॥ २६ ॥ त्वमादिरंतो भुवन
स्य मध्यमनंतशक्तिं पुरुषं यमाहुः ॥ कालो भवानाक्षिपतीश विश्वं स्रोतो यथांतः पतितं गभीरं ॥ २७ ॥ त्वं
वै प्रजानां स्थिरजंगमानां प्रजापतीनामसि संभविष्णुः ॥ दिवौकसां देव दिवश्च्युतानां परायणं नौरिव
मज्जतोप्सु ॥ २८ ॥ इति श्रीभा॰ अ॰ भगवतारः सप्तदशोध्यायः ॥

ष्टाय ॥ यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु प्रतितिष्ठतीति श्रुतेः ॥ यद्वा शिपयो रश्मयस्तेषु विष्टाय प्रविष्टायेत्यर्थः तथा ॥ तेन पशवो जीवास्तेषु अंतर्यामितया प्रवि
पिविष्ट वेष्टापिन ॥ २६ ॥ अंतः पतितं तृणादि यथा गंभीरं स्रोतः आक्षिपते आकर्षति तथा कालात्मा भवान् विश्वमाक्षि
पति ॥ २७ ॥ संभविष्णुः उत्पादनशीलोसि अयं भावः नत्वेवं भूतस्य तव जन्मादि संभवः ॥ किंतु देवानां प्रजायतीनां परमाश्र
यत्वेन तत्कार्य साधनाय अवतारोयं ॥ अतस्तान्स्वर्गच्युतान् पुनः स्वर्गे स्थापयेति ॥ २८ ॥ अध्यायः सप्तदशः ॥ रामराम

सपत्नैर्हृता श्रीर्येषां ॥ स्वधामतः च्यावितानां च पुत्राणां संबंधि यत्तत्त्भवत्याश्चिरमाकांक्षितं ॥ मया विज्ञातं ॥ कांक्षितमेवाहतान्
मिति त्रिभिः प्रतिलब्धा जयश्च श्रीश्च यैः तैः पुत्रैः सह उपासितुं एकत्रस्थातुमिच्छसि ॥ १३ ॥ १४ ॥ प्रत्याहृतयशश्च श्रीश्च यैः

भगवानुवाच ॥ देवमातर्भवत्या मे विज्ञातं चिरकांक्षितं ॥ यत्सपत्नैर्हृतश्रीणां च्यावितानां स्वधामतः ॥ १२ ॥ ता
न्विनिर्जित्य समरे दुर्मदानसुरर्षभान् ॥ प्रतिलब्धजयश्रीभिः पुत्रैरिच्छस्युपासितुं ॥ १३ ॥ इंद्रज्येष्ठैः स्वतन लि
यैर्हतानां युधि विद्विषां ॥ स्त्रियो रुदंतीरासाद्य द्रष्टुमिच्छसि दुःखिता ॥ १४ ॥ आत्मजान्सुसमृद्धांस्त्वं
प्रत्याहृतयशःश्रियः ॥ नाकपृष्ठमधिष्ठाय क्रीडतो द्रष्टुमिच्छसि ॥ १५ ॥ प्रायोऽधुनाऽतेऽसुरयूथनाथा अ
पारणीया इति देवि मे मतिः ॥ यत्तेऽनुकूलेश्वरविप्रगुप्ता न विक्रमस्तत्र सुखं ददाति ॥ १६ ॥ अथाप्यु
पायो मम देवि चिंत्यः संतोषितस्य व्रतचर्यया ते ॥ ममार्चनं नार्हति गंतुमन्यथा श्रद्धानुरूपं फलहेतु न्न
कत्वात् ॥ १७ ॥ त्वयार्चितश्चाहमपत्यगुप्तये पयोव्रतेनानुगुणं समीडितः ॥ स्वांशेन पुत्रत्वमुपेत्य ते
सुतान्गोप्तास्मि मारीचतपस्यधिष्ठितः ॥ १८ ॥ उपधाव पतिं भद्रे प्रजापतिमकल्मषं ॥ मां च भावयती
पत्यावेवंरूपमवस्थितं ॥ १९ ॥ नैतत्परस्मा आख्येयं पृष्टयापि कथंचन ॥ सर्वं संपद्यते देवि देवगुह्यं
सुसंवृतं ॥ २० ॥

तान् ॥ १५ ॥ अपारणीयाः अनतिक्रमणीयाः ॥ यत् यस्मात् अनुकूलईश्वरः कालो येषां ते विप्रैः गु
प्ता रक्षिताः अनुकूलैरीश्वरैः समर्थैः विप्रैः गुप्ता इति वा ॥ १६ ॥ मम मया चिंत्य एव तत्र हेतुः संतोषितस्येत्यादि श्र
द्धानुरूपं श्रद्धानुसारेण फलहेतुत्वात् ॥ १७ ॥ मारीचस्य तपसि अधिष्ठाय उपस्थितः सन् गोप्तास्मि यालयि
ष्यामि ॥ १८ ॥ अतः पतिमुपाधाव भजस्व ॥ १९ ॥ देवानां गुह्यं रहस्यं सर्वं सुसंवृतं सुसंगुप्तं सत् संपद्यते सिध्यति ॥ २० ॥

भा॰अ॰ विशेषांतरमाह यस्यां द्वादश्यां हरेर्जन्म ततस्तस्यामह्न्येव विदुः ॥ तदा च मध्यंदिनगतः सविता तिष्ठन्सा च द्वादशी वि
४१ जयानाम प्रोक्तेत्यन्वयः ॥६॥ शंखादयो नेदुः अन्येषां च चित्रतूर्याणां निर्घोषोऽभवत् ॥७॥ देवा मनवइत्यादीनां कुसु

द्वादश्यां सविता तिष्ठन्मध्यंदिनगतो नृप ॥ विजया नाम सा प्रोक्ता यस्यां जन्म विदुर्हरेः ॥६॥ शंखदुंदुभयो नेदु
र्मृदंगपणवानकाः ॥ चित्रवादित्रतूर्याणां निर्घोषस्तुमुलोऽभवत् ॥७॥ प्रीताश्चाप्सरसोऽनृत्यन्गंधर्वप्रवरा जगुः
तुष्टुवुर्मुनयो देवा मनवः पितरोऽग्नयः ॥८॥ सिद्धविद्याधरगणाः सकिंपुरुषकिंनराः ॥ चारणा यक्षरक्षांसि सुप
41 र्णा भुजगोत्तमाः ॥९॥ गायंतोऽतिप्रशंसंतो नृत्यंतो विबुधानुगाः ॥ अदित्या आश्रमपदं कुसुमैः समवाकिरन् ॥१०॥
दृष्ट्वादितिस्तं निजगर्भसंभवं परं पुमांसं मुदमाप विस्मिता ॥ गृहीतदेहं निजयोगमायया प्रजापतिश्चाह ज
येति विस्मितः ॥११॥ यत्तद्वपुर्भाति विभूषणायुधैरव्यक्तचिद्व्यक्तमधारयद्धरिः ॥ बभूव तेनैव स वामनो वटुः
संपश्यतोर्दिव्यगतिर्यथा नटः ॥१२॥ तं वटुं वामनं दृष्ट्वा मोदमाना महर्षयः ॥ कर्माणि कारयामासुः पु
रस्कृत्य प्रजापतिं ॥१३॥ तस्योपनीयमानस्य सावित्रीं सविताब्रवीत् ॥ बृहस्पतिर्ब्रह्मसूत्रं मेखलां क
श्यपोऽददात् ॥१४॥ ददौ कृष्णाजिनं भूमिर्दंडं सोमो वनस्पतिः ॥ कौपीनाच्छादनं माता द्यौश्छत्रं जगतः पतेः
॥१५॥ कमंडलुं वेदगर्भः कुशान्सप्तर्षयो ददुः ॥ अक्षमालां महाराज सरस्वत्यव्ययात्मनः ॥१६॥ तस्मा इ
त्युपनीताय यक्षराट् पात्रिकामदात् ॥ भिक्षां भगवती साक्षादुमाऽददंबिका सती ॥१७॥ ॥

मैः समवाकिरन्निति तततीयेनान्वयः ॥८॥११॥ विस्मयांतरमाह ॥ यत्तदिति यत्तद्वपुर्हरिरधारयत्प्रकटितवान् तेनैव
पुषा मातापित्रोः संपश्यतोरेव वामनो वटुर्बभूव दिव्यगतिः अद्भुतचेष्टितः स्वयं कथंभूतः अव्यक्तचिद्रूपः कथम
धारयत् ॥ भातिद्योतिः विभूषणानि चायुधानि च तैर्व्यक्तं यथारातिः अद्भुतचेष्टितः स्वयं कथंभूतः अभव राम॰
तितथा ॥१२॥ कर्माणि जातकर्मादीनि ॥१३॥१४॥ वनस्पतिः वेमानां यतिः सोमः ॥१५॥१६॥ पात्रिकां भिक्षापात्री ॥१७॥ ४१

ततस्तयाऽदृष्टो भूत्वा वामनः सकृतोऽखिलैः पञ्चगतः ततस्तेन सत्कृत्योक्तो वरान्वृणु॥ इत्थं विरिंच्येनस्तुतं कर्म च देवकार्यं त
तां वीर्यं च प्रभावोऽस्य सूरिरित्याप्रादुर्बभूवेति त्रयाणामन्वयः॥ अमृतभूः मृत्युजन्मशून्यः॥ शंखगदाब्जच
क्राणि यस्य सः तथा॥ अपीच्यादित्वेन मत्वपीच्यो अंच प्रत्ययः अपिचि सर्गपाठे स चासौ पिशंगवासाश्च॥ झषराजौ
मकरः तदाकारयोः कुंडलयोस्त्विषा उल्लसन्ती श्रीर्यस्य वदनांबुजस्य॥ श्रीवत्सो वक्षसि यस्य वलयैरंगदैश्चोल्लसन्ति
किरीटादीनि यस्य॥२॥ श्रीमत्या वनमालया विराजितः वेश्मगतं तमः॥३॥ अग्निजिह्वा देवाः नगाः पर्वताः॥४॥ तत्प्रादुर्भाव

शुक उवाच॥ इत्थं विरिंचस्तुतकर्मवीर्यः प्रादुर्बभूवाऽमृतभूरदित्यां चतुर्भुजः॥ शंखगदाब्जचक्रः पिशंगवा
सा नलिनायतेक्षणः॥१॥ श्यामावदातो झषराजकुंडलत्विषोल्लसच्छ्रीवदनांबुजः पुमान्॥ श्रीवत्सवक्षा वल
यांगदोल्लसत्किरीटकांचीगुणचारुनूपुरः॥२॥ मधुव्रतव्रातविघुष्टया स्वया विराजितः श्रीवनमाल-
या हरिः॥ प्रजापतेर्वेश्मतमः स्वरोचिषा विनाशयन्कंठनिविष्टकौस्तुभः॥३॥ दिशः प्रसेदुः सलिलाशया-
स्तदा प्रजाः प्रहृष्टा ऋतवो गुणान्विताः॥ द्यौरंतरिक्षं क्षितिरग्निजिह्वा गावो द्विजाः संजहृषुर्नगाश्च॥४॥ श्रोणा-
यां श्रवणद्वादश्यां मुहूर्तेऽभिजिति प्रभुः॥ सर्वे नक्षत्रताराद्याश्चक्रुस्तज्जन्म दक्षिणं॥५॥ ॥

समयमाह॥ श्रोणायामिति॥ भाद्रपदशुक्लद्वादशी श्रवणद्वादशीति प्रसिद्धा तस्यां॥ तत्रापि श्रोणायां श्र
वणस्थे चंद्र इत्यर्थः॥ तत्रापि श्रवणस्य प्रथमांशेऽभिजिति नक्षत्रे॥ तच्छ्रुत्या दर्शितं॥ अभिजिन्नाम
नक्षत्रमुपरिष्टादाषाढानां अधस्ताच्छ्रोणाया इति॥ एवं विशिष्टे मुहूर्ते प्रभुः प्रादुर्बभूवेत्यर्थः॥ किंच न
क्षत्राण्यश्विन्यादीनि ताराशब्देन ग्रहा गुरुशुक्रादयः ते सूर्यादयोपि सर्वे तस्य जन्म दक्षिणं उदारं चक्रुः
जन्ममुहूर्ते गुणा बहवोऽबभूवुरित्यर्थः॥५॥ ॥ ॥ ॥

चंद्रमौलिरित्यत्रय: अप्यर्थे चकार: चंद्रमौलिरपि गंगारूपं पन्मूर्द्धा दधारेत्यर्थ: ॥२८॥ हे आर्य त्वा त्वां साक्षात्तपस्तं ब्र-
ह्मर्षीणां तप एव मन्ये ॥ कथंभूतं तप: वपुर्द्धरं मूर्त्तिधारि ॥२९॥३०॥ त्वच्चरणावनेजनैर्वा अभिहतमंहो यस्य तस्य मे ॥ पु

तत्पादशौचं कुलकल्मषापहं स धर्मवित्मूर्द्ध्न्यदधात्सुमंगलं ॥ यद्देवदेवो गिरिशश्चंद्रमौलिर्दधा
र मूर्ध्नापरया च भक्त्या ॥२८॥ बलिरुवाच ॥ स्वागतं ते नमस्तुभ्यं ब्रह्मन् किं करवाम ते ॥ ब्रह्मर्षीणां तप: सा
क्षान्मन्ये त्वार्य वपुर्धरं ॥२९॥ अद्य न: पितरस्तृप्ता अद्य न: पावितं कुलं ॥ अद्य स्विष्ट: क्रतुरयं यद्भवाना
42 गतो गृहान् ॥३०॥ अद्याग्नयो मे सुहुता यथाविधि द्विजात्मज त्वच्चरणावनेजनै: ॥ हतांहसो वार्भिरियं
च भूरहो तथा पुनीता तनुभि: पदैस्तव ॥३१॥ यद्यद्वटो वांछसि तत्प्रतीच्छ मे त्वामर्थिनं विप्रसुतानुतर्कये
गां कांचनं गुणवद्धाम मृष्टं तथान्नपेयमुत वा विप्रकन्यां ग्रामान्समृद्धांस्तुरगान्गजान्वा रथांस्त
थाऽर्हत्तमसंप्रतीच्छ ॥३२॥ इति श्रीभा० बलिवामनसंवादेऽष्टादशोध्याय: ॥ श्रुक उवाच ॥ इति वैरो
चनेर्वाक्यं धर्मयुक्तं स सूनृतं ॥ निशम्य भगवान्प्रीत: प्रतिनंद्येदमब्रवीत् ॥१॥ भगवानुवाच ॥ वचस्त
वैतज्जनदेव सूनृतं कुलोचितं धर्मयुतं यशस्करं ॥ यस्य प्रमाणं भगव: सांपराये पितामह: कुलवृ
द्ध: प्रशांत: ॥२॥

नीताय विक्रीकृता ॥३१॥ मे मत्त: प्रतीच्छ गृहाण ॥ हे अर्हत्तम पूज्यतम ॥३२॥ इत्यष्टमे
ऽष्टादश: ॥ ऊनविंशे तु हरिणा याचितेन पदत्रयं ॥ प्रतिश्रुते च बलिना जानन् भृगुरवारयत् ॥१॥ दातु:
स्तुति: स्वयं तुष्टिरित्यादि प्रस्तुतोचितं वक्ष्यामीति भिन्नं स्तुशिद्ध यंत्राह वामन: ॥ वचस्तवैतदिति षो
डशभि: ॥ हे जनदेव ॥ सांपराये परलोके धर्मे पितामह: प्रह्लाद: प्रमाणं ॥२॥ ॥

सा तेन संभावितो मारिषः श्रेयो बटुर्ब्रह्मवर्चसेन ब्रह्मर्षिगणाः संयुक्ता तां सभामतिक्रम्य प्ररोचत ॥१८॥१९॥ अदर्यं बटुर्ब्रह्म
वतरास्तु ॥ आत्वन्पादिपावन्तसमाप्ति ॥ यजमानं यजन्तं भृगुणां भृगुभिः उपकल्पितैः प्रवन्तितैः आखिलनसार ॥ बले

स ब्रह्मवर्चसेनैव सभां संभावितो बटुः ॥ ब्रह्मर्षिगणासंयुक्तामत्यरोचत मारिष ॥ १८ समिद्धमाहितं वह्निं कृत्वा परिसमूहनं ॥ परिस्तीर्य समभ्यर्च्य समिद्भिरजुहोत् द्विजः ॥ १९ ॥ अश्वमेधे यजमानमा
र्जितं बलिं भृगुणामुपकल्पितैस्तत ॥ जगाम तत्राखिलसारसंभृतो भारेण गां संनमयन्पदे पदे ॥ २०
तं नर्मदायास्तटउत्तरे बलेर्यज्ञर्त्विजस्ते भृगुकच्छसंज्ञके ॥ प्रवर्त्तयंतो भगवः क्रतूत्तमं व्यचक्षताराद्
दितं यथा रविं ॥ २१ ॥ तत्रर्त्विजो यजमानः सदस्या हतत्विषो वामनतेजसा नृप ॥ सूर्यः किलायात्युत
वाग्निर्विभावसुः सनत्कुमारोथ दिदृक्षया क्रतोः ॥ २२ ॥ इत्थं सशिष्येषु भृगुष्वनेकधा वितर्क्यमाणो भग
वान्स वामनः ॥ सदंडछत्रं सजलं कमंडलुं विवेश बिभ्रद्धयमेधवाटं ॥ २३ ॥ मौंज्या मेखलया वीत
मुपवीताजिनोत्तरं ॥ जटिलं वामनं विप्रं मायामाणवकं हरिं ॥ २४ ॥ प्रविष्टं वीक्ष्य भृगवः सशिष्यास्ते
सहा[illegible]ग्निभिः ॥ प्रत्यगृह्णन्समुत्थाय संक्षिप्तास्तस्य तेजसा ॥ २५ ॥ यजमानः प्रमुदितो
दर्शनीयं मनोरमं ॥ रूपानुरूपावयवं तस्मा आसनं[illegible]माहरत् ॥ २६ ॥ स्वागतेनाभिनंद्याथ पा
दौ भगवतो बलिः ॥ अवनिज्यार्चयामास मुक्तसंगं मनोरमं ॥ २७ ॥

नसंभृतः संपूर्णः ॥ २० ॥ नर्मदाया उत्त
रतटे भृगुकच्छसंज्ञके क्षेत्रे क्रतूत्तमं प्रवर्त्तयंतो ये बलेः ऋत्विजो भृगवः ते तं व्यचक्षत अपश्यन् ॥ आरात्समीपे
वोदितं रविमिव ॥ ते ऋत्विगादयः सूर्यः किं लत्यवमादि वितर्क्य त्रिभिरशेषः ॥ २२ ॥ हयमेधवाटं अश्वमेधमंडपं
विवेश ॥ २३ ॥ उपवीताजिनं उपवीतवद्धृतम जिनमेव उत्तरमुत्तरीयं यस्य ॥ २४ ॥ संक्षिप्ताः अभिभूताः संतः ॥ २५ ॥ रू

भा॰ अ॰ ४२

कथं नामासो ऽस्मर शिरोमणिः जीवन्नेवकारवदेरमुपेक्षितवानित्याशंक्याह वैरानुबंधः तावानामृत्योर्भवतिहिदेहि नादेहे निग्रहाभिमानवतामसुराणां तथा अहंमानेनोपहहितो मन्युश्च भवत्येव यतो ऽज्ञानप्रभवः अज्ञाननिवृत्तेः प्राक्पारुष त्यागो मा घमेवेत्यर्थः॥१३॥ तं देवं पूर्वजान्तस्तुत्वात् त्यितरस्तोतिपित्तेति द्विजवेषधारिणमहेशिणादेवाए तेननु द्विजाइतित द्विद्वानपिसयाचितः सन्स्वीयमायुर्देवेभ्योददौ॥१४॥ मम यदा संमितानीति त्रितविक्रमप दाभिप्रायेण नवानन्तवादः तत्रापिस्वपदत्वानपगमात्॥१५॥ यावदर्थमेवप्रतिग्रहो यस्य सः॥१६॥१७॥ ईश्वरस्यापि याञ्चाकारणं प्रकारं चोक्त्वा बलेर्वधनप्रश्नस्यो त्तरत्वेनतस्य गर्वातिरेकेण धिक्तियप्रकारमाह अहो इति त्रिभिः नवा

43

वैरानुबंधः तावानामृत्योरिह देहिनां॥ अज्ञानप्रभवो मन्युरहंमानोपबृंहितः॥१३॥ पिताप्रह्लादपुत्रस्ते तद्विद्वान्द्विजवत्सलः॥ स्वमायुर्द्विजलिंगेभ्यो देवेभ्यो ऽदात्सयाचितः॥१४॥ भवानाचरितान्धर्मा नास्थितो गृहमेधिभिः॥ ब्राह्मणैः पूर्वजैः शूरैरन्यैश्चोद्दामकीर्तिभिः॥१५॥ तस्मात्त्वत्तो महीमीषद्वृणे ऽहं वरदर्षभात्॥ पदानि त्रीणि दैत्येंद्र संमितानि पदा मम॥१६॥ नान्यत्ते कामये राजन्वदान्याज्जगदीश्वरात्॥ नैनः प्राप्नोति वै विद्वान्यावदर्थप्रतिग्रहः॥१७॥ बलिरुवाच॥ अहो ब्राह्मणदायाद वाचस्ते वृद्धसंमताः॥ त्वं बालो बालिशमतिः स्वार्थं प्रत्यबुधो यथा॥१८॥ मां वचोभिः समाराध्य लोकानामेकमीश्वरं॥ पदत्रयं वृणीते यो ऽबुद्धिमान्द्वीपदाशुषं॥१९॥ न पुमान्मामुपव्रज्य भूयो याचितुमर्हति॥ तस्माद्वृत्तिकरीं भूमिं वटो कामं प्रतीच्छ मे॥२०॥

चोवृद्धानां संमताः त्वं तु बालः बालिशमतिश्च॥ बालिशानामस्तानामिव मतिर्य स्य अतएव स्वार्थं प्रति यथावदबुधः वस्तुतस्तु बाल इव अबालिशमतिश्चेति श्लेषः॥ स्वार्थं प्रत्यबुध इति च भक्तानामेवार्थं बुध्यसे न स्वार्थं बुध्यसे परिपूर्णस्यतवतद्व्यतिरेकेण स्वार्थाभावादित्यर्थः॥१८॥ अबुधत्वमेवाह॥ स्वामितिद्वीपस्यदाशुषंदातारं अबुद्धिमानवस्तुतस्तु बुद्धिमानित्येवकेदः॥१९॥ कामं यथेष्टं सम्यक्

राम ४२

निःसत्त्वस्य लक्षणं ॥ यो द्विजातये याचकाय प्रत्याख्याता नददामीतिवक्ता ॥ कृपणस्य लक्षणं ॥ प्रथमं प्रतिश्रुत्य यो वा नदाते
ति ॥ ३ ॥ तीर्थे दानावसरे यत्र ॥ यस्मिन् युष्मत्कुले ॥ ४ ॥ यतः यस्मिन् जातः ॥ ५ ॥ क्ष्मोद्धारं भूम्या उद्धरणे ॥ ६ ॥ ८ ॥ पराग्दृशः ब

न त्वेतस्मिन्कुले कश्चिन्निःसत्त्वः कृपणः पुमान् ॥ प्रत्याख्याता प्रतिश्रुत्य यो वाऽदाता द्विजातये ॥ ३ ॥ न सं
ति तीर्थे युधि वाऽर्थिनार्थिताः पराङ्मुखा ये त्वऽमनस्विनो नृपाः ॥ युष्मत्कुले यद्यशसामलेन प्रह्राद उद्भा
ति यथोडुपः खे ॥ ४ ॥ यतो जातो हिरण्याक्षश्चरन्नेक इमां महीं ॥ प्रतिवीरं दिग्विजये नाविंदत गदायुधः ॥ ५ ॥ यं वि
निर्जित्य कृच्छ्रेण विष्णुः क्ष्मोद्धार आगतं ॥ नाऽत्मानं जयिनं मेने तद्वीर्यं भूर्यनुस्मरन् ॥ ६ ॥ निशम्य तद्वधं भ्रा
ता हिरण्यकशिपुः पुरा ॥ हंतुं भ्रातृहणं क्रुद्धो जगाम निलयं हरेः ॥ ७ ॥ तमायांतं समालोक्य शूलपाणिं ।
कृतांतवत् ॥ चिंतयामास कालज्ञो विष्णुर्मायाविनां वरः ॥ ८ ॥ यतो यतो हं तत्राऽसौ मृत्युः प्राणभृतामिव ॥
अतोहमस्य हृदयं प्रवेक्ष्यामि पराग्दृशः ॥ ९ ॥ एवं स निश्चित्य रिपोः शरीरमाधावतो निर्विविशेऽसुरेंद्र श्वा
सानिलांतर्हितसूक्ष्मदेहस्तत्प्राणरंध्रेण विविग्नचेताः ॥ १० ॥ स तन्निकेतं परिमृश्य शून्यमपश्यमानः कुपि
तो ननाद ॥ क्ष्मां द्यां दिशः खं विवरान्समुद्रान्विष्णुं विचिन्वन्न ददर्श वीरः ॥ ११ ॥ अपश्यन्निति होवाच म
यान्विष्टमिदं जगत् ॥ भ्रातृहा मे गतो नूनं यतो नावर्त्तते पुमान् ॥ १२ ॥

हिर्दृष्टेः ॥ ९ ॥ अतोऽस्य हृदये स्थितं मां न ज्ञा
स्यतीत्येवं निश्चित्य ॥ श्वासानिलेऽन्तर्हितः सूक्ष्मो देहो यस्य विविग्नमतिकंपितं चेतो यस्य ॥ अनुकंपितश्चित्त इ
ति वास्तवोऽर्थः ॥ १० ॥ न ददर्श अंतःप्रविष्टत्वात् ॥ ११ ॥ पुमान् यतः सकाशान्नावर्त्तते तद्देशं वन्नं गतः ॥ नित्यमुक्तत्वा
दिति वास्तवोऽर्थः ॥ एवं मृत्युपर्यन्तमखंडं विक्रमं चिरं यत्नं कृतवान् तदुचितमेव तस्य प्रतिदिदं द महाबलपराक्रम

तथापिप्रतिश्रुतंसंपादनीयमेवेतिचेत्तत्राह ॥ क्रमतइतिद्वाभ्यां ॥ एकेनपादन्यासेनभूमिमाक्रममाणस्येत्यर्थः ॥ तार्ती
यस्यतृतीयपदन्यासस्य ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ तथापिसर्वस्वदानात्कीर्तिस्तावन्नविप्लवतीतिचेत् तत्राह ॥ नतद्दानमिति ॥ तपः चित्तवा
ग्यं ॥ कर्मपत्ते ॥ ३६ ॥ ननुतर्हिप्रतिश्रुत्यनेतिकथमनृतवाच्यतत्राहसाइःप्रद्धि ॥ ३७ ॥ अत्रापिसत्यानृतव्यवस्थायां बह्वृच
श्रुत्याहिप्रथमं ओमितिसत्यंनेत्यनृतमित्यादिनासत्यानृतयोर्लेयतापूर्वकंस्तुतिनिंदाभ्यांसत्यंचिन्हितं ॥ अनृतंचनि
षिद्धं अनंतरंच ॥ पराग्वाएतद्रिक्तमक्षरमित्यादिनासत्यदोषाननृतेचगुणानुक्त्वातस्मात्कालाएवंदद्यात्कालेननदद्यात्
सत्यानृतेमिथुनीकरोतीत्युपसंहारेणतन्निमित्तकंटीचितनमप्यनुज्ञातमितिसतत्पर्यंदर्शयन्नाह ॥ ओमित्य

क्रमतोगांपदैकेनद्वितीयेनदिवंविभोः ॥ खंचकायेनमहतातार्तीयस्यकुतोगतिः ॥ ३४ ॥ निष्ठांतेनर
केमन्येत्वप्रदातुःप्रतिश्रुतंप्रतिश्रुतस्ययोऽनीशःप्रतिपादयितुंभवान् ॥ ३५ ॥ नतद्दानंप्रशंसंतिये
नवृत्तिर्विपद्यते ॥ दानंयज्ञस्तपःकर्मलोकेवृत्तिमतोयतः ॥ ३६ ॥ धर्माययशसेऽर्थायकामायस्वजनायच
पंचधाविभजन्वित्तमिहामुत्रचमोदते ॥ ३७ ॥ अत्रापिबह्वृचैर्गीतंशृणुमेऽसुरसत्तम ॥ सत्यमोमि
तियत्प्रोक्तंयन्नेत्याहानृतंहितत् ॥ सत्यंपुष्पफलंविद्यादात्मवृक्षस्यगीयते ॥ वृक्षेऽजीवतितन्नस्यादनृतंमू
लमात्मनः ॥ ३८ ॥

ओंकारेणेवयत्प्रोक्तंनतत्सत्यंनेतियदाहतदेवानृतं ॥ ३८ ॥ तत्तुसत्यमीषदनृतंविनानसिध्यतीत्याश
येनाह ॥ सत्यंपुष्पफलंविद्यादिति ॥ आत्मवृक्षस्यदेहरूपस्यवृक्षस्यकुतःगीयतेश्रुत्योअतइत्यर्थः ॥ पाठां
तरेतुसुगमं ॥ यद्यपिश्रुत्यावाचःसत्यंपुष्पंफलंचेत्युक्तंतथापिवाचोदेहनिर्वाहाधीनत्वादात्मवृक्षस्ये
तिप्रस्तुतानुसारेणोक्तं ॥ भवतुपुष्पफलस्थानीयंसत्यंततःकिमतआह ॥ वृक्षेदेहेअजीवतितत्पुष्पफलंन
स्यात्तस्मान्नस्यादितिपाठेश्रुत्यनातायावाचःपरामर्शः ॥ देहश्चानृतेनरक्षणीयइत्याह ॥ अनृतंत्वात्मनोदेहस्यमूलं ॥ ३९ ॥

45

पुनरपि निष्पन्नत्वमेवाधिः कुर्वन्नाह यावंत इति सप्तभिः ॥ नववर्षसमेतेन द्वीपेनापि ॥ सप्तानां द्वीपवराणां इच्छया ॥२२॥ नूनमा
याऽर्थं तेन गता इत्यस्माभिः श्रुतं ॥२३॥ असंतुष्टस्तु प्राप्तैस्त्रिभिर्लोकैरपि न सुखं वर्त्तते ॥२४॥२५॥ आशुशुक्षणिः अग्निः ॥२६॥ सि

भगवानुवाच ॥ यावंतो विषयाः प्रेष्ठास्त्रिलोक्यामजितेंद्रियं ॥ न शक्नुवंति ते सर्वे प्रतिपूरयितुं नृप ॥२१॥ त्रिभिः क्रमै
रसंतुष्टो द्वीपेनापि न पूर्यते ॥ नववर्षसमेतेन सप्तद्वीपवरेच्छया ॥२२॥ सप्तद्वीपाधिपतयो नृपा वैन्यगयादयः ॥
अर्थैः कामैर्गता नांतं तृष्णाया इति नः श्रुतं ॥२३॥ यदृच्छयोपपन्नेन संतुष्टो वर्त्तते सुखं ॥ नासंतुष्टस्त्रिभिर्लोकैर
जितात्मोपसादितैः ॥२४॥ पुंसोऽयं संसृतेर्हेतुरसंतोषोऽर्थकामयोः ॥ यदृच्छयोपपन्नेन संतोषो मुक्तये स्मृतः ॥२५॥
यदृच्छालाभतुष्टस्य तेजो विप्रस्य वर्द्धते ॥ तत्प्रशाम्यत्यसंतोषादंभसेवाशुशुक्षणिः ॥२६॥ तस्मात्त्रीणि पदान्येव
वृणे त्वद्वरदर्षभात् ॥ एतावतैव सिद्धोऽहं वित्तं यावत्प्रयोजनं ॥२७॥ शुक उवाच ॥ इत्युक्तः स हसन्नाह वांछातः
प्रतिगृह्यतां ॥ वामनाय महीं दातुं जग्राह जलभाजनं ॥२८॥ विष्णवे क्ष्मां प्रदास्यंतमुशना असुरेश्वरं जानं
श्चिकीर्षितं विष्णोः शिष्यं प्राह विदांवरः ॥२९॥ शुक्र उवाच ॥ एष वैरोचने साक्षाद्भगवान्विष्णुरव्ययः ॥ क
श्यपाददितेर्जातो देवानां कार्यसाधकः ॥३०॥ प्रतिश्रुतं त्वयैतस्मै यदनर्थमजानता ॥ न साधु मन्ये दैत्या
नां महानुपगतोऽनयः ॥३१॥ एष ते स्थानमैश्वर्यं श्रियं तेजो यशः श्रुतं ॥ दास्यत्याच्छिद्य शक्राय मायामाण
वको हरिः ॥३२॥ त्रिभिः क्रमैरिमांल्लोकान्विश्वकायः क्रमिष्यति ॥ सर्वस्वं विष्णवे दत्त्वा मूढ वर्त्तिष्यसे कथं ॥३३॥

द्रोहं कृतार्थः एतावतैव सर्वस्वापहारासिद्धेरिति गूढोऽभिप्रायः तदेवाह वित्तं हि यावत्प्रयोजनमेव सुखं ॥ अधि
कस्य क्लेशावहत्वादित्यर्थः ॥२७॥३१॥ अनयः अन्यायः अन्यायमेवाह एष इति ॥३२॥ ननु मया पदत्रयमेव प्र
तिश्रुतं नाधिकं तत्राह त्रिभिरिति ॥ क्रमतामिति चेत्तत्राह ॥ सर्वस्वमिति ॥३३॥ ॥

ननुतर्हिइदमनृतमेवसर्वदासेव्यंस्यात्तन्नेत्याह॥सर्वमिति॥तथाचश्रुतिः॥अथैतत्पूर्णमभ्यात्मंयन्नेति॥सयत्स
र्वंनेतिब्रूयात्पापिकास्यकीर्त्तिर्जायेतसैनांतत्रैवहन्यादिति॥अतोवृत्तिसंकटादिष्वनृतंनदोषायेत्युपसंह
रति॥स्त्रीषुप्रोत्साहनेनवशीकारे॥नर्मणिपरिहासे॥विवाहेचवरादिस्तुतौ॥गवांब्राह्मणानांचहितार्थं
हिंसायांचकस्यचित्प्राप्तायां॥तथाचयाज्ञवल्क्यः वर्णिनांहिवधोयत्रतत्रसाक्ष्यनृतंवदेदिति॥तथा

45

सर्वंनेत्यनृतंब्रूयात्सदुष्कीर्त्तिःश्वसन्मृतः॥स्त्रीषुनर्मविवाहेचवृत्त्यर्थेप्राणसंकटे॥गोब्राह्म।
णार्थेहिंसायांनानृतंस्याज्जुगुप्सितं॥४३॥इतिश्रीभागवते०वामनप्रादुर्भावएकोनविंशोध्यायः
श्रीशुकउवाच॥बलिरेवंगृहपतिःकुलाचार्येणभाषितः॥तूष्णींभूत्वाक्षणंराजन्नुवाचावहितोगुरुं॥१
बलिरुवाच॥सत्यंभगवताप्रोक्तंधर्मोयंगृहमेधिनां॥अर्थंकामंयशोवृत्तिंयोनबाधेतकर्हिचि
त्॥२॥सचाहंवित्तलोभेनप्रत्याचक्षेकथंद्विजं॥प्रतिश्रुत्यददामीतिप्राह्रादिःकितवोयथा॥३
नह्यसत्यात्परोऽधर्मइतिहोवाचभूरियं॥सर्वंसोढुमलंमन्येऋतेऽलीकपरंनरं॥४॥नाहंबिभे।
मिनिरयान्नाधन्यादसुखार्णवात्॥नस्थानच्यवनान्मृत्योर्यथाविप्रप्रलंभनात्॥५॥ ॥

श्रुतिः॥तस्मात्कालएवदद्यात्कालेनदद्यात्तत्सत्यानृतेमिथुनीकरोतीति॥४३॥इत्यष्टमएकोनविं
शः॥विंशेत्वनृतभीतोऽसौज्ञात्वाऽपिकपटंहरेः॥ददावेवततोविष्णुःसहसाऽवर्द्धताद्भुतं॥१॥भगव
तात्वयाप्रोक्तंसत्यंकिंतत्॥योर्थकामादिकंनबाधेतसगृहमेधिनांधर्मइति॥२॥कथंप्रत्याचक्षे॥ राम॰
निराकरोमि॥३॥४॥नचप्रत्याख्यानेदोषाउक्ताः॥तत्राह॥नाहमिति॥अधन्यात्दारिद्र्यात्॥मृत्योरपि॥५ ४५

एतदेवदर्शयतिनस्यश्यति। तद्यथावृक्षउत्खातितमूलःशुष्यति अचिरादेवोद्धर्तिपततिच। एवंनष्टमनन्तंयस्य सआत्मा
ऽनुःशुष्यत। यद्यपिचआत्माएवमेवानन्तवदन्नात्मानमविमुक्तिंकरोतीत्येवानिंदयाऽनन्तंनिषिद्धं। तथाप्युपसंहारा
नुसारेणातत्कैवल्यानन्तविषयमित्यपिपदंव्याख्यातं। इयतत्वनेननेति चतुर्थेवाक्ये। तथाचश्रुतिः उमितिस
त्यंनत्यनततदेतत्पुष्पंफलंवाचायन्सत्यं। सदृक्षरायशस्वीकल्याणकीर्तिर्भवितोःपुष्पंहिफलंवाचःसत्य
वदत्यथैतन्मूलंवाचायदनृतं। तद्यथावृक्षआविर्मूलःपुष्यतिसउद्वर्त्ततएवमेवानृतंवदन्नाविर्मूलमात्मानं
करोतिसशुष्यतिसउद्वर्त्तते। तस्मादनृतंनवदेद्दयेतत्वेनेनेति। एतेनअनेनतुअनृतेनदयतेसकटेधात्मानरक्ष

तद्यथावृक्षउन्मूलःशुष्यत्युद्धर्त्ततेऽचिरात्। एवंनष्टानृतःसद्यआत्माशुष्येन्नसंशयः॥४०॥ परा
ग्विक्तमपूर्णंवाअत्तरंयत्तदोमितिपत्किंचिदोमितिब्रूयात्तेनरिच्येतवैपुमान्॥४१॥ भित्तवेस
र्वमोंकुर्वन्नालंकामेनचात्मने। अथैतत्पूर्णमभ्यात्मंयन्नवेत्यऽनृतंवचः॥४२॥ ॥

दितिश्रुत्यर्थः॥४०॥ सर्वथासत्यवचनेदेहोननिर्वहेदितिस्फुटीकर्तुंसत्यस्यदोषानृतस्यचगुणानाहपरागि
तिद्वाभ्यां। यदोमित्यक्षरंनत्परकदूरेअर्थंगर्हीत्वाऽचतीतिपराक्। रिक्तमितिश्रुतिपदस्यव्याख्यानंअप
र्णवेदूति। तत्तस्मात्अर्थिनेयत्किंचिदोमितिदास्यामीतिब्रूयात्तेनरिच्येतन्यूनोभवेत्॥४१॥ किंचभि
त्तवेसर्वमोकुर्वन्दास्यामीत्यंगीकुर्वन्आत्मनेकामेवनालंपर्याप्तोनभवति। तस्यभोगानसिद्धातीत्यर्थः
तथाचश्रुतिः। पराग्वाएतद्रिक्तमक्षरंयदेतदोमितितद्यत्किंचोमित्याहात्रैवास्मैतद्रिच्यतेसयत्सर्वमोकु
र्याद्रिच्यादात्मानं। सकामेभ्योनाऽलंस्यादिति। नेतियदनृतंवचःएतत्पूर्णंअर्थव्ययाभावात्। अभ्यात्मंचेतिव
काराव्ययः। आत्मनोभिमुखमन्यस्यार्थमाकर्षतीत्यभ्यात्मं। योहिनित्यममकिंचिदपिनास्तिसोदामीतिब्रूते

ननुनायंवद॰ किंतु विलुस्तवशत्रुरित्युक्तं॥ नहिंसुनरामेवदास्यामीत्याह॥ यजंतीति पर॰ शत्रुर्वास्तु॥१२॥ यद्यपियशोनजि
हासति नर्हियुद्धमांहत्वा एनोभ॰ मिरुरत शयीतवासम्यकुसातः सन्ममाचिन्नेशपीनेतिवास्तवार्थः॥१३॥ अभ्रद्धितं अ

यजंतियज्ञक्रतुभिर्यमादृताभवंत आम्नायविधानकोविदाः॥ साशिषविष्णुर्वरदोस्तुवापरोदास्यामिमुष्मैदि
तिमीप्सितांमुने॥११॥ यद्यप्यसावधर्मेणमांबध्नीयादनागसं॥ तथाप्येनंनहिंसिष्येभीतंब्रह्मतनुरिपुं॥१२॥
एषवाउत्तमश्लोकोनजिहासतियद्यशः॥ हत्वामेनांहरेत्युद्धेशयीतनिहतोमया॥१३॥ शुकउवाच॥ एवम
श्रद्धितंशिष्यमनादेशकरंगुरुः॥ शशापदैवप्रहितः सत्यसंधंमनस्विनं॥१४॥ दृढंपंडितमान्यज्ञःस्तब्धोस्य
स्मदुपेक्षया॥ मच्छासनातिगोयस्त्वमचिराद्भ्रश्यसेश्रियः॥१५॥ एवंशप्तःस्वगुरुणासत्यान्नचलितोमहा
न्॥ वामनायददावेनामर्चित्वोदकपूर्वकं॥१६॥ विंध्यावलिस्तदागत्यपत्नीजालकमालिनी॥ आनिन्येक
लशंहैममवनेजन्यपांभृतं॥१७॥ यजमानःस्वयंतस्यश्रीमत्पादयुगंमुदा॥ अवनिज्यावहन्मूर्ध्नितदपो
विश्वपावनी॥१८॥ तदासुरेंद्रंदिविदेवतागणागंधर्वविद्याधरसिद्धचारणाः॥ तत्कर्मसर्वेपिगृणंतआ
र्जवंप्रसूनवर्षैर्ववृषुर्मुदान्विताः॥१९॥ नेदुर्मुहुर्दुंदुभयःसहस्रशोगंधर्वकिंपूरुषकिन्नराजगुः॥ मनस्वि
नाऽनेनकृतंसुदुष्करंविद्वानदात्यद्रिपवेजगत्त्रयं॥२०॥ तद्वामनंरूपमवर्द्धताऽद्भुतंहरेरनंतस्यगु
णत्रयात्मकं॥ भूःखंदिशोद्यौर्विवराःपयोधयस्तिर्यङ्नृदेवाऋषयोयदासन्॥२१॥

जातुअद्धं॥१४॥१६॥
जालकंमुक्ताभरणविशेषःतन्मालावतीअवनेजनीनामयांकलशंभृतंपूर्णं॥१७॥२०॥ अवर्द्धत वर्द्धमानः
प्रतिगत्यतामितिबलिनापूर्वमुक्तत्वात्॥ गुणत्रयमात्मनियस्यतत्॥ अतएवभूःखमित्यादयोयद्यस्मिन्

46

यच्च तद्धनादिकं तत्सर्वं संपरेतं मृतं पुरुषं ब्रह्मस्पतिं त्यजत्येव तत्किमिति जीवद्भिर्न दत्तेति वस्त्वयं न देयमिति भावः॥ तथापि ताव
दर्त्तिसंकष्टपरिहारार्थं यद्दीयतां इति चेत॥ तत्रोद्रः तस्येति विप्रश्चेत्तेनार्थेन दत्तेनापि न तुष्येत तर्हि तस्यार्थस्य त्या
गेदाने किं निमित्तं न किंचित् याचितादल्पस्य दाने विप्रस्यासंतोषेणादानं व्यर्थमेव स्यात्॥ अतस्तद्याचितं सर्वं देयं
न च किंचिदिति भावः॥६॥ तर्हि न देयमेवेति चेत्तत्राह श्रेय इति दुस्त्यजैरपि॥ को विकल्पो विचारः॥७॥ यैर्देहैर्द्यद्देहैः

यद्यद्ब्रह्मस्पतिर्लोकेऽस्मिन् संपरेतं धनादिकं॥ तस्य त्यागे निमित्तं किं विप्रस्तुष्येन्न तेन चेत्॥६॥ श्रेयः कुर्वन्ति।
भूतानां साधवो दुस्त्यजासुभिः॥ दध्यङ्शिबिप्रभृतयः को विकल्पो धरादिषु॥७॥ यैरियं बुभुजे ब्रह्मन् दै
त्येंद्रैरनिवर्त्तिभिः॥ तेषां कालोऽग्रसील्लोकान्न यशोऽधिगतं भुवि॥८॥ सुलभा युधि विप्रर्षे ह्यनिवृत्तास्तनुत्य
जः॥ न तथा तीर्थ आयाते श्रद्धया ये धनत्यजः॥९॥ मनस्विनः कारुणिकस्य शोभनं यदर्थिकामोपनयेन
दुर्गतिः॥ कुतः पुनर्ब्रह्मविदां भवादृशां ततो वटोरस्य ददामि वाञ्छितं॥१०॥

निवर्त्तिभिरियं भुर्वंभुजेऽप
भुक्ता तेषामिह लोकान् परलोकांश्च भोगानिति वा कालोऽग्रसीत्॥ संहृतवान् न तु भुवि तैरधिगतं प्राप्तं यशो
ऽग्रसीत्॥ अतः कीर्त्तिरेव साध्या नान्यदिति भावः॥८॥ देहत्यागादपि धनत्यागे कीर्त्तिर्भवतीत्याह सुलभा इति॥
तनुं त्यजंतीति तथा॥ तीर्थे पात्रे॥ अतो तिदुःकरो धनत्याग एवं मया कार्य इति भावः॥९॥ तर्हि निर्धनत्वेन दै
न्यं स्यादिति चेत् तत्राह मनस्विन इति यादृशा तादृशा नामप्यर्थिनां कामोपनयेन न कामपूरणेन दुर्गतिः
दैन्यमिति यत्तत् शोभनं भद्रमेव॥ भवादृशानां तु कामोपनयेन दुर्गतिः शोभनमिति किं पुनर्वक्तव्यमित्यर्थः॥१०॥

विद्याधरसंज्ञोऽसि॥३१॥ मीनकुंडलेमकरकुंडले स्फुरंति किरीटादीनि यस्य सः॥३२॥ मधुव्रता नाम स्रजो यस्यां तया वनमालया श्रीवत्सादिमिश्रा॥ ह्नतो व्याप्तः उरुक्रमत्वमेवाह॥ क्षितिमिति॥३३॥ द्वितीयपदक्रमतो विक्षिपत् त्रिविष्टपं तदा यत्किंचिन्मात्रं जातं॥ नतीयायतुनाकिंचिदपि॥ नत्र हेतुः उरुक्रमस्यांघ्रिस्त्रिविष्टपादुपर्युपरि गच्छन्म

पर्जन्यघोषो जलजः पांचजन्यः कौमोदकी विष्णुगदा तरस्विनी॥ विद्याधरोऽसिः शतचंद्रयुक्तः तूणोत्त
माक्षयसायकौ च॥३१॥ सुनंदमुख्या उपतस्थुरीशं पार्षदमुख्याः सह लोकपालाः स्फुरत्किरीटांगदमी
नकुंडलः श्रीवत्सरत्नोत्तममेखलांबरैः॥३२॥ मधुव्रतस्रग्वनमालया वृतो रराज राजन् भगवानुरुक्रमः॥
क्षितिं पदैकेन बलेर्विचक्रमे नभः शरीरेण दिशश्च बाहुभिः॥३३॥ पदं द्वितीयं क्रमतस्त्रिपिष्टपं न वै तृतीयाय तदीयमण्वपि॥ उरुक्रमस्यांघ्रिरुपर्युपर्यथो महर्जनाभ्यां तपसः परं गतः॥३४॥ इति श्रीभा॰ वि॰
श्वरूपो नाम विंशतिमोऽध्यायः॥ श्रीशुक उवाच॥ सत्यं समीक्ष्याब्जभवो नखेंदुभिर्हतस्वधामद्युतिरावृतोऽभ्यगात्॥ मरीचिमिश्रा ऋषयो बृहद्व्रताः सनंदनाद्या नरदेव योगिनः॥१॥ ॥ ॥

महर्जनाभ्यां तपसश्च परं गतः सत्यलोकं गत इति॥३४॥ अथ मे विंश॥ एकविंशे यदा पदं त्रिमिषेण बलिबंधनं
विष्णुना कृतमुत्कर्षं तस्य ख्यापयितुं जने॥ उरुक्रमस्यांघ्रिस्तपसः परं गत इत्युक्तं॥ ततः किं वृत्तं तदाह राम॰
सत्यं सत्यलोकं प्राप्तं तमंघ्रिं समीक्ष्याब्जभवोऽभ्यगात्॥ तथा मरीचिमिश्रा ऋषयश्चेति द्वयोरन्वयः कथंभूतो ज्जभवः हरेरंघ्रेर्नखा एवेंदवः तैर्हतास्वधाम्नो द्युतिर्यस्य सः स्वयं च तैरावृतः कृतः हे नरदेव बृहद्व्रतयोगिनश्च॥१॥ ४७

त्विगादिसहितोबलिस्तस्यदेहे॥कायोत्तद्विश्वंददर्श॥२२॥नदेवप्रपंचपतिरसामितिपादौनैःसूत्रुभिःमारुतंगणां
वायुसंघ॥दंडस्यसेनेवसेनायस्यसः२ इयंदस्थितत्वात्॥अचञ्चलत्त॥२३॥आत्मास्वयंबलिमुख्यायपातान्॥अन्त

कायेबलिस्तस्यमहाविभूतेःसहर्त्विगाचार्यसदस्यएतत्॥ददर्शविश्वंत्रिगुणंगुणात्मकेभूतेंद्रियार्थाशय
जीवयुक्तं॥२२॥रसामचंद्रांघ्रितलेथ्यपादयोर्महीमहीध्रान्पुरुषस्यजंघयोः॥पतत्त्रिणोजानुनिविश्व॥
मूर्तेरूर्वोर्गणंमारुतमिंद्रसेनः॥२३॥संध्यांविभोर्वाससिगुह्यऐक्षत्प्रजापतीन्जघने आत्ममुख्यान्नाभ्यां
नभःकुक्षिषुसप्तसिंधूनुरुक्रमस्योरसिचर्क्षमालां॥२४॥हृद्यंगधर्मंस्तनयोर्मुरारेर्ऋतंचसत्यंचमनस्यथें
दुं॥श्रियंचवक्षस्यरविंदहस्तांकंठेचसामानिसमस्तरेफान्॥२५॥इंद्रप्रधानानमरान्भुजेषुतत्कर्णयोः
ककुभोद्यौश्चमूर्ध्नि॥केशेषुमेघान्श्वसनंनासिकायामक्ष्णोश्चसूर्यंवदनेचवह्निं॥२६॥वाण्यांचछंदां
सिरसेजलेशंभ्रुवोर्निषेधंचविधिंचपक्ष्मसु॥अहश्चरात्रिंचपरस्यपुंसोमन्युंललाटेऽधरएवलोभं
॥२७॥स्पर्शेचकामंनपरेतसोंभःपृष्ठेत्वधर्मंक्रमणेषुयज्ञं॥छायासुमृत्युंहसितेचमायांतनूरुहेष्वोष
धिजातयश्च॥२८॥नदीश्चनाडीषुशिलानखेषुबुद्धावजंदेवगणान्ऋषींश्च॥प्राणेषुगात्रेस्थिरजंगमा
निसर्वाणिभूतानिददर्शवीरः॥२९॥सर्वात्मनीदंभुवनंनिरीक्ष्यसर्वेऽसुराःकश्मलमापुरंग॥सुदर्शनं
चक्रमसह्यतेजोधनुश्चशार्ङ्गंस्तनयित्नुघोषं॥३०॥

मालांनक्षत्रपंक्तिं॥२४॥अंगहेराजन्समस्तांत्रे
फांश्चशार्दन्॥२५॥द्यौश्चद्यां॥२६॥रसेरसने॥२७॥रेतसोरेतसि॥क्रमणेषुपादन्यासेषु॥ओषधिजातयः
ओषधिजातीश्च॥२८॥प्राणेषुइंद्रियेषु॥२९॥सर्वात्मनीत्यादिवाक्यांतरं॥सुदर्शनमित्यादीनामीशमुपतस्थु

वामनपुराण ३०

किमत्रचतुःतदाहनवैइतिसार्द्धैस्त्रिभिः॥१०॥१३॥अनुचराश्चतेअसुराश्च॥१४॥अर्थकृत्अनुकूलः॥१९॥पौरुषैस्तंकाल
मतिवर्त्तितुंपुमानीश्वरःसमर्थोनभवति॥२०॥२२॥हरेरनुचरादेवाःदैवेनर्द्धैःसमृद्धैर्भवद्भिः॥२३॥प्रार्थत्वायआनुकूल्याय॥२४॥२५॥

नवाअयंब्रह्मबंधुर्वैष्णुर्मायाविनांवरः॥द्विजरूपप्रतिछन्नोदेवकार्यंचिकीर्षति॥१०॥अनेनयाचमानेनश
त्रुणाबटुरूपिणा॥सर्वस्वंनोहृतंभर्तुर्न्यस्तदंडस्यबर्हिषि॥११॥सत्यव्रतस्यसततंदीक्षितस्यविशेषतः
नानृतंभाषितुंशक्यंब्रह्मण्यस्यदयावतः॥१२॥तस्मादस्यवधोधर्मोभर्तुःशुश्रूषणंचनः॥इत्यायुधानिज
गृहुर्बलेरनुचरासुराः॥१३॥तेसर्वेवामनंहंतुंशूलपट्टिशपाणयः॥अनिछतोबलेराजन्प्राद्रवन्जा
तमन्यवः॥१४॥तानभिद्रवतोदृष्ट्वादितिजानीकपान्नृप॥प्रहस्यानुचराविष्णोःप्रत्यषेधन्नुदायुधाः॥१५॥नं
दःसुनंदोथजयोविजयःप्रबलोबलः॥कुमुदःकुमुदाक्षश्चविष्वक्सेनःपतत्त्रिराट्॥१६॥जयंतःश्रुतदेव
श्चपुष्पदंतोथसात्वतः॥सर्वेनागायुतप्राणाश्चमूंतेजघ्नुरासुरीं॥१७॥हन्यमानान्स्वकान्दृष्ट्वापुरुषा
नुचरैर्बलिः॥वारयामाससंरब्धान्काव्यशापमनुस्मरन्॥१८॥हेविप्रचित्तेहेराहोहेनेमेश्रूयतांवचः॥मा
युध्यतनिवर्त्तध्वंननःकालोयमर्थकृत्॥१९॥यःप्रभुःसर्वभूतानांसुखदुःखोपपत्तये॥तंनातिवर्त्तितुंदै
त्याःपौरुषैरीश्वरःपुमान्॥२०॥योनोभवायप्रागासीदभवायदिवौकसां॥सएवभगवानद्यवर्त्ततेतत
द्विपर्ययं॥२१॥बलेनसचिवैर्बुध्यादुर्गैर्मंत्रौषधादिभिः॥सामादिभिरुपायैश्चकालंनात्येतिवैजनः॥२२॥भ
वद्भिर्निर्जिताह्येतेबहुशोऽनुचराहरेः॥दैवेनर्द्धैस्तएवाद्ययुधिजित्वानदंतिनः॥२३॥एतान्वयंवि
जेष्यामोयदिदैवंप्रसीदति॥तस्मात्कालंप्रतीक्षध्वंयोनोर्थत्वायकल्पते॥२४॥श्रीशुकउवाच॥पत्युर्नि
गदितंश्रुत्वादैत्यदानवयूथपाः॥रसांनिर्विविशूराजन्विष्णुपार्षदताडिताः॥२५॥ ॥

अंगानि शिक्षादीनि पुराणानि तन्त्रसंहिताश्च ॥ योगाग्रवसमीरस्तेन दापितं ज्ञानमेवाग्निस्तेन रंधितं दग्धं कर्मकल्मषं कर्म
मलं येषां ते च सर्वे समं धिंव वंदिरे ॥ यस्यांघेः स्मरणानुभावतः अकर्मकं कर्मभिरप्राप्यं ॥ २ ॥ विष्णोरंघ्रये स्वयं

वेदोपवेदा नियमा यमान्विता स्तर्कोतिहासांगपुराणसंहिताः ॥ ये चापरे योगसमीरदीपितज्ञानाग्निनारं
धितकर्मकल्मषाः ॥ ववंदिरे यत्स्मरणानुभावतः स्वायंभुवं धामगता अकर्मकं ॥ २ ॥ अथांघ्रये प्रोन्नमि
ताय विष्णोरुपाहरत्पद्मभवोर्हणोदकं ॥ समर्च्य भक्त्याऽभ्यगृणाच्छुचिश्रवा यन्नाभिपंकेरुहसंभवः
स्वयं ॥ ३ ॥ धातुः कमंडलुजलं तदुरुक्रमस्य पादावनेजनपवित्रतया नरेंद्र ॥ स्वर्धुन्यभून्नभसि सापत
ती निमार्ष्टि लोकत्रयं भगवतो विशदेव कीर्तिः ॥ ४ ॥ ब्रह्मादयो लोकनाथाः स्वनाथाय समादृताः ॥ सा
नुगा बलिमाजह्रुः संक्षिप्तात्मविभूतये ॥ ५ ॥ तोयैः समर्हणैः स्रग्भिर्दिव्यगंधानुलेपनैः ॥ धूपैर्दीपैः सुर
भिभिर्लाजाक्षतफलांकुरैः ॥ ६ ॥ स्तवनैर्जयशब्दैश्च तद्वीर्यमहिमांकितैः ॥ नृत्यवादित्रगीतैश्च शं
खदुंदुभिनिस्वनैः ॥ ७ ॥ जांबवानृक्षराजस्तु भेरीशब्दैर्मनोजवः ॥ विजयं दिक्षु सर्वासु महोत्सवमघोष
यत् ॥ ८ ॥ महीं सर्वां हृतां दृष्ट्वा त्रिपदव्याजयाच्ञया ॥ ऊचुः स्वभर्तुरसुरा दीक्षितस्यात्यमर्षिताः ॥ ९ ॥

यस्य नाभिपंकेरुहसंभवः तस्य विष्णोरंघ्रिं समभ्यर्च्य ॥ ३ ॥ लोकत्रयं निमार्ष्टि पवित्रयति ॥ ४ ॥ संक्षिप्तात्मपसं
हृता आत्मविभूतिः स्वविस्तरो येन तस्मै यथा पूर्वं वामनरूपेणास्थिताय इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ८ ॥ त्रिपदविष
या व्याजया च्ञा कपटयाच्ञा तया स्वभर्तुर्बलेर्महीं हृतां दृष्ट्वा ऊचुः ॥ ९ ॥ ॥

द्वाविंशेतु प्रसन्नः सन्प्रस्थाप्य सुतलं बलिं ॥ दत्वा वरान्हरिर्यद्वन्नत्वातद्द्वारपोऽभवत्समर्पिततनुर्वित्तोनि
र्मलाचलभक्तितः कलितो बलिना चित्रं स्वमेवापि पदच्युतः ॥ विप्रकृतः अपकृतः भिद्यमानः सत्याच्चाल्यमानः ॥१
हे उत्तमश्लोक तिक्कगत्तः मम वच ईरितं प्रतिश्रुतं नतावद्व्यलीकं ॥ त्वया कपटेनवामनतया भिक्षित्वा रूपांत
रस्याविःकृतत्वात् ॥ एवमपि यदि भवान्व्यलीकं मन्यते तथाऽपि सत्यमेवाहं करोमि ॥ मदुक्तं विप्रलंभनं नभ
वतु ॥ मेशीर्ष्णि निजं ततीयपदं कुरु ॥ न च द्वाभ्यां विश्वं क्रांतवतः मे तव शिरः परदपर्याप्तं न भवतीति मन्येथाः

शुक उवाच ॥ एवं विप्रकृतो राजन्बलिर्भगवतासुरः ॥ भिद्यमानोऽप्यऽभिन्नात्मा प्रत्याहाविक्लवं वचः ॥१॥ बलि
रुवाच ॥ यद्युत्तमश्लोक भवान्ममेरितं वचो व्यलीकं सुरवर्य मन्यते ॥ करोम्यृतं तन्नभवेत्प्रलंभनं पदं
ततीयं कुरु शीर्ष्णि मे निजं ॥२॥ बिभेमि नाहं निरयात्पदच्युतो न पाशबंधाद्व्यसनाद्दुरत्ययात् ॥ नैवाऽ
र्थकृच्छ्राद्भवतो विनिग्रहादसाधुवादाद्भृशमुद्विजे यथा ॥३॥ पुंसां श्लाघ्यतमं मन्ये दंडमर्हत्तमार्पितं ।
यं न माता पिता भ्राता सुहृदश्चादिशंति हि ॥४॥

वित्तेन चेत्पदद्वयं जातं तर्हीदमधिकमेव स्यात् ॥
वि वित्तादपि वित्तवतोऽधिकत्वादिति भावः ॥२॥ ननु च आपदर्थे धनं रक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि ॥ आत्मानं सततं
रक्षेद्दारैरपि धनैरपीत्यादिवचनादात्मभयपरिहाराय सर्वस्वं त्यज्यते ॥ त्वं तु कुतोऽभीतः सन्नात्मानमर्प
यसि अत आह बिभेमीति ॥ असाधुवादात् अपकीर्तेर्यथाहं भृशमुद्विजे ॥ तथा निरयादिभ्यो न बिभे
मि ॥३॥ ननु मया निग्रहात्तवापकीर्तिर्जातेव ॥ नैवेत्याह पुंसामिति ॥ अर्हत्तमेरर्पितं ॥ यं दंडं मात्राद
योपि न हि आदिशंति नैवार्पयंति ॥ हितैषिणा त्वया निगृहीतोहं श्लाघ्य एवास्मीतिभावः ॥४॥ राम
४२

विषयमिति पुराजतद्रतिराट् ॥ प्रभोश्चिकीर्षितं ज्ञात्वा अयमर्थः ॥ अस्य सर्वस्वापहारेणाममेत्यभिमानं संत्याज्य इदानीं दृढस्वीकारेणाहंकारमपि त्याजयित्वा परमानुग्रहं कर्तुमिच्छति ॥ न चानेन तुल्योऽन्यः कोपि सत्यसंधो धीरो वास्तीति तद्यशःप्रख्यापनार्थं किंचित्पातयितुमपीच्छतीति प्रभोरभिप्रायं ज्ञात्वा तं बबंधेति सुत्येऽहनि सोमाभिष

अथतार्क्ष्यसुतो ज्ञात्वा विराड्प्रभुचिकीर्षितं ॥ बबंध वारुणैः पाशैर्बलिं सुत्येऽहनि क्रतौ ॥२६॥ हाहाकारो महानासीद्रोदस्योः सर्वतो दिशं गृह्यमाणेऽसुरपतौ विष्णुना प्रभविष्णुना ॥२७॥ तं बद्धं वारुणैः पाशैर्भगवानाह वामनः ॥ नष्टश्रियं स्थिरप्रज्ञमुदारयशसं नृप ॥२८॥ पदानि त्रीणि दत्तानि भूमेर्मह्यं त्वयासुर ॥ द्वाभ्यां क्रांता मही सर्वा तृतीयमुपकल्पय ॥२९॥ यावत्तपत्यसौ गोभिर्यावदिंदुः सहोडुभिः यावद्वर्षति पर्जन्यस्तावती भूरियं तव ॥३०॥ पदैकेन मयाक्रांतो भूर्लोकः खं दिशस्तनोः स्वर्लोकस्ते द्वितीयेन पश्यतस्ते स्वमात्मना ॥३१॥ प्रतिश्रुतमदातुस्ते निरये वास इष्यते ॥ विश त्वं निरयं तस्माद्गुरुणा चानुमोदितः ॥३२॥ वृथा मनोरथस्तस्य दूरः स्वर्गः पतत्यधः ॥ प्रतिश्रुतस्यादानेन योऽर्थिनं विप्रलंभते ॥३३॥ विप्रलब्धो ददामीति त्वयाहं चाढ्यमानिना ॥ तद्व्यलीकफलं भुंक्ष्व निरयं कतिचित्समाः ॥३४॥
इति श्रीभा० बानियहे एकविंशोध्यायः ॥

बद्दिने ॥२६॥ रोदस्योः द्यावापृथिव्योः ॥२७॥२९॥ असौ सूर्यः ॥३०॥ मयाऽऽत्मनेत्यन्वयः व्यापिनेत्यर्थः खं च दिशश्च तनोः तवातेस्त्वदीयं सर्वस्वं ॥३१॥ गुरुणा शुक्रेणानुमोदितः सन् ॥३२॥ स एवमन्येपि निरयपरिहारार्थं स्वर्गाद्भ्रंशपरिहारार्थं च मनोरथं कुर्वंतं प्रत्याह ॥३३॥ वृथेति ॥ यः प्रतिश्रुतस्याप्रदानेन याचकं विप्रलंभते तस्य मनोरथो वृथैव ॥ स्वर्गश्च तस्य दूर एव स च अधः पतत्येव ॥ त्वया चाहं विप्रलब्धः तस्माद्व्यलीकफलं निरयं भुंक्ष्वेत्यर्थः ॥ इत्यष्टमे एकविंशः ॥ ॥

अथतस्मात्त्वहमपि दैवेन तस्यैव भाग्येन तवांतिकं नीतः प्रसभं बलात्त्याजिताश्रीर्यस्य । यया श्रियास्तब्धमति
सन्नुमानिदं जीवितमध्रुवं न बुध्यते कथंभूतं कृतांतस्यांतिकवर्त्तिं मत्योः संनिहितं ॥११॥ एकापतिः प्रांशुं ॥१२॥ अं
जनत्विषं श्यामं ॥१३॥ स्वकृताहंकारादिरूपापराधस्मरणेन सव्रीडं नीचीनमधोमुखं यस्य सः ॥१४॥ शिरसान

अथाऽहमप्यात्मरिपोस्तवांतिकं दैवेन नीतः प्रसभं त्याजितश्रीः । इदं कृतांतांतिकवर्त्ति जीवितं ययाऽ
ध्रुवं स्तब्धमतिर्न बुध्यते ॥११॥ श्रीशुक उवाच । तस्येत्थं भाषमाणस्य प्रह्लादो भगवत्प्रियः । आजगाम कु
रुश्रेष्ठ राकापतिरिवोत्थितः ॥१२॥ तमिंद्रसेनः स्वपितामहं श्रिया विराजमानं नलिनायतेक्षणं प्रां
50 शुं पिशंगांबरमंजनत्विषं प्रलंबबाहुं सुभगं समैक्षत ॥१३॥ तस्मै बलिर्वारुणपाशयंत्रितः समर्हणं
नोपजहार पूर्ववत् । ननाम मूर्ध्नाश्रुविलोललोचनः सव्रीडनीचीनमुखो बभूव ह ॥१४॥ स तत्र हा
सीनमुदीक्ष्य सत्पतिं सुनंदनंदाद्यनुगैरुपासितं । उपेत्य भूमौ शिरसा महामना ननाम मूर्ध्ना पुल
काश्रुविक्लवः ॥१५॥ प्रह्लाद उवाच । त्वयैव दत्तं पदमैंद्रमूर्जितं हृतं तदेवाद्य तथैव शोभनं । मन्ये
महानस्य कृतो ह्यनुग्रहो विभ्रंशितो यच्छ्रिय आत्ममोहनात् ॥१६॥ यया हि विद्वानपि मुह्यते य
तस्तत्को विचष्टे गतिमात्मनो यथा । तस्मै नमस्ते जगदीश्वराय वै नारायणायाखिललोकसाक्षिणे ॥१७॥

मत्रैव उपेत्य मूर्ध्ना ननाम । बलेस्त्वत्कृतमनुग्रहं दृष्ट्वा पुलकैरश्रुभिश्च विक्लवः ॥१५॥ त्वयैवेति न त्वेदं यदस्मत
दीयं त्वया पतितं किंतु स्वीयमेव पुनः स्वीकृतं । तच्च शोभनमेव कृतं । तत्र हेतुः । मन्य इति यद्यस्माच्छ्री रेव य
दात्ममोहनं तस्माद्विभ्रंशितः ॥१६॥ मोहनत्वमेवाह । यया श्रिया विद्वानपि यतः संयतोऽपि मुह्यते । तत्र
स्या सत्यां कोऽन्यः पुमानात्मनो गतितत्वं यथावद्विचष्टे यश्च पति । तस्मै महाकारुणिकाय ॥१७॥

नचाहं देवानां हितैषी नासुराणां तत्राह त्वंनूनमिति पारोक्ष्यः शत्रुच्छन्नेन वर्त्तमानः ॥५॥ शत्रुत्वं पुनर्भक्तानिव
स्मानुनुग्रहीतुमेवेत्याह यस्मिन्निति ॥६॥ अहो ह प्रसिद्धं ॥६॥ अतो नात्र मम लज्जा नापि दुःखमित्याह तेन गु
रुणा भवता ॥७॥ किंच ॥ यो पं दंडरूपो ममानुग्रहस्त्वया कृतः सत्वभ्रंतपौत्रत्वेन न त्वहं मनुग्रहस्य पात्रमि
त्याशयेनाह पितामह इति भवदीयानां संमतः आविः कृतः साधुवादो यस्य त्वमेव परमः ॥ अयोयस्यसः

त्वं नूनमसुराणां नः पारोक्ष्यः परमो गुरुः ॥ यो नोऽनेकमदांधानां विभ्रंशं चक्षुरादिशत् ॥५॥ यस्मिन्वै
रानुबंधेन रूढेन विबुधेतराः ॥ बहवो लेभिरे सिद्धिं यामु हैकांतयोगिनः ॥६॥ तेनाहं निगृहीतोस्मि भव
ता भूरिकर्मणा ॥ बद्धश्च वारुणैः पाशैर्नातिव्रीडे न च व्यथे ॥७॥ पितामहो मे भवदीयसंमतः प्रह्लाद आ
विष्कृतसाधुवादः ॥ भवद्विपक्षेण विचित्रवैशसं संप्रापितस्त्वत्परमः स्वपित्रा ॥८॥ किमात्मनानेन जहा
ति योंततः किं रिक्थहारैः स्वजनाख्यदस्युभिः ॥ किं जायया संसृतिहेतुभूतया मर्त्यस्य गेहैः किमिहायु
षो व्ययः ॥९॥ इत्थं स निश्चित्य पितामहो महानगाधबोधो भवतः पदांबुजं ॥ ध्रुवं प्रपेदे ह्यकुतोभ
यं जनाद्भीतः स्वपक्षक्षपणस्य सत्तम ॥१०॥

अतः भवतो विपक्षेण विद्विषा हिरण्यकशिपुना विचित्र
वैशसं हिंसां संप्रापितोपि ॥८॥ दे हादीनामसारतां निश्चित्याकुतोभयं ध्रुवं च भवतः पादयुग्ममेव प्रपेदे ॥ अ
थ तस्मादहमपि दैवेन तस्यैव भाग्येन त्वां नीतः इति चतुर्णामन्वयः अंततः आयुषोंते रिक्थहा
रैः पुत्रैः इह गेहे षु केवलमायुषो व्यय एव न तु सुखं किंचित् ॥९॥ सः प्रसिद्धो महान् ॥ स्वपक्षे दैत्यकुलं तत्प ॥१०॥

भा·अ·
५१

तस्य विशः अर्थान् न च यो पिहारः कोपमनुग्रहः तत्राह ॥ यन्मदः यैरर्थैर्मदोयस्य सः अतएव स्तब्धः अनम्र
सन् मदस्तंभहेतूनामर्थानामपहारएवानुग्रह इत्यर्थः ॥२४॥ दुर्लभं पुरुषजन्म कथंचित्तल्लब्धवतो जीव
स्य जन्मादिनिमित्तो गर्वो महाहानिकरस्तस्य नाशो मदनुग्रह इति वेस्यामिहयदेतिद्वाभ्यां ॥ अनीशः परतंत्रः
सन् निजैः कर्मभिर्नानायोनिषु तिर्यगादिषु संसरन् ॥२५॥ तत्र पौरुषीं गतो जन्मादिभिरस्य यदि स्तं
भो न भवेत्तर्हि अयं मदनुग्रह एव ॥ कथं तर्हि ध्रुवादिभ्योर्थसंपदो ददासीति चेत् तत्राह ॥ मानस्तं
भः अनम्रता तस्य निमित्तभूतानां समंततः प्रतिकूलानां जन्मादीनां सत्त्वेपि जन्मादिभिरिति वा ॥ हंत हे

51

श्रीभगवानुवाच ॥ ब्रह्मन्यमनुगृह्णामि तद्विशो विधुनोम्यहं ॥ यन्मदः पुरुषः स्तब्धो लोकंमां
चावमन्यते ॥२४॥ यदा कदाचिज्जीवात्मा संसरन्निजकर्मभिः नानायोनिष्वनीशोयं पौरुषीं गति
माव्रजेत् ॥२५॥ जन्मकर्मवयोरूपविद्यैश्वर्यधनादिभिः ॥ यद्यस्य न भवेत्स्तंभस्तत्रायं मदनु
ग्रहः ॥२६॥ मानस्तंभनिमित्तानां जन्मादीनां समंततः ॥ सर्वश्रेयःप्रतीपानां हंत मुह्येन्न मत्परः ॥२७॥
एष दानवदैत्यानामग्रणीः कीर्त्तिवर्द्धनः ॥ अजैषीदजयां मायां सीदन्नपि न मुह्यति ॥२८॥ क्षीण
रिक्थश्च्युतः स्थानात्क्षिप्तो बद्धश्च शत्रुभिः ॥ ज्ञातिभिश्च परित्यक्तो यातनामनुयापितः ॥२९॥ गुरुणा
भर्त्सितः शप्तो जहौ सत्यं न सुव्रतः ॥ छलैरुक्तो मया धर्मो नायं त्यजति सत्यवाक् ॥३०॥ एष मे प्रापितः
स्थानं दुःप्रापममरैरपि ॥ सावर्णेरंतरस्यायं भवितेंद्रो मदाश्रयः ॥३१॥

ब्रह्मन् मत्परो न मुह्येत् अतो भक्त
स्य च श्रियासंपदोपि ददामि ॥ अभक्तस्तु मुह्येदिति तदपहाररूपमेव तस्यानुग्रहं करोमीति भावः ॥२७॥ अस्य
चेदानीं मत्परत्वादन्यैर्दुःप्रापमपि दास्यामीति वक्तुं तस्य मोहाभावमाह एष इति त्रिभिः ॥२८॥२९॥ न त्वेतस्मिन् कुले
कश्चिन्निःसत्त्वः कृपणः पुमानित्यादिना छलैरेव मया धर्म उक्तः तथापि तं धर्ममयं न त्यजति ॥ अतः सत्यवाक् ॥३०॥

राम·
५१

तस्य प्रह्लादस्यानुशृण्वतः उवाचेति किंचिदुक्तुं प्रवृत्तत्वादित्यर्थः ॥१८॥ तदैव विंध्यावलिरपि वक्तुं प्रवृत्ता तां च संमानय
न् हिरण्यगर्भः तावत्तूष्णीं स्थितः अतस्तस्याएव वाक्यं प्रथममवतारयति बद्धं वीक्ष्येति ॥१९॥ त्रिजगतः कर्तुः
प्रभोः पालकस्य ॥ अस्यतः संहर्तुश्च ईश्वरस्य तव त्वान्ये किमावहंति किं समर्पयंतीति ॥ त्वयावरोपितः कर्तृत्ववा
दः कर्तारः स्वतंत्रा वयमिति वादमात्रमपि येषां ते ॥ अयं भावः लोकत्रयं समर्पितं ॥ तृतीयपादाय देहसम
र्पं प्रतिश्रुतं मस्तकं करोमीति देहादिपुरस्कारस्याविकारणत्वेन बंधनं कुरु ॥ हृत्तिर्लज्जा ॥ यतस्त्वमेव सर्वेषा

शुक उवाच ॥ तस्यानुशृण्वतो राजन्प्रह्लादस्य कृतांजलेः ॥ हिरण्यगर्भो भगवानुवाच मधुसूदनं ॥१८॥
बद्धं वीक्ष्य पतिं साध्वी तत्पत्नी भयविह्वला ॥ प्रांजलिः प्रणतोपेंद्रं बभाषेऽवाङ्मुखी नृप ॥१९॥ विंध्याव
लिरुवाच ॥ क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत्कृतं ते स्वाम्यं तु तत्र कुधियोपर ईश कुर्युः ॥ कर्तुः प्रभोस्तव
किमस्यत आवहंति त्यक्तह्रियस्त्वदवरोपितकर्तृवादाः ॥२०॥ ब्रह्मोवाच ॥ भूतभावन भूतेश देव
देव जगन्मय ॥ मुंचैनं हृतसर्वस्वं नायमर्हति निग्रहं ॥२१॥ कृत्स्ना तेऽनेन दत्ता भूर्लोकाः कर्मार्जि
ताश्च ये ॥ निवेदितं च सर्वस्वमात्माऽविक्लवया धिया ॥२२॥ यत्पादयोरशठधीः सलिलं प्रदाय दूर्वा
कुरैरपि विधाय सतीं सपर्यां ॥ अप्युत्तमां गतिमसौ भजते त्रिलोकीं दाश्वानविक्लवमनाः कथमार्तिमृच्छेत् ॥२३॥

पिस्वामी अतो मंदबुद्धिमेनं केवलं कृपया विमुच्य पालयेति ॥२०॥ न देवं प्रह्लादस्य विंध्यावल्लेश्च परमा
र्थ्यो त्वा प्रसन्नो हरिः ब्रह्मा तु लोकदृष्ट्यैव विज्ञापयति भूतभावनेति त्रिभिः ॥२१॥ निग्रहानर्हत्वे हेतुः कृत्स्ने
ति ॥ सर्वस्वमेवाह आत्मेति ॥२२॥ न देवं केवलं मुक्तस्यापि नार्ह ॥ यस्य तव पादयोः सलिलमात्रमपि प्रदाय
सर्वोपि जनः उत्तमां गतिं प्राप्नोति ॥ तस्मै तुभ्यमसौ बलिः त्रिलोकीं दाश्वान् दत्तवान् आर्तिं कथं प्राप्नुयात् ॥२३॥

भा॰ अ॰ अहोत्वत्प्रणामस्यमहिमा॥ यदर्थंकृतःसमुद्यमात्वप्रपन्नानांभक्तानांयोर्थःतस्यविधौ॥ अभक्तेपितस्यसंपादनेस
५२ माहितःअप्रमत्तःस्थितपयेनाद्यमनलोकपालैरमरैःसत्वप्रधानैरपिअलब्धपूर्वस्त्वदनुग्रहःअपसद
नीचेराजसेप्यर्पितःअयंभाव॥ परमेश्वरायतुभ्यमहंवराकस्त्रिलोकीदत्तवानित्येवदासत्वंप्राणामेपिन तं
सम्यक्कृतःकिंतुतदर्थमुद्यममात्रंकृतंतेनचकमेतत्पादानादिकोटिभिरप्यलभ्यस्त्वदनुग्रहःसंयादि

श्रीबलिरुवाच॥ अहोप्रणामायकृतःसमुद्यमःप्रपन्नभक्तार्थविधौसमाहितः यल्लोकपालैस्त्व
52 दनुग्रहोमरैरलब्धपूर्वोऽपसदेऽसुरेर्पितः॥२ शुकउवाच॥ इत्युक्त्वाहरिमानम्यब्रह्माणंसभवंत
तः॥ विवेशसुतलंप्रीतोबलिर्मुक्तःसहासुरैः॥३ एवमिंद्रायभगवान्प्रात्यानीयत्रिविष्टपं॥ पूरयि
त्वादितेःकाममशासत्सकलंजगत्॥४ लब्धप्रसादंनिर्मुक्तंपौत्रंवंशधरंबलिं॥ निशाम्यभक्तिप्र
वणःप्रह्लादइदमब्रवीत्॥५ प्रह्लादउवाच॥ नेमंविरिंचोलभतेप्रसादंनश्रीर्नशर्वःकिमुताप
रेतेयन्नोसुराणामसिदुर्गपालोविश्वाभिवंद्यैरभिवंदितांघ्रिः॥६ यत्पादपद्ममकरंदनिषेवणेनब्र
ह्मादयःशरणदाश्नुवतेविभूतीः॥ कस्माद्वयंकुसृतयःखलयोनयस्तेदाक्षिण्यदृष्टिपदवींभवतः
प्रणीताः॥७॥

नःअहोत्वत्प्रणामप्रभावाश्चर्यमिति॥२॥३॥ अशासत्उपेंद्रःसम्पालयामास॥४॥५॥ दुर्ग
पालोसिरक्षिष्येसर्वतोऽहमित्युक्तत्वात्॥६॥ हेशरणद आश्रयप्रदयेकुसृतयःदुर्वृत्ताःखलयोनयःउग्रजा राम
तयश्चतेवयंतस्यभवतोदाक्षिण्यदृष्टेःपदवींकस्माद्धेतोःप्रणीताःबहुमानेनचित्तानुवर्त्तनंदाक्षिण्यंतेनया ५२

८ ससिशवप्रणताः ७

स्थानं त्रापितं इति यदुक्तं तदेव स्थानमाह ॥ तावत्सावर्णिमन्वंतरपर्यंतं सुतलमध्यास्तां अधिवसत्वित्यर्थः ॥ यत्र अस्मिन् निवसतां आध्यादयो मम ईक्षणपानसंभवंति ॥ ३२ ॥ एवं ब्रह्माणं प्रत्युक्त्वा करुणापरवशः सा

तावत्सुतलमध्यास्तां विश्वकर्मविनिर्मितं ॥ यत्राधयो व्याधयश्च क्लमस्तंद्रा पराभवः ॥ नोपसर्गा निवसतां संभवंति ममेक्षया ॥ ३२ ॥ इंद्रसेन महाराज याहि भो भद्रमस्तु ते ॥ सुतलं स्वर्गिभिः प्रार्थ्यं ज्ञातिभिः परिवारितः ॥ ३३ ॥ न त्वामभिभविष्यंति लोकेशाः किमुतापरे ॥ त्वच्छासनं अतिगान्दैत्यान्चक्रं मे सूदयिष्यति ॥ ३४ ॥ रक्षिष्ये सर्वतोऽहं त्वां सानुगं सपरिच्छदं ॥ सदा संनिहितं वीर तत्र मां द्रक्ष्यते भवान् ॥ ३५ ॥ तत्र दानवदैत्यानां संगात्ते भाव आसुरः ॥ दृष्ट्वा मदनुभावं वै सद्यः कुंठो विनंक्ष्यति ॥ ३६ ॥ इति श्रीभाग॰ बलिमोक्षणं नाम द्वाविंशः ॥ शुक उवाच ॥ इत्युक्तवंतं पुरुषं पुरातनं महानुभावोऽखिलसाधुसंमतः ॥ बद्धांजलिर्बाष्पकलाकुलेक्षणो भक्त्युत्कलो गद्गदया गिराब्रवीत् ॥ १ ॥

त्वाइलिं प्रत्याह ॥ इंद्रसेनेति चतुर्भिः ॥ ३३ ॥ त्वच्छासनं अतिगच्छंति अतिवर्तंत इति तथा तान् ॥ ३४ ॥ तथापि भगवद्वियोगात्तदनिच्छंतं प्रत्याह सदेति ॥ ३५ ॥ संगाद्य आसुरो भावः स विनंक्ष्यति ॥ ३६ ॥ त्रयोविंशे बलिर्यातः सुतलं सपितामहः ॥ उपेंद्रेण दिवं गत्वा पूर्ववन्मोदते हरिः ॥ १ ॥ बाष्पस्य कलाभिर्बिंदुभिराकुले

८ ॥ श्रीमद्भागवते स्कं॰ ८ टी॰ अ॰ २३

भा॰ स्कं॰ ५३ भवान्यस्य सर्वात्मनापि भावेन न वस्तुमात्रेण पूजितः तस्य कर्मसु कुतो वैषम्यं कथंभूतः कर्मणामीश्वरः प्रवर्त्तकः यज्ञेशः य
ज्ञफलदः यज्ञमयश्च पुरुषः १५ आस्तां तावत्पूजा यस्मात् मंत्रतः स्वरादिभ्रंशेन तंत्रतः उत्क्रमादिना देशतः का
लतश्च अर्हतः पात्रतः वस्तुतस्तु दक्षिणादिनाय छिद्रं न्यूनं तत्सर्वं तवानुकीर्त्तनमात्रमेव निश्छिद्रं करोति १६

शुक उवाच कुतस्तत्कर्मवैषम्यं यस्य कर्मेश्वरो भवान् यज्ञेशो यज्ञपुरुषः सर्वभावेन पूजितः १५
63 मंत्रतस्तंत्रतश्छिद्रं देशकालार्हवस्तुनः सर्वं करोति निश्छिद्रं नामसंकीर्त्तनं तव १६ तथापि वदतो
भूमन् करिष्याम्यनुशासनं एतच्छ्रेयः परं पुंसो यत्तवाज्ञानुपालनं १७ अभिनंद्य हरेराज्ञामुशना भग
वानिति यज्ञछिद्रं समाधत्त बलेर्विप्रर्षिभिः सह १८ एवं बलेर्महीं राजन् भिक्षित्वा वामनो हरिः ददौ भ्रात्रे
महेंद्राय त्रिदिवं यत्परैर्हृतं १९ प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा देवर्षिपितृभूमिपैः दक्षभृग्वंगिरोमुख्यैः कुमा
रेण भवेन च २० कश्यपस्यादितेः प्रीत्यै सर्वभूतभवाय च लोकानां लोकपालानामकरोद्वामनं पतिं २१
वेदानां सर्वदेवानां धर्मस्य यशसः श्रियः मंगलानां व्रतानां च कल्पं स्वर्गापवर्गयोः २२ उपेंद्रं कल्पयांच
क्रे पतिं सर्वविभूतये तदा सर्वाणि भूतानि भृशं मुमुदिरे नृप २३ ततस्त्विंद्रः पुरस्कृत्य देवयानेन वाम
नं लोकपालैर्दिवं निन्ये ब्रह्मणा चानुमोदितः २४ प्राप्य त्रिभुवनं चेंद्र उपेंद्रभुजपालितः श्रिया परमया
जुष्टो मुमुदे गतसाध्वसः २५ ब्रह्मा शर्वः कुमारश्च भृग्वाद्या मुनयो नृप पितरः सर्वभूतानि सिद्धा वैमानिका
श्च ये २६

इति हरेराज्ञां प्रतिनंद्य बलेर्यज्ञछिद्रं समाधत्त संदधे यावत् तरे समाधाय तामाज्ञां संपादितवा राम॰
निति शेषः १८ १९ देवाश्च ऋषयश्च भूमिपाश्च मनवः तैः सहितः २० २१ ननु लोकादीनां पतिरिंद्रोस्त्येव स ५३
त्यं तथापि वेदादीनां कल्पं पालने दक्षं २२ वामनमुपेंद्रं कल्पयांचक्रे २३ देवयानेन मार्गेण विधानेनेति वा
२४ २५ २६

भक्तप्रियत्वादितिचेन्न तर्हि एवं तवेहितं अहो चित्रं॥ किंतत्सर्वात्मनः समदृशश्च स्वभावो विषम इतिपत॥ सर्वात्मत्वे चित्रचरितत्वे हेतुः अमिता अचिंत्या योगमाया तया लीलया विसृष्टानि विरचितानि भुवनानि येनतस्य॥ अहो इत्यत्र संधिरार्षः समदृक्त्वे हेतुः॥ विशारदस्य सर्वज्ञस्य॥ अथवा भक्तप्रियत्वेपि तव वैषम्यं

चित्रं तवेहितमहो ऽमितयोगमायालीलाविसृष्टभुवनस्य विशारदस्य॥ सर्वात्मनः समदृशो वि
षमः स्वभावो भक्तप्रियो यदसि कल्पतरुस्वभावः॥८॥ भगवानुवाच॥ वत्स प्रह्लाद भद्रं ते प्रयाहि सु
तलालयं॥ मोदमानः स्वपौत्रेण ज्ञातीनां सुखमावह॥९॥ नित्यं द्रष्टासि मां तत्र गदापाणिमवस्थितं॥
मद्दर्शनमहाह्लादध्वस्तकर्मनिबंधनः॥१०॥ शुक उवाच॥ आज्ञां भगवतो राजन् प्रह्लादो बलिना स
ह॥ बाढमित्यमलप्रज्ञो मूर्ध्न्याधाय कृतांजलिः॥११॥ परिक्रम्यादिपुरुषं सर्वासुरचमूपतिः॥ प्रणत
स्तदनुज्ञातः प्रविवेश महाबिलं॥१२॥ अथाहोशनसं राजन् हरिर्नारायणोंतिके॥ आसीनमृत्विजां म
ध्ये सदसि ब्रह्मवादिनां॥१३॥ ब्रह्मन्संतनु शिष्यस्य कर्मच्छिद्रं वितन्वतः॥ यत्तत्कर्मसु वैषम्यं ब्रह्मदृष्टं समं
भवेत्॥१४॥

नास्त्येव॥ यतः कल्पतरुस्वभावः सन् भक्तप्रियोसि न हि कल्पतरुराश्रितानामेव कामान्पूरयन्नपि विषमो भवतीत्यर्थः॥८।९॥ मद्दर्शनेन यो महाह्लादः तेन ध्वस्तं कर्मबंधनमज्ञानं यस्य॥१०।१३॥ कर्मवितन्वतः शिष्यस्य यत्कच्छिद्रमंतरं न्यूनं तातं तन्संतनु विस्तारय संधत्स्व॥ यजमानं विना कथं संधातव्यमिति न वाच्यमित्याह यत्तदिति॥ ब्रह्मदृष्टं ब्राह्मणैर्दृष्टं समं भवेत् किं पुनरनुष्ठितमित्यर्थः॥१४॥

भा॰ अ॰ ननुकस्मात्कस्मादेवमस्यावतार अचाणोक्ता श्रीवामनसादृश्यादित्याह ॥ यदर्थमिति द्वाभ्यां दुर्मर्षं दुःसहं र
५४ बलैरनुग्रहाय जुगुप्सितमपि याचकरूपं धृतवानिति पुनः पुनरुक्त्या यदर्थं तु लोकजुगुप्सितं मात्स्यं रूपम
धारयत् ॥ एतन्नो यथावद्वक्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ सामान्येनावतारप्रयोजनमाह ॥ गोविप्रेति ॥ ५ ॥ जुगुप्सि
तत्वपरिहरति ॥ धियो गुणैः पादुर्भाव वा निरूपाधिष्वेषु नियन्तत्वेन चरन्नपीश्वरो नोच्चावचत्वं भ

54 यदर्थमदधाद्रूपं मात्स्यं लोकजुगुप्सितं ॥ तमःप्रकृतिदुर्मर्षं कर्मग्रस्त इवेश्वरः ॥ २ ॥ एतन्नो भगवन्
सर्वं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ उत्तमश्लोकचरितं सर्वलोकसुखावहं ॥ ३ ॥ सूत उवाच ॥ इत्युक्तो विष्णु
रातेन भगवान्बादरायणिः ॥ उवाच चरितं विष्णोर्मत्स्यरूपेण यत्कृतं ॥ ४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ गोविप्रसु
रसाधूनां छंदसामपि चेश्वरः ॥ रक्षामिच्छंस्तनूर्धत्ते धर्मस्यार्थस्य चैव हि ॥ ५ ॥ उच्चावचेषु भूतेषु चर
न्वायुरिवेश्वरः ॥ नोच्चावचत्वं भजते निर्गुणत्वाद्धियो गुणैः ॥ ६ ॥ आसीदतीतकल्पांते ब्राह्मो नैमि
त्तिको लयः ॥ समुद्रोपप्लुतास्तत्र लोका भूरादयो नृप ॥ ७ ॥ कालेनागतनिद्रस्य धातुः शिशयिषोर्बली
मुखतो निःसृतान्वेदान्हयग्रीवोंतिकेऽहरत् ॥ ८ ॥ ज्ञात्वा तद्दानवेंद्रस्य हयग्रीवस्य चेष्टितं ॥
दधार शफरीरूपं भगवान्हरिरीश्वरः ॥ ९ ॥ तत्र राजऋषिः कश्चिन्नाम्ना सत्यव्रतो महान् ॥ नारायण
परोतप्यत्तपः स सलिलाशनः ॥ १० ॥ योसावस्मिन्महाकल्पे तनयः श्राद्धदेव इति ख्यातो मनु सविवस्वतः
त्वे हरिणार्पितः ॥ ११ ॥ जते निर्गुणत्वात् कुतः पुनः शुद्धसत्वमयैर्मत्स्याद्याकारैरुच्चावचत्वशंकेति भावः ॥ ६ ॥
विशेषतो मत्स्यावतारप्रयोजनमाह ॥ आसीदिति त्रिभिः ब्रह्मणो निद्रायां भवो ब्राह्मः तेनैव निमित्तेन जातो नैमि राम॰
त्तिकः समुद्रैरुपप्लुतानि मग्नानि ॥ ७ ॥ अंतिके निःसृतान् ॥ ८ ॥ शफरीरूपं मात्स्यं ॥ ९ ॥ प्रयोजनांतरं च लीलाप्रकारं चा ५४
ह तत्र राजर्षिरित्यादि यावत्समाप्ति ॥ १० ॥ स एव श्राद्धदेव इति ख्यातः ॥ ११ ॥ ॥

२८॥ एतच्चरितं सर्वमाख्यातमिति विशेषोक्त्या अन्यान्यपि संतीत्युक्तं ॥ तानि तर्हि निःशेषाणि वर्णनीयानीत्यपेक्षायामा
ह ॥ पारमिति त्रिरुरुधा विक्रमतो विष्णोर्महिम्नः पारं यो गणनो भवति स मर्त्यः पार्थिवानि रजांस्यपि विममे गणि
तवान् ॥ यथा पार्थिवपरमाणुगणनमशक्यं तथा विष्णोर्गुणगणनमप्यशक्यमित्यर्थः तथा च मंत्रः विष्णो
र्नुकं वीर्याणीति ॥ एतदेव मंत्रांतरार्थसंचयन्नाह ॥ यस्य पुरुषस्य पूर्णस्य महिम्नः पारं मंत्रदृक् ऋषिर्वशि

सुमहत्कर्म तद्विष्णोर्गायंतः परमाद्भुतं ॥ धिष्ण्यानि स्वानि ते जग्मुरदितिं च शशंसिरे ॥२७॥ सर्वमेत
न्मयाख्यातं भवतः कुलनंदन ॥ उरुक्रमस्य चरितं श्रोतॄणामघमोचनं ॥२८॥ पारं महिम्न उरुविक्रमतो गृण
नो यः पार्थिवानि विममे स रजांसि मर्त्यः ॥ किं जायमान उत जात उपैति मर्त्य इत्याह मंत्रदृगृषिः पुरुष
स्य यस्य ॥२९॥ य इदं देवदेवस्य हरेरद्भुतकर्मणः ॥ अवतारानुचरितं शृण्वन्याति परां गतिं ॥३०॥ क्रिय
माणे कर्मणीदं दैवे पित्र्येथ मानुषे ॥ यत्र यत्रानुकीर्त्येत तत्तेषां सुकृतं विदुः ॥३१॥ इति श्री भा० अष्टमस्कं
धे वामनावतारचरिते त्रयोविंशोध्यायः ॥ राजोवाच ॥ भगवन् श्रोतुमिच्छामि हरेरद्भुतकर्मणः ॥ अव
तारकथामाद्यां मायामत्स्यविडंबनं ॥१॥

षइति एवमाह ॥ कथं किं जायमानो जातो वा उपैति न कोपीति वदन्ननं
तत्वेनैवाहेत्यर्थः तथा च मंत्रः ॥ न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमंतमापेति ॥२९॥ य इदं शृण्वन्भवति
स परां गतिं याति ॥३०॥ सुकृतं यथावत्कृतं विदुः ॥३१॥ अष्टमे त्रयोविंशः ॥ चतुर्विंशे प्रसंगेन मत्स्यरूपस्य शार्ङ्गिणः
लीला तोयच्युतेयतः सत्यव्रतस्तामहार्णवे तत्तनुं तनुनिदर्शपादो निजैश्वर्यनिदर्शनात् ॥ मत्स्यपक्षतिपथ्वीशो लो
लयावामनोयमं ॥ मायया मत्स्यविडंबनं मत्स्यरूपानुकरणं यस्या निरूप्यते ना ॥१॥ ॥

मुख्यः सत्यः आत्मा च गतिश्च आश्रयः ॥ २८ ॥ २९ ॥ हे अरविंदाक्ष पृथगात्मनां देहाद्यभिमानिनां सतामितरेषां य
सर्पणां यथा मृषा भवेत्तन्न तथा सर्वसुहृत्प्रियात्मन स्तव परोपसर्पणां मृषा न भवेत् । यद्यस्मात् नो भक्तानां अभु

नमस्तेपुरुषश्रेष्ठ स्थित्युत्पत्त्यप्ययेश्वर ॥ भक्तानां नः प्रपन्नानां मुख्यो ह्यात्माऽत्मागतिर्विभो ॥ २८ ॥
सर्वे त्वल्लीलावतारास्ते भूतानां भूतिहेतवः ॥ ज्ञातुमिच्छाम्यदोरूपं यदर्थं भवताधृतं ॥ २९ ॥ न ते
ऽरविंदाक्ष पदोपसर्पणां मृषा भवेत्सर्वसुहृत्प्रियात्मनः ॥ यथेतरेषां पृथगात्मनां सतामदी
दृशो यद्वपुरद्भुतं हि नः ॥ ३० ॥ शुक उवाच ॥ इति ब्रुवाणां नृपतिं जगत्पतिः सत्यव्रतं मत्स्यवा
पुर्युगांतपे ॥ विहर्तुकामः प्रलयार्णवेऽब्रवीच्चिकीर्षुरेकांतजनप्रियः प्रियं ॥ ३१ ॥ भगवानुवा
च ॥ सप्तमेह्यतनादूर्ध्वमहन्येतदरिंदम ॥ निमंक्ष्यत्यप्ययांभोधौ त्रैलोक्यं भूर्भुवादिकं ॥ ३२ ॥ त्रि
लोक्यां लीयमानायां संवर्तांभसि वै तदा ॥ उपस्थास्यति नौः काचिद्विशाला त्वां मयेरिता ॥ ३३ ॥

तं वपुरदीदृशः दर्शितवानसि ॥ पाठांतरे ॥ पृथगात्मनो भेददर्शिनः संसः असतां परिच्छिन्नानां पदोप
सर्पणां यथा मृषेत्यर्थः ॥ ३० ॥ एकांतजना भक्ताः प्रिया यस्य ॥ ३१ ॥ अप्ययांभोधौ प्रलयार्णवे ॥ भूर्भुवः आ
दिकमित्यर्थः ॥ ३२ संवर्तांभसि प्रलयोदके ॥ त्वामुपस्थास्यति प्राप्स्यति ॥ ३३ ॥ ॥

कृतमालायां नद्यां ॥१२॥१७॥ यथाहं सुखं निवसामि तदोकः स्थानं कल्पय ॥१८॥ औदंचनोदके मणिकस्थे जले ॥१९॥२१॥
रक्षायायोगेनायाधेनयथा महाह्रदं मां जरवीमजलं विनानस्थ प्यपते नो पापेन निधेहि ॥ अविदासिनि अनुपक्षये

एकदा कृतमालायां कुर्वतो जलतर्पणं ॥ तस्यांजल्युदके काचिच्छफर्येकाभ्यपद्यत ॥१२॥ सत्यव्रतोंजलि
गतां सह तोयेन भारत ॥ उत्ससर्ज नदीतोये शफरीं द्रविडेश्वरः ॥१३॥ तमाह सातिकरुणं महाकारुणिकं नृ
पं ॥ यादोभ्यो ज्ञातिघातिभ्यो दीनां मां दीनवत्सल कथं विसृजसे राजन्भीतामस्मिन्सरिज्जले ॥१४॥ तमात्म
नोनुग्रहार्थं प्रीत्या मत्स्यवपुर्धरं ॥ अजानन्रक्षणार्थाय शफर्याः स मनो दधे ॥१५॥ तस्या दीनतरं वाक्यमा
श्रुत्य स महीपतिः ॥ कलशाप्सु निधायैनां दयालुर्निन्य आश्रमं ॥१६॥ सा तु तत्रैकरात्रेण वर्द्धमाना क
मंडलौ ॥ अलब्ध्वाऽऽत्मावकाशं वा इदमाह महीपतिं ॥१७॥ नाहं कमंडलावस्मिन्कृच्छ्रं वस्तुमिहोत्सहे
कल्पयौकः सुविपुलं यत्राहं निवसे सुखं ॥१८॥ स एनां तत आदाय न्यधादौदंचनोदके ॥ तत्र क्षिप्ता
मुहूर्तेन हस्तत्रयमवर्द्धत ॥१९॥ न म एतदलं राजन्सुखं वस्तुमुदंचनं ॥ पृथु देहि पदं मह्यं यत्त्वाहं श
रणं गता ॥२०॥ तत आदाय सा राज्ञा क्षिप्ता राजन्सरोवरे ॥ तदावृत्यात्मना सायं महामीनोन्ववर्द्धत ॥२१॥
नैतन्मे स्वस्तये राजन्नुदकं सलिलौकसः ॥ निधेहि रक्षायोगेन ह्रदे मामविदासिनि ॥२२॥ इत्युक्तः सोन
यन्मत्स्यं तत्र तत्राविदासिनि ॥ जलाशयेऽसंमितं तं समुद्रे प्राक्षिपज्झषं ॥२३॥ क्षिप्यमाणस्तमाहेदमिह मां
मकरादयः ॥ अदंत्यतिबला वीर मां नेहोत्स्रष्टुमर्हसि ॥२४॥ एवं विमोहितस्तेन वदता वल्गु भारतीं ॥ तमाह
को भवानस्मान्मत्स्यरूपेण मोहयन् ॥२५॥ नैवंवीर्यो जलचरो दृष्टोऽस्माभिः श्रुतोऽपि वा ॥ यो भवान्योजनशत
मह्नाभिव्यानशे सरः ॥ नूनं त्वं भगवान्साक्षाद्धरिर्नारायणोऽव्ययः ॥ अनुग्रहाय भूतानां धत्से रूपं जलौकसां ॥२७

समितं तत्र ज्ञात्वाश्रमिर्त्ते संते ॥२३॥२५॥ श्रमिथ्वांतन्सस्रा
तोवाप्रवान ॥२६॥२७॥

भा॰अ॰
५६

साग रंतारयिष्यंतं तरिष्यन्निव सागरं ॥ सत्यव्रतोगुरुत्वेन तुष्टाव हरिमस्तुभिः । अत्रेदं चिंत्यं किमयं महाप्रल
योदैनंदिनो वेति ॥ तत्र तावद्ब्राह्मोलय इति योसावस्मिन्महाकल्प इति चोक्ते महाप्रलय इति प्राप्ते न
तिक्रमः माहाप्रलये पृथिव्यादीनामवशेषासंभवात् ॥ यावद्ब्राह्मी निशेत्याद्युक्तिविरोधाच्च अतो दैनं
दिन इति युक्तं ॥ नचैतदपि संगच्छते ॥ सांवर्त्तकैरनावृष्ट्यादिभिर्विना अकस्माद्देवसप्तमेहनि त्रै
लोक्यं निमंक्ष्यतीति मत्स्योक्तेरनुपपत्तेः ॥ यच्चोक्तं प्रथमस्कंधे रूपं स जगृहे मात्स्यं चाक्षुषांतरसंप्लवे
नाव्यारोप्य महीमय्यामपाद्वैवस्वतं मनुमिति तदपि तदानुचितं ॥ नहि प्रलये ह्यपि महीमय्यां
56 नाव्यारोहः संभवति ॥ न चाक्षुषमन्वंतरे प्रलयोस्ति ॥ तथा च सति सप्तमो मनुर्वैवस्वत इत्यपि

राजोवाच ॥ अनाद्यविद्योपहतात्मसंविदस्तन्मूलसंसारपरि ॥
श्रमातुराः ॥ यदृच्छयेहोपश्रितायमाप्नुयुर्विमुक्तिदो नः परमो गुरुर्भवान् ॥४७॥

ईर्घटं स्यात् ॥ त्वं तावदोषधीः सर्वा इत्यादि ॥ निर्देशोपि न संगच्छते ॥ नहि तदा ओषध्यादीनां सत्वानां चा
वशेषः संभवति तस्मादन्यथा वर्ण्यते ॥ नैवायं वास्तवः कोपि प्रलयः किंतु सत्यव्रतस्य ज्ञानोपदेशा
याविर्भूतो भगवान्वैराग्यार्थमकस्मात्प्रलयमिव दर्शयामास यथास्मिन्नेव वैवस्वत मन्वंतरे
मार्कंडेयाय दर्शितवान् ॥ तदपेक्षयैव च महाकल्पेस्मिन्निति विशेषणं संगच्छते ॥ तथा च ततः समुद्र उद्वेलः
सर्वतः समदृश्यतेति तस्यैव यथा दर्शनमुक्तमित्येषादिक् प्रस्तुतं स्तोत्रमाख्यास्यामः तत्र नानायोनि
षु संसरतः स्वस्य भगवत्कृपयैव तत्प्राप्तिं दृष्ट्वा मुक्तये तमेव प्रार्थयते अनादिर्या अविद्या तयोपहता
आवृता आत्मसंविद्येषां ते ॥ अत एवाविद्यामलैः संसारपरिश्रमैरातुराः इह संसारे यदृच्छया यदनुग्रहादे
व उपश्रिताः आश्रिताः संतो यं प्राप्नुयुः स भवानेव साक्षान्नो गुरुः सन् ग्रंथिं भिंद्यादित्युत्तरेणान्वयः ॥४१॥ रामः
५६

षधीः आदायेतिशेषः ३४ ऋषीणामेवालोकेन विचरिष्यसि ३६ महाहिना वासुकिना ३७ ३८ मेमया अनुगृहीतं

त्वंतावदोषधीः सर्वाबीजान्युच्चावचानि च ॥ सप्तर्षिभिः परिवृतः सर्वसत्वोपबृंहितः ॥ ३५ ॥ आरुह्य बृहतीं
नावंविचरिष्यस्यविक्लवः ॥ एकार्णवे निरालोके ऋषीणामेव वर्चसा ॥ ३६ ॥ दोधूयमानांतांनावंसमीरेणब
लीयसा ॥ उपस्थितस्यमेशृंगेनिबध्नीहिमहाहिना ॥ ३७ ॥ अहंत्वामृषिभिःसाकंसहनावमुदन्वति ॥ वि
कर्षन्विचरिष्यामियावद्ब्राह्मीनिशाप्रभो ॥ ३८ ॥ मदीयंमहिमानंचपरंब्रह्मेतिशब्दितं ॥ वेत्स्यस्यनु
गृहीतंमेसंप्रश्नैर्विवृतंहृदि ॥ ३९ ॥ इत्थमादिश्यराजानंहरिरंतरधीयत ॥ सोन्ववैक्षततंकालंयंहृषी
केशआदिशत् ॥ ४० ॥ आस्तीर्यदर्भान्प्राक्कूलान्राजर्षिःप्रागुदङ्मुखः ॥ निषसादहरेःपादौचिंतयन्म
त्स्यरूपिणः ॥ ४१ ॥ ततःसमुद्रउद्वेलःसर्वतःप्लावयन्महीं ॥ वर्द्धमानोमहामेघैर्वर्षद्भिःसमदृश्यत
॥ ४२ ॥ ध्यायन्भगवदादेशंददृशेनावमागतां ॥ तामारुरोहविप्रेंद्रैरादायौषधिवीरुधः ॥ ४३ ॥ तमूचुर्मुन
यःप्रीताराजन्ध्यायस्वकेशवं ॥ सवैनःसंकटादस्मादविताशंविधास्यति ॥ ४४ ॥ सोनुध्यातस्ततोराज्ञा
प्रादुरासीन्महार्णवे ॥ एकशृंगधरोमत्स्योहैमोनियुतयोजनः ॥ ४५ ॥ निबध्यनावंतच्छृंगेयथो
क्तोहरिणापुरा ॥ वरत्रेणाहिनातुष्टस्तुष्टावमधुसूदनं ॥ ४६ ॥

प्रसादीकृतंहृदि अपरोक्षंवेत्स्यसि त्वयाकृतैःसंप्रश्नैर्मयाविवृतंप्रकाशितंसत् ३९ ४५ वरत्रेण दोरकरूपेण ४६ ॥

किंच प्राकृतोगुरुरनर्थहेतुरित्याहजनइति॥आदिशतेउपदिशति॥असतींमतिंअर्थकामादिम
त्तिंतमःसंसारं॥५२॥ननुतर्हिसर्वोपिलोकोमामेवकिंनोपसरति॥अज्ञानादित्याहत्वमितिप्रिय

जनोजनस्यादिशतेसतींमतिंययाप्रपद्येतदुरत्ययंतमः॥त्वंत्वव्ययंज्ञानममोघमं
जसाप्रपद्यतेयेनजनोनिजंपदं॥५२॥त्वंसर्वलोकस्यसुहृत्प्रियेश्वरोह्यात्मागुरुर्ज्ञानम
भीष्टसिद्धिः॥तथापिलोकोनभवंतमंधधीर्जानातिसंतंहृदिबद्धकामः॥५३॥तंत्वामहंदे
ववरंवरेण्यंप्रपद्यईशंप्रतिबोधनायछिंध्यर्थदीपैर्भगवद्वचोभिर्ग्रंथीन्हृदय्यान्
विवृणुस्वमोकः॥५४॥शुकउवाच॥इत्युक्तवंतंनृपतिंभगवानादिपूरुषः॥मत्स्यरूपी
महांभोधौविहरंस्तत्वमब्रवीत्॥५५॥पुराणसंहितांदिव्यांसांख्ययोगक्रियावतीं॥स
त्यव्रतस्यराजर्षेरात्मगुह्यमशेषतः॥५६॥अश्रौषीदृषिभिःसाकमात्मतत्वमसंशयं
नाव्यासीनोभगवताप्रोक्तंब्रह्मसनातनं॥५७॥

आसावीश्वरश्च॥५३॥अहंतुत्वामेवशरणंयामीत्याहतंत्वामिति॥प्रतिबोधनायउपदेशाय॥अर्थ
दीपैःपरमार्थप्रकाशकैःहृदय्येभवान्ग्रंथीन॥अहंकारादीन्स्वमोकःस्वरूपंविवृणुप्रकाशय
॥५४॥नृपतिंप्रति॥५५॥पुराणसंहितामत्स्यपुराणंअशेषतःअब्रवीदित्यनुषंगः॥५६॥५७॥

ननु वैराग्यं विना कुतो मुक्तिः तर्हि तस्य तत्सेवैकफलत्वात्सेवामादिशत्याशयेनाह ॥ अबुधोयं जनः असुखं यथा
भावति तथा कर्मसमीहते तां सुखेच्छां नो हृदयग्रंथिं संभिंद्यादित्यन्वयः यतः स एव परो गुरुः ॥ ४८ ॥ ननु यज्ञदाना
दिभिः सत्वशुद्धिं विना कथं ग्रंथिर्भेदः स्यात्तत्राह ॥ यस्य सेवयैव पुमानात्मनो मनसो मजं तमो विजह्यात् ॥ प्र
हीनमल निजं वर्णं च स्वस्वरूपं भजेत् स ईशो नो गुरुः भूयात् यतः ॥ स एव गुरोरपि परमो गुरुः ॥ मलहाने दृष्टांतः
रुक्मोदनेरजंत पदरोदीत तद्वद्दस्य रुक्मत्वं यद्वशीर्यतन उजंतं हिरण्मयमभवदिति श्रुतेः तद्यथाग्नेः संपर्का

जनोबुधोयं निजकर्मबंधनः सुखेच्छया कर्म समीहतेऽसुखं ॥ यत्सेवया तां विधुनोत्यसन्मतिं ग्रंथिं स
भिंद्याद्धृदयं स नो गुरुः ॥ ४८ ॥ यत्सेवयाग्नेरिव रुद्ररोदनं पुमान्विजह्यान्मलमात्मनस्तमः ॥ भजेत वर्णं
निजमेष सो व्ययो भूयात्स ईशः परमो गुरोर्गुरुः ॥ ४९ ॥ न यत्प्रसादायुतभागलेशमन्ये च देवा गुरवो ज
नाः स्वयं । कर्तुं समेताः प्रभवंति पुंसस्तमीश्वरं त्वां शरणं प्रपद्ये ॥ ५० ॥ अचक्षुरंधस्य यथाग्रणीः कृतस्तथा
जनस्याऽविदुषोऽबुधो गुरुः ॥ त्वमर्कदृक्सर्वदृशां समीक्षणो वृतो गुरुर्नः स्वगतिं बुभुत्सतां ॥ ५१ ॥

मलं जहाति स्वं वर्णं भजते न तु तान्नादिभिः तथा नयत्नादिभिर्मलत्यागः किंतु त्वत्सेवयैव तेषां तु सेवांग
त्वमेवेति भावः ॥ ४९ ॥ परमेश्वरस्य परमगुरुत्वं च प्रपंचयन्नाह ॥ यत्प्रसादस्यायुतभागस्तस्य लेशमात्रमपि
अन्ये देवादयः सर्वे संमता अपि स्वयं तन्निरपेक्षाः संतः कर्तुं न प्रभवंति ॥ ५० ॥ न देवदृष्टांतेनस्यम
यन्नाह अचक्षुरिति ॥ अविदुषो जनस्य अबुद्धोऽविद्वान्गुरुस्तथैव अर्कप्रकाशवत्स्वतएव दृक्
ज्ञानं यस्य सः । अर्कदृक् अतः सर्वदृशां सर्वेन्द्रियाणां समीक्षणः प्रकाशकः ॥ अत एव स्वगतिं बोद्धुमिच्छ

योयंहरेरवतारस्तंयःप्रकीर्त्तयेत् ॥ ६१ ॥ अतीतःपूर्वोयःप्रलयःतस्यापायेअवसाने ॥ ५८ ॥ ६० ॥ सत्यव्र
तानांसत्यव्रतस्य ऋषीणांचकन्निणोगकंतीतिवच्छिंगसमवायाद्वहुवचनं ॥ जिह्ममीनंमायामत्स्यं

58

अतीतप्रलयापायेउत्थितायसवेधसे ॥ हत्वासुरंहयग्रीवंवेदानप्रत्याहरद्धरिः ॥ ५८ ॥ स
तुसत्यव्रतोराजाज्ञानविज्ञानसंयुतः ॥ विष्णोःप्रसादात्कल्पेस्मिन्न ॥ आसीद्वैवस्वतोम
नुः ॥ ५९ ॥ सत्यव्रतस्यराजर्षेर्मायामत्स्यस्यशार्ङ्गिणः ॥ संवादंमहदाख्यानंश्रुत्वामुच्यतेकि
ल्बिषात् ॥ ६० ॥ अवतारोहरेर्योयंकीर्त्तयेदन्वहंनरः ॥ संकल्पास्तस्यसिद्ध्यन्तिसयातिप
रमांगतिं ॥ ६१ ॥ प्रलयपयसिधातुःसुप्तशक्तेर्मुखेभ्यःश्रुतिगणमपनीतंप्रत्युपादत्तह
त्वा ॥ दितिजमकथयद्योब्रह्मसत्यव्रतानांतमहमखिलहेतुंजिह्ममीनंनतोस्मि
॥ ६२ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपारमहंस्यांसंहितायांअष्टमस्कंधेभगवतोमत्स्या
वतारचरितानुवर्णनंचतुर्विंशतिमोध्यायः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ६२ ॥ इतिश्रीभागवतेभावार्थदीपिकायांश्रीधरस्वामिविरचितायांअष्टमस्कंधेचतुर्विंशो
ध्यायः ॥ रामरामरामराम राम राम राम राम राम राम रामरामरामरामरामरामरामराम

59